

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**



**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ: «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ»**

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ

**«Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ
ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ»**

ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ ΜΑΡΙΝΟΣ Α.Μ. 0318Μ015

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΥΤΡΑΣ

Αθήνα, 2021

Πίνακας περιεχομένων

1.Εισαγωγή	4
2.Επιστημολογικές και μεθοδολογικές ορίζουσες	10
2.1 Επιστημολογικές προβληματικές και σύγχρονες μετατοπίσεις. Για μια ολιστική περιεκτική οντολογία του γίνεσθαι. Ο κόσμος σε κίνηση.....	10
2.2 Η ανάδυση των νέων υλιστικών θεωριών.....	15
2.3 Από την αντίληψη του κόσμου σαν μηχανή, στην αντίληψη του κόσμου σαν δίκτυο, μια νέα τοπολογία.	18
2.4 Τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα	21
2.5 Συγκεφαλαιώνοντας.....	24
3.Φιλοσοφικές προσεγγίσεις.....	25
3.1 Η τεχνολογία.....	25
3.1.1 Ο Langdon Winner και η πολιτική των τεχνημάτων.	27
3.1.2 Το δίκτυο ως κοινωνική μορφή, η θεωρία δράστη-δικτύου του Bruno Latour	30
3.1.3 Η θεωρία της συνύφανσης, οι σχέσεις πραγμάτων/ανθρώπων.....	32
3.1.4 Συμπερασματικά	38
3.2 Η παραγωγή	39
3.2.1 παραγωγή-τεχνολογία-επιστήμη	39
3.2.2 Τα Black box των Μαρξ και η αδιορατότητα τεχνολογίας και παραγωγής. (επικινδυνότητα και πραγμοποίηση)	40
3.2.3 Το κέρδος ως εξαρτησία, ως σύγχρονη έξις και ως ελκυστής της παραγωγικής δραστηριότητας.....	42
3.2.4 Επιτάχυνση του κύκλου παραγωγής και μετασχηματισμοί της εργασίας.	45
3.2.5 Συμπερασματικά	46
3.3 Η Εργασία	47
3.3.1 Η εργασία στον καπιταλισμό, η ανάδυση του μισθωτού συστήματος εργασίας	47
3.3.2 Ο Zygmunt Bauman, η εργασία και η κίνηση από τις κοινωνίες παραγωγής στις κοινωνίες τις κατανάλωσης.....	48
3.3.3 Ο Foucault για τον Homo economicus, το κοινωνικό υποκείμενο του φιλελευθερισμού.	52
3.3.4 Η κατίσχυση του <i>Animal laborans</i> στην δημόσια σφαίρα.....	55
3.4 Ανακεφαλαιώνοντας.....	59
4. Η κοινωνικό-ιστορική αλληλεπίδραση τεχνολογίας/οργάνωσης παραγωγής/εργασίας	61
4.1 Οι βιομηχανικές επαναστάσεις	63
4.2 Από την 1 ^η στην 2 ^η βιομηχανική επανάσταση	64
4.2.1 Οργάνωση παραγωγής, τεχνολογία και εργασία	68
4.3 Από την 2 ^η στην 3 ^η βιομηχανική επανάσταση	70
4.3.1 Οργάνωση Παραγωγής, τεχνολογία και εργασία.....	74
4.4 Από την 3 ^η στην 4 ^η βιομηχανική επανάσταση	79

4.4.1 Οργάνωση παραγωγής και εργασία	88
4.4.1.1 Ο Τογιοτισμός / Ονισμός	88
4.4.1.2 Η δυναμική εισαγωγή των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών	90
4.4.1.3 Η ευέλικτη παραγωγή	92
4.4.1.4 Η Επιχείρηση δικτύου.....	93
4.4.1.5 Το πλέγμα ως οργανωτική μορφή (matrix management).....	95
4.4.1.6 Ομάδες εργασίες σε project ή Χολιγουντοποίηση της παραγωγής.....	98
4.4.1.7 Crowdsourcing	100
4.4.1.8 Industry 4.0 και έξυπνο εργοστάσιο	103
4.4.1.9 Η ανάδυση των σύγχρονων θεωριών του Managment	108
4.4.2 Εργασία	109
4.4.2.1 Επισφάλεια.....	109
4.4.2.2 Ευελιξία. Από το σιδερένιο κλουβί στην ελαστική διελκυστίνδα	113
4.4.2.3 Το ανθρώπινο κεφάλαιο	116
4.4.2.4 Άυλη εργασία	120
4.4.2.5 Η αποικιοποίηση της ανθρώπινης ζωής από την παραγωγή, υποκειμενικότητα, εαυτός, ψυχική υγεία, ευτυχία, εργασία.....	125
5.Συμπερασματικά	135
Βιβλιογραφία	142

1.Εισαγωγή

Παντού στον κόσμο μας το στοιχείο που κατακλύζει την σύγχρονη καθημερινότητα είναι η τεχνολογία. Ο συγχρωτισμός του ανθρώπου με τα τεχνουργήματα συμβαίνει σε τέτοια έκταση και με τόση ένταση όπου οι κλασικές διακρίσεις του νεωτερικού κόσμου, του φυσικού – του ανθρώπινου και του τεχνικού κατασκευασμένου καθίστανται πλέον δυσδιάκριτες. Η εξάρτηση του ανθρώπου από τα εξαρτήματα, η διασύνδεση του με τα πράγματα, εμφανίζεται στην παρούσα ιστορική συγκυρία με μια εμφανικά αμείλικτη δυναμική.

Ο λόγος επίσης για την τεχνολογία κατακλύζει το δημόσιο πεδίο. Σε κάθε εφημερίδα και σε κάθε διαδικτυακό ιστότοπο, η τεχνολογία κατέχει έναν διακριτό χώρο με ροή ειδήσεων μόνο για αυτήν. Η τεχνολογία, γεννάει φόβους και ελπίδες ερίζοντας το σύγχρονο φαντασιακό είτε προς την προσμονή τεχνολογικών δυστοπιών είτε προς την προσδοκία μετακαπιταλιστικών τεχνο-ουτοπιών.

Εν προκειμένω η συνάντηση της τεχνολογίας με την παραγωγική διαδικασία, σαφώς και δεν θα μπορούσε να είναι φευγαλέα και αμελητέα. Η αλληλεπίδραση τεχνολογίας και παραγωγικής διαδικασίας βρίσκεται σε ένταση. Μια διαρκή αναδιάρθρωση διέπει αυτήν την διαδικασία τόσο όσον αφορά την συνεχή εισαγωγή νέων υλικών μέσων παραγωγής δια της διαρκούς επεκτεινόμενης αυτοματοποίησης, όσο και με την εμφάνιση νέων μεθόδων διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού.

Οι επιπτώσεις των προαναφερθέντων στην ανθρώπινη εργασία είναι θεμελιώδεις και καθοριστικές για τον ίδιο τον άνθρωπό. Οι νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής, οι νέοι καταμερισμοί εργασίας, η διάδραση του με τις νέες τεχνολογίες και τα σύγχρονα τεχνήματα που συναντά στην εργασία του, οι καινούριες πειθαρχίες που προκύπτουν και εν γένει η νέα εργασιακή πραγματικότητα, υποβάλουν τον τρόπο με τον οποίο το ανθρώπινο ον υποκειμενικοποιείται. Τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο το ανθρώπινο ον αποκτά την δική του μοναδική κοινωνική υπόσταση μεταλαμβάνοντας τις αξίες, την ηθική, τον πολιτισμό της κοινωνίας εντός της οποίας διαντιδρά. Ο άνθρωπος δεν είναι ένα όν με προκαθορισμένη και παγιωμένη “φύση” αλλά ένα διαρκώς μετασχηματιζόμενο πλάσμα. Στην προκειμένη η ανάπτυξη συγκεκριμένων ιδιοτήτων ώστε να ανταπεξέλθει στις προσταγές των σύγχρονων αγορών εργασίας είναι απαραίτητη για την επιβίωση τους υποκειμένου και τελικά καθοριστική για την παραγωγή νέων μορφών ζωής.

Στόχος του παρόντος πονήματος είναι να φωτίσει τα σημεία συνάρθρωσης και του τρόπου αλληλεπίδρασης των άνωθεν κατηγοριών (της τεχνολογίας, της οργάνωσης παραγωγής, και της εργασίας) μελετώντας τις μέσα στους διαρκούς μετασχηματισμούς που προκαλούνται σε επίπεδο κοινωνικό-οικονομικό-πολιτισμικό, όπως και η ανάδειξη των πολυποίκιλων επιδράσεων των μετασχηματισμών αυτών στο μετανεωτερικό υποκείμενο. Τα τεχνήματα και οι υλικότητες λαμβάνονται σοβαρά υπ’ όψιν σε αυτό το εγχείρημα.

Στο πρώτο μέρος, ξεκινώντας, θα αποπειραθούμε να διανύσουμε μια διαδρομή ενός δρόμου ο οποίος ανοίχτηκε από τις επιστημολογικές διαμάχες εντός της νεωτερικότητας κατά την οποία ο οδοστρωτήρας άλλαξε πολλές φορές οδηγό. Από αυτόν τον δρόμο θα συλλέξουμε τα υλικά από τα οποία θα χτίσουμε την βάση επάνω στην οποία θα οικοδομηθεί η μετέπειτα ανάλυση μας. Θα είναι το εισιτήριο για το κατοπινό ταξίδι μας στους απέραντους ωκεανούς της κοινωνικής θεωρίας. Θα αλιεύσουμε έτσι της επιστημολογικές και οντολογικές ορίζουσες. Από την μία στο οντολογικό πεδίο θα αναγνωρίσουμε την ύπαρξη ενός κόσμου ο οποίος υπάρχει εκεί έξω ανεξάρτητα από την συνείδηση του ανθρώπου, ένας κόσμος ανοικτός στις αλλαγές όπου η ύλη είναι ενεργή και μετασχηματίζεται και διακατέχεται από ενδεχομενικότητα, προσδιορίζεται δηλαδή από ένα διαρκές γίνεσθαι. Από την άλλη στο επιστημολογικό πεδίο θα αναγνωρίσουμε το γνωσιολογικό πρόβλημα όπου οι άνθρωποι κατανοούν τον κόσμο μέσω γλωσσικών και νοηματικών κατασκευών οι οποίες δεν αποτυπώνουν καθαυτή την πραγματικότητα, αλλά υπεισέρχονται σε αυτές πολιτισμικοί “θόρυβοι”, οι σχέσεις εξουσίας. Παρόλα αυτά θα σταθούμε κριτικά σε έναν άκρατο σχετικισμό και αντιθεμελιωτισμό που παράγεται από την παραπάνω επιστημολογική παραδοχή και η οποία καθιστά την παραγωγή γνώσης εξαιρετικά αμφίβολη.

Μέσω της συνεισφοράς των επιστημών της πολυπλοκότητας, των νέων υλισμών, της σκέψης των Deleuze και DeLanda περί μορφογένεσης, και κατόπιν της θεωρίας της συνύφανσης, θα αποπειραθούμε να ξεπεράσουμε τις ατραπούς αυτών των αντιφάσεων, και θα στραφούμε στο ξεπέρασμα της δυσιστικής σκέψης προς επίρρωση ενός σχεσιακού μονισμού του γίνεσθαι της ύλης το οποίο είναι διαρκώς ανοιχτό σε αλλαγές. Ο άνθρωπος εντός αυτής της διαδικασίας σύλληψης της ιστορίας και της κοινωνίας δεν είναι ο μόνος ενεργός παράγοντας, τα υλικά αντικείμενα, τα πράγματα, τα φυσικά φαινόμενα εισβάλουν ως διαμορφωτές μιας διαρκώς μεταλλασόμενης ολότητας. Οι άνθρωποι δεν διαμορφώνουν μονόπλευρα τα υλικά αντικείμενα, τον εξωτερικό κόσμο, αλλά και εκείνα έχουν ενεργό ρόλο τόσο στην διαμόρφωση του ανθρώπου όσο και του “εξωτερικού αντικειμενικού” κόσμου.

Θα σταχυολογήσουμε επίσης την μετάλλαξη της αναπαράστασης του κόσμου από την μηχανή στο δίκτυο. Διακρίνουμε μια μετάβαση, ένα πέρασμα από την σύλληψη των πραγμάτων (αντικειμένων, φυσικών φαινομένων, οργανισμών) ως μηχανικά αντικείμενα που κατέχουν συγκεκριμένες ιδιότητες και που μια έξωθεν αιτία τους δίνει κίνηση, μια ουσία που εμψυάτε εντός τους η οποία τα ολοκληρώνει, στην σύλληψη των πραγμάτων ως δυνατοτήτων αυτενέργειας μέσω των διαφορετικών συναντήσεων και συνάψεων τους, ως δίκτυα όπου ύλη και κίνηση δεν διαχωρίζονται αλλά είναι ένα και το αυτό. Η αλλαγή παραδείγματος στην φυσική όπου από την σύλληψη του ατόμου ως κάτι σταθερό περάσαμε στην χαοτική διαρκή κίνηση και αλληλεπίδραση των μικροσωματιδίων ως συγκροτιτική της ύλης συνέβαλε τα μάλα προς αυτήν την κατεύθυνση. Στον κόσμο της νέας τεχνολογίας οι μηχανές συγκροτούνται σε δίκτυα, οι άνθρωποι και αυτοί είναι

διαρκώς δικτυωμένοι, το δίκτυο είναι εν γένει ο νέος τόπος, ο νέος τόπος που σκεφτόμαστε και λειτουργούμε. Από τον Καρτέσιο λοιπόν στον Λατούρ και τον Καστέλς. Από τον θετικισμό και την γραμμική αιτιότητα στην πολυπλοκότητα και την αλληλεπίδραση, από τον μηχανικό στον πληροφορικό και από την Arkwright στο Internet of Things. Εν τέλει από τον “νεωτερικό” στον “μετανεωτερικό” κόσμο. Το δίκτυο είναι παντού, στην επιστήμη των υπολογιστών, στην αρχιτεκτονική, στην νευροβιολογία, στην οργάνωση παραγωγής και στον τρόπο δράσης των κινημάτων αμφισβήτησης. Η μορφή του δικτύου ως τόπος διαπερνά το σύγχρονο συλλογικό φαντασιακό καθώς αρθρώνεται επάνω στα βιώματα της καθημερινότητας του μετανεωτερικού υποκειμένου.

Θα μας απασχολήσει η δόμηση της έννοιας του κοινωνικοτεχνικού συστήματος μέσω της θέασης των δικτυακών συνευρέσεων των αλληλεπιδρόντων μερών που το συνθέτουν. Μια σύνθεση από οργανωσιακά, τεχνολογικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά και από ποικίλους δράστες ανθρώπινους, φυσικούς και υλικούς .

Εν συνεχεία, στο δεύτερο μέρος θα απομονώσουμε τις έννοιες με τις οποίες καταπιανόμαστε (την τεχνολογία, την οργάνωση παραγωγής και την εργασία), θα δούμε παρόλα αυτά ότι διαρκώς συναντιούνται και αλληλοεπηρεάζονται. Θα τις αναλύσουμε και θα τις συναρθρώσουμε ξανά, δομώντας την μέθοδο της προσέγγισης μας η οποία θα μας βοηθήσει να υλοποιήσουμε μια κριτική ανάγνωση των ιδεών και των θέσεων στοχαστών που έχουν τοποθετηθεί σχετικά με την ίδια προβληματική.

Όσον αφορά το ζήτημα της τεχνολογίας, θα υποστηρίξουμε πως επιστήμη και τεχνολογία συνυφαίνονται με πολιτικές, οικονομικές και ηθικές προκείμενες με τις οποίες διαντιδρούν. Έτσι δεν είναι ουδέτερες των αξιών που αυτές φέρουν, όπως όμως επίσης δεν ταυτίζονται και μαζί τους μη όντας μια σφιχτοδεμένη οντότητα αλλά μια ζωντανή συνεύρεση. Η τεχνολογία επηρεάζει και επηρεάζεται. Ανάμεσα στον τεχνολογικό νετερμινισμό και τον κοινωνικό νετερμινισμό που γεννώνται από την κληρονομία της νεωτερικής δυτικής σκέψης που διακατέχεται από τον δυισμό (ψυχή/σώμα, κοινωνία/φύση) και την ουσιοκρατία, μέσω των νέων επιστημολογικών παραδοχών επιχειρείται το εγχείρημα ενός σχεσιακού μονισμού της διαρκούς αλληλεπίδρασης του τεχνο-φυσικό-κοινωνικού κόσμου. Αυτό το εγχείρημα επιχειρείται χωρίς ωστόσο -προς χάριν ενός συμπαγούς μονισμού- να απορροφώνται η μια μέσα στην άλλη οι οντότητες οι οποίες αλληλεπιδρούν, αλλά διατηρώντας την διακριτότητα τους δίχως να υβριδιοποιούνται όντας εμπλεκόμενες σε μια δυναμική σχέση αλληλεξάρτησης. Σε αυτό το εγχείρημα θα μας βοηθήσει η ανάλυση περί συνύφανσης του I. Hodder, και η τετραμερής κατάτμηση των σχέσεων εντός του κοινωνικοτεχνικού συστήματος σε σχέσεις ανθρώπων-πραγμάτων, πραγμάτων-πραγμάτων, πραγμάτων-ανθρώπων, ανθρώπων-ανθρώπων. Η συνύφανση λοιπόν νοείται στην παρούσα εργασία ως η διαδικασία διαμόρφωσης του κοινωνικοτεχνικού συστήματος. Ωστόσο η θεωρία της

συνύφανσης δεν υπεισέρχεται ουσιαστικά σε μια προσέγγιση των σχέσεων ανθρώπων-ανθρώπων, ένα εγχείρημα δύσκολο και απαιτητικό. Αυτές τις σχέσεις θα αποπειραθούμε να προσεγγίσουμε στην συνέχεια.

Συνεχίζοντας, εγκύπτοντας στην έννοια της παραγωγής, θα δούμε πως είναι εκ συστάσεως συνδεδεμένη με την τεχνολογία, αποτελούν δυο έννοιες που εμφανίζονται μαζί και βρίσκονται σε αμοιβαία ενίσχυση. Θα δούμε τις δύο έννοιες ως «μαύρα κουτιά» όπου οι σχέσεις που τις συγκροτούν γίνονται αδιόρατες. Προσπαθώντας να καταστήσουμε πιο διαφανή την παραγωγή, θα διακρίνουμε πως δεν αποτελεί μια ιδιόρρυθμη *suī generis* έννοια, αλλά διαδραματίζεται εντός συγκεκριμένων κοινωνικοιστορικών συγκείμενων. Το κέρδος το οποίο αποτελεί τον τελικό στόχο των παραγωγικών διαδικασιών στον καπιταλισμό είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας επίδρασης στην εκτύλιξη του κοινωνικού γίνεσθαι. Ο Karl Polanyi θα αναφερθεί σε αυτές τις αλλαγές που διαποτίζουν τις παραγωγικές διαδικασίες ως τον μεγάλο μετασχηματισμό τον οποίο χαρακτηρίζει η αντικατάσταση του κινήτρου της συντήρησης των αγροτικών κοινωνιών της αυτάρκειας με αυτό του κέρδους κατά το πέρασμα σε έναν καπιταλιστικό βιομηχανικό κόσμο. Η παραγωγή λοιπόν και οι οργανωσιακές διαδικασίες που προϋποθέτει έλκονται από την δυναμική της επίτευξης του βέλτιστου κέρδους.

Βαδίζοντας προς το τέλος του πρώτου μέρους θα καταπιαστούμε με την έννοια της εργασίας και θα δούμε πως και γιατί παίζει ηγεμονεύον ρόλο στην διαμόρφωση των υποκειμένων. Επίσης στις κοινωνίες που λειτουργούν εντός του καπιταλιστικού συστήματος θα δούμε πως η σφαίρα της οικονομίας είναι κυρίαρχος τομέας εκδήλωσης των δραστηριοτήτων των ανθρώπων ως παραγωγών και ως καταναλωτών σε έναν κόσμο διάσπικτο από εμπορεύματα. Θα δούμε τον άνθρωπο να αναπτύσσει τις πράξεις του με βάση την ηθική της εργασίας και την αισθητική της κατανάλωσης (Bauman 2002). Η εργασία είναι η προϋπόθεση της παραγωγής και το εισιτήριο για την κατανάλωση. Ως εκ τούτου οι διαντιδράσεις των ανθρώπων, η επικοινωνία τους και η σχεσιακότητα που αναπτύσσουν γίνεται κυρίως εντός αυτής της σφαίρας του οικονομικού κύκλου. Η πολιτική είναι στο περιθώριο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και σε πολλούς φέρνει αποστροφή, ο άνθρωπος έχει απομακρυνθεί από την -κατά Αριστοτέλη- ανθρωπολογική του προκείμενη ως ον πρωτίστως πολιτικό. Η εργασία ασκείται σε έναν τέτοιο λοιπόν κόσμο και είναι συνδεδεμένη με την καπιταλιστική παραγωγή και τον δεσμευμένο χρόνο της εξαρτημένης εργασίας, οι “ανθρωπότυποι” όπως θα δούμε οι οποίοι φαίνεται να κυριαρχούν μέσα σε αυτήν την συνθήκη είναι ο *homo economicus* ο οποίος καταλήγει ένα *animal laborans* (Arendt 1986). Η σχέση ανθρώπων-ανθρώπων στην οποία η θεωρία της συνύφανσης είχε αφήσει ένα κενό μας δίνεται μέσα σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο. Για την Arendt η πολιτική ως πράξη που παράγει την δημόσια σφαίρα είναι η πιο άμεση και απ’ ευθείας σχέση μεταξύ των ανθρώπων, στην παρούσα

μορφή του κοινωνικοτεχνικού συστήματος όμως, οι δραστηριότητες του μόχθου που αφορούν την οικονομική αναπαραγωγή έχουν κυριεύσει την δημόσια σφαίρα.

Στην συνέχεια, στο τρίτο μέρος, θα εξετάσουμε την συνεύρεση και αλληλεπίδραση της τεχνολογίας, της οργάνωσης παραγωγής και της εργασίας εντός του κοινωνικοιστορικού γίνεσθαι. Θα δούμε τις μεταμορφώσεις που θα λάβουν εντός των διαδικασιών ανάπτυξης του καπιταλισμού. Αυτές οι μεταμορφώσεις σηματοδοτούν και το πέρασμα από την νεωτερικότητα στην μετανεωτερικότητα. Η συνεισφορά αυτών των διεπαφών στην συγκρότηση της μετανεωτερικότητας και η επίδραση στα κοινωνικά υποκείμενα είναι μεγάλη. Το πέρασμα από την εποχή του ηλεκτρισμού στην εποχή της πληροφορίας και της έξαρσης των επικοινωνιακών δραστηριοτήτων, η διαδρομή από τον φορντισμό στον μεταφορντισμό, και η κίνηση από την σταθερή εργασία του βιομηχανικού καπιταλισμού στις ευέλικτες μορφές εργασίας στην περισσότερο γνωσιακή διάσταση του καπιταλισμού, είναι μόνο κάποια από τα στοιχεία στα οποία θα σταθούμε.

Η κοινωνικοιστορική προσέγγιση των αλλαγών δεν θα γίνει μέσα από την οπτική μιας απλής γραμμικής αιτιότητας, ενός αίτιου δηλαδή που μας δίνει ένα αποτέλεσμα στα πλαίσια μιας μηχανιστικής σκέψης. Θα αποπειραθούμε να αναδείξουμε την θετική ανάδραση ανάμεσα στην τεχνολογία και την παραγωγή και την αλληλοενίσχυσή τους ως σημαντική παράμετρο των μετασχηματισμών του κοινωνικοτεχνικού συστήματος. Σε αυτό το πλαίσιο έχοντας κατά νου την θεωρία της συνύφανσης για την σημασία των “πραγμάτων” και των “μη ζωντανών” δρώντων θα θεωρήσουμε τις υλικότητες (π.χ. μηχανές, υπολογιστικούς κανόνες, ταινιόδρους παραγωγής, computers, wearables) ως αναβαθμισμένους συνδιαμορφωτές των μετασχηματισμών και όχι απλά ως ανθρώπινες κατασκευές σε μια εξελικτική πορεία προόδου. Ακολουθώντας μια συνήθη περιοδολόγηση που αφορά τις βιομηχανικές επαναστάσεις, θα αναφερθούμε ακροθιγώς στο πέρασμα από την 1η στην 2η και από την 2η στην 3η βιομηχανική επανάσταση. Θα εστιάσουμε κυρίως στο πέρασμα από την 3η στην κατά πολλούς 4η βιομηχανική επανάσταση, στην περίοδο που διανύουμε σήμερα. Θα αναλύσουμε την εισαγωγή ποικίλων οργανωσιακών διαδικασιών παραγωγής, του Τογιοτισμού, των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής, των επιχειρήσεων δικτύου, των πλεγματικών οργανώσεων, του crowdsourcing και των έξυπνων εργοστασίων αναδεικνύοντας πάντα την συνέργεια ποικίλων υλικοτήτων και τεχνολογιών, των υπολογιστών, του διαδικτύου, των wearables και του διαδικτύου των πραγμάτων.

Μέσα από αυτές τις διαδικασίες θα δούμε τον μετασχηματισμό της εργασίας και την μετατροπή των μορφών ζωής του υποκειμένου. Ακολουθώντας πλήθος κοινωνικών θεωριών θα αναφερθούμε στην σύγχρονη εργασιακή πραγματικότητα και στις υποκειμενικότητες που διαμορφώνονται εντός αυτής. Ο Marx από την δική του οπτική αναλύοντας την σημαντικότητα των αλλαγών των παραγωγικών διαδικασιών και τις επιδράσεις στα υποκείμενα αναφέρει χαρακτηριστικά: “Μέσα

στην ίδια την πράξη της αναπαραγωγής δεν αλλάζουν μόνο οι αντικειμενικοί όροι, πχ. το χωριό γίνεται πόλη, η ζούγκλα καθαρισμένος αγρός κλπ. αλλάζουν και οι παραγωγοί, καθώς αναπτύσσουν νέες τους ιδιότητες, εξελίσσονται με την παραγωγή, μετασχηματίζουν τον εαυτό τους, διαμορφώνουν νέες δυνάμεις και νέες παραστάσεις, νέους τρόπους συναλλαγής, νέες ανάγκες και νέα γλώσσα” (Marx 1990: 372).

Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να φωτίσουμε τις συνθήκες μεταμόρφωσης του υποκειμένου και την διαδρομή του από την πειθαρχία στην ευελιξία και την επισφάλεια. Θα δούμε τον εαυτό ως μια μικρή επιχείρηση, και τον αγώνα του υποκειμένου για τον εμπλουτισμό του ανθρωπίνου κεφαλαίου του. Θα αναφερθούμε στην έννοια της άυλης εργασίας αλλά και στο πέρασμα στις σύγχρονες κοινωνίες του ελέγχου όπου το πανοπτικό δεν εδρεύει σε τζαμένιους πύργους αλλά κυκλοφορεί διάστικτο στην κοινωνία σε μικρές συσκευές με οθόνες. Θα δούμε κάποιες ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις που υπάρχουν για τα υποκείμενα και την ανάδυση μιας βιομηχανίας της ευτυχίας για την ενδυνάμωση της παραγωγικότητάς τους. Επίσης θα προσπαθήσουμε να εισφέρουμε και κάποιες κριτικές επισημάνσεις επί των ζητημάτων.

Τελειώνοντας θα αποπειραθούμε να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα που αφορούν το σύνολο του κοινωνικοτεχνικού συστήματος στην παρούσα μορφή κάτω από την επίδραση των σχέσεων θετικής ανάδρασης ανάμεσα σε παραγωγή και τεχνολογία, θα κάνουμε έναν μικρό απολογισμό και μια επανεξέταση των κυρίαρχων προβληματικών που εμφανίζονται στην ανθρώπινη υποκειμενοποίηση και στην ύπαρξη του σημερινού ανθρώπου ως *Animal Laborans* και θα αποπειραθούμε να προβληματίσουμε κάποιες προοπτικές διεξόδου. Μιας διεξόδου σε ποιοτικά διαφορετικές οικολογίες οι οποίες απαιτούν ουσιαστικές επαναδιευθετήσεις των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων.

2.Επιστημολογικές και μεθοδολογικές ορίζουσες

2.1 Επιστημολογικές προβληματικές και σύγχρονες μετατοπίσεις. Για μια ολιστική περιεκτική οντολογία του γίνεσθαι. Ο κόσμος σε κίνηση.

*“Είναι ύλη, το πράγμα εκείνο που παράγει ζωή”
(Grosz 2001: 168)*

Υπάρχουν κάποια πρωταρχικά ερωτήματα που ταλανίζουν και απασχολούν την ανθρωπότητα, επάνω σε αυτά τα ερωτήματα και βάση αυτών αρθρώνεται η φιλοσοφία και λαμβάνει τις διάφορες μορφές της. Αυτά τα πυρηνικά ερωτήματα είναι «τι είναι πραγματικότητα» και «πώς είναι η πραγματικότητα». Το πρώτο αποτελεί το οντολογικό ερώτημα, ποιο δηλαδή είναι το όντως Ων, ποια είναι η φύση του Είναι και το δεύτερο αποτελεί το γνωσιολογικό ερώτημα το οποίο αφορά την δυνατότητα νόησης και τον τρόπο κατανόησης του Είναι. Από αυτά τα δύο φαινομενικά απλά ερωτήματα προκύπτει η βασική προβληματική της φιλοσοφίας και η πολλαπλότητα των προσεγγίσεων και των μορφών που λαμβάνει, το πρόβλημα της σχέσεως του Είναι και της νόησης και το κατά πόσο η νόηση μπορεί να προσεγγίσει με ακρίβεια το Είναι (Μπιτσάκης 1984: 25).

Η επιστήμη είναι διάστικτη από διαμάχες, από αποδείξεις και διαψεύσεις. Η επιστήμη για να αρθρωθεί πρέπει να βασίζεται σε μια θεώρηση που να έχει οντολογικό και γνωσιολογικό υπόβαθρο. Αν και θα μπορούσαμε να πάμε αρκετά πίσω, από εκεί που ξεκινά η ιστορία της δυτικής σκέψης, στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και να δούμε τον πλούτο των διαφωνιών που προκύπτουν πάνω σε αυτές τις προβληματικές, θεωρούμε πως κάτι τέτοιο αν και θα ήταν γόνιμο, δεν αντιστοιχεί στην παρούσα εργασία. Παρόλα αυτά όλες οι διαφορές που προκύπτουν από την αντίληψη για το οντολογικό και επιστημολογικό ζήτημα εντοπίζονται και στην αρχαία ελληνική γραμματεία, ήδη από τους προσωκρατικούς. Από τον Παρμενίδη ως τον φιλόσοφο της ακινησίας και της σταθερότητας και τον Ηράκλειτο ως τον φιλόσοφο της συνεχούς ροής και της μεταβολής, το οντολογικό και το γνωσιακό πρόβλημα ταλανίζουν τις στοχαστικές διαδικασίες για την παραγωγή ασφαλούς γνώσης.

Στην παρούσα εργασία σαφώς δεν είναι στόχος μας να δώσουμε μια διεξοδική προοπτική σε αυτές τις προβληματικές παρά μόνο να περιγράψουμε αδρά την τροχιά τους, μια τροχιά που χάραξε και την κίνηση της σύγχρονης επιστήμης και καθόρισε το πέρασμα από την φυσική φιλοσοφία στην επιστήμη έτσι όπως την ξέρουμε σήμερα. Αυτή η τροχιά οδηγεί σε επιστημολογικές παραδοχές οι οποίες θα μας φανούν χρήσιμες, και οι οποίες θα αποτελέσουν το συγκολλητικό υλικό για την δόμηση του ψηφιδωτού της ανάλυσης της παρούσας εργασίας.

Ξεκινώντας την ανάλυση μας στο εν λόγω ζήτημα, θα εστιάσουμε στην περίοδο της αναγέννησης, όπου επικρατούσε μια ανιμιστική αντίληψη για τα πράγματα, μια αντίληψη της φύσης η οποία διέπονταν από ικανότητες που προσδίδονταν και στην ανθρώπινη ψυχή. Ο Westfall (1993: 40) αναφέρει χαρακτηριστικά πως : *“Η φυσιοκρατία της αναγέννησης ήταν προβολή του ανθρώπινου ψυχισμού στην φύση και απεικόνιζε την φύση σαν μια τεράστια φαντασμαγορία δυνάμεων”*. Ο Jan Baptist van Helmont στην μελέτη του για το φαινόμενο του μαγνητισμού έλεγε πως μαγνητισμός και δυνάμεις επιρροής είναι έμφυτες και ίδιες στα πάντα. Τα πάντα λοιπόν είναι εφοδιασμένα με κάτι σαν αντίληψη, με την οποία αντιλαμβάνονται ποια σώματα είναι όμοια με αυτά και ποια είναι ξένα, τις συμπάθειες και τις αντιπάθειες όπως τις ονόμαζε (Westfall 1993: 40). Υπήρχε λοιπόν ένας κόσμος μαγεμένος διάστικτος από ψυχικές δυνάμεις, όπως και ένας μονισμός της ψυχής η οποία αγκάλιαζε όλες τις υπάρξεις.

Αυτή η ανιμιστική προσέγγιση της ύλης και των φυσικών φαινομένων, θα υποχωρήσει με την ανάδυση ενός άλλου ρεύματος που θα αναπτυχθεί περί τον 17ο αιώνα, αυτό του μηχανικισμού. Θεμελιωτής της μηχανοκρατίας και βασικός εκπρόσωπος είναι ο Καρτέσιος. Η απομάγευση του κόσμου και η απαλλαγή του από τα ψυχικά χαρακτηριστικά που προσλάμβανε ήταν το βασικό εγχείρημα για μια υλιστική μηχανιστική προσέγγιση. Η φυσιοκρατία της αναγέννησης ήταν θεμελιωμένη πάνω στην πεποίθηση ότι η φύση δεν μπορεί να προσεγγιστεί από την ανθρώπινη διάνοια διεξοδικά. Ο Καρτέσιος και η αναπτυσσόμενη μηχανοκρατία από την άλλη, υποστηρίζει την πεποίθηση ότι η φύση είναι απολύτως διαπερατή από το λογικό (Westfall 1993: 43). Αυτόν τον μονισμό που χαρακτήριζε την φυσιοκρατική αντίληψη, ουσία του οποίου ήταν η ψυχή, ο Καρτέσιος τον αντικατέστησε από τον δυισμό του πνεύματος και της ύλης. Ο Καρτέσιος λοιπόν υποστήριζε πως κάθε τι που έχει υπόσταση αποτελείται από δύο ουσίες, από το πνεύμα το οποίο χαρακτηρίζει την ενέργεια της σκέψης και από την ύλη η οποία χαρακτηρίζει την έκταση και η οποία ταυτίζεται με την μάζα (Westfall 1993: 44). Οι επεκτάσεις αυτού του καινοτόμου τρόπου προσέγγισής του Καρτέσιου ήταν πολλές, ο αποκλεισμός κάθε ψυχικού χαρακτηριστικού από την υλική φύση, η αδράνεια της ύλης και η παθητικότητα της απέναντι στο ενέργημα της σκέψης, η καθιέρωση της δυιστικής σκέψης και η αντίληψη του ανθρώπου ως εξωτερικού παρατηρητή της φύσης ο οποίος αντικειμενικά μπορεί να συνάγει τους νόμους που την διέπουν και τις αιτίες των φαινομένων. Οι βάσεις για την ανάπτυξη της σύγχρονης επιστήμης έχουν μπει. Η πεποίθηση της διαπερατότητας του φυσικού κόσμου από την λογική, επιστημολογικός ρεαλισμός, μηχανικισμός, ουσιοκρατία, ντετερμινισμός, ανθρωποκεντρισμός, θετικισμός είναι κάποια μόνο από τα γενικά χαρακτηριστικά τα οποία διέπουν την ανάπτυξη της επιστήμης στην νεωτερική εποχή.

Η κοινωνιολογία και αυτή θα αναπτυχθεί στις άνωθεν βάσεις στα πρότυπα των φυσικών επιστημών. Οι ερμηνείες των φυσικών επιστημών για τον υλικό κόσμο μεταβολίστηκαν και στην κοινωνική σκέψη. Ο August Comte -εκ των εισηγητών της κοινωνιολογίας- ονόμασε το έργο του

“φυσική επιστήμη της κοινωνίας”. Ισχυρίζονταν πως όλες οι επιστήμες επιδιώκουν να ανακαλύψουν τους καθολικούς νόμους που διέπουν τα φαινόμενα τα οποία μελετούν. Ο Emille Durkheim επίσης ισχυρίζονταν πως η κοινωνιολογία ενδιαφέρεται για τα “κοινωνικά γεγονότα” τα οποία δύναται να προσεγγιστούν με τον ίδιο τρόπο όπως αυτός των φυσικών επιστημών (Giddens 1993: 36-37).

Τα κατοπινά έτη πολλές είναι οι εξελίξεις στην επιστήμη οι οποίες υπονομεύουν τον θεμελιωτικό χαρακτήρα των βασικών παραδοχών εκ των οποίων κοινωνεί η επιστήμη. Οι μη ευκλείδειες γεωμετρίες, η θεωρία της σχετικότητας, ο οργανικισμός στην βιολογία, η θερμοδυναμική είναι μόνο κάποιες από αυτές. Με την καταβύθιση όμως στον μικρόκοσμο της ύλης, το μηχανιστικό πρότυπο και ο δυισμός μάζας/ενέργειας, ύλης και κίνησης αρχίζει να δέχεται σοβαρά πλήγματα.

Για την κλασική μηχανιστική φυσική, η μάζα ενός σώματος και η ενέργεια του είναι δύο φαινόμενα εντελώς διαφορετικά. Κατά τον 19ο αιώνα η εικόνα που επικρατούσε για την ύλη ήταν ότι αποτελούνταν από άτομα τα οποία αποτελούσαν τα έσχατα δομικά στοιχεία του κόσμου και μέσα από τις ενώσεις τους σχημάτιζαν την ποικιλία των μορφών των υλικών σωμάτων. Τα άτομα αποτελούσαν θεμελιακό χαρακτηριστικό της μηχανιστικής σκέψης στην φυσική. Η ανακάλυψη της ραδιενέργειας από τον Antoine Henri Becquerel το 1896 και την απομόνωση του ραδίου το 1898 από το ζεύγος Curie κατέστησαν ανεπαρκείς τις θεωρίες για τα άτομα που ίσχυαν στο μηχανιστικό πρότυπο. Μέσω αυτών τον ανακαλύψεων παρουσιάζεται η ύλη, το “άτομο”, να εκπέμπει σώματα, ηλεκτρόνια, ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία. Το ίδιο το άτομο στην πορεία αυτών των φαινομένων μετατρέπεται σε άτομα άλλου είδους, μεταστοιχειώνεται (Μπιτσάκης 1983: 81).

Ένα πρώτο βήμα για την υποχώρηση του μηχανιστικού προτύπου και την στατική αντίληψη για την ύλη έχει γίνει. *“Το άτομο δεν ήταν πια ένα έσχατο συστατικό στοιχείο, απλό και αδιαίρετο, παθητικός δέκτης κίνησης”* αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ε. Μπιτσάκης (1983: 81). Αποδείχτηκε πως η ύλη είχε την ικανότητα να αυτενεργεί, εσώκλειε την δυνατότητα της κίνησης όπως επίσης και την ικανότητα της αυτοδύναμης αλλαγής.

Υπάρχει έκτοτε μια σταδιακή ανάπτυξη του ενδιαφέροντος επάνω στην μικροφυσική με την εισαγωγή της κβαντικής και μια καταβύθιση στον κόσμο των ατόμων που αποκαλύπτει ένα ζωντανό παλλόμενο σύμπαν. Τα μικροφυσικά σώματα έχουν σαν κύριο χαρακτηριστικό την μεταβλητότητα, δεν αποτελούν έσχατα συστατικά της ύλης αλλά έχουν μια δομή η οποία δεν είναι στατική αλλά μεταβαλλόμενη καθώς επικοινωνεί με το περιβάλλον, με το σύστημα δηλαδή μέσα στο οποίο υπάρχει και με το οποίο ανταλλάσσει “πληροφορίες”. Υπάρχει λοιπόν μια συσχέτιση και αλληλεξάρτηση. Στην σχετικιστική κβαντική μηχανική, ο αριθμός των μικροσωματίων και τα είδη τους είναι μεταβλητά, η ύλη μετατρέπεται σε πεδίο και αντίστροφα. Με αυτόν τον τρόπο δεν μένει χώρος για τον παλιό δυισμό της ύλης και της κίνησης. Η μια και ενιαία μέσα στην διαφοροποίηση

της πραγματικότητα, η ύλη παρουσιάζεται με ποικίλες μορφές, ανάλογα με τις συνθήκες (Μπιτσάκης 1983: 106). Αυτές τις εξελίξεις τις συνοδεύουν ένα πέρασμα από τον ντετερμινισμό στην πιθανοκρατία και μέσω της αλληπάλληλης καταστροφής και δημιουργίας στην οποία βρίσκεται η ύλη σε έναν ροϊκό ολισμό του γίνεσθαι.

Το κύριο χαρακτηριστικό εντός του μικρόκοσμου της ύλης είναι η κινητικότητα, οποιαδήποτε απόπειρα ανάλυσης της πολυπλοκότητας της σύνθεσης της, καθίσταται ένα οντολογικό και γνωσιολογικό πρόβλημα καθώς η ύλη δεν είναι κάτι σταθερό, απλό και παθητικό σαν αντικείμενο απέναντι μας. Ο Μπιτσάκης (1983: 108) θέτει το εξής ερώτημα όσον αφορά τις άνωθεν εξελίξεις: είναι τα μικροσωμάτια αντικείμενα ή αποτελούν σύνθετες δομές; είναι πραγματικότητα ή μαθηματικά σύμβολα; Για να απαντήσει πως: *“όλος ο αφηρημένος φορμαλισμός της μικροφυσικής δεν είναι το μικροσωμάτιο, είναι η μεταγραφή στην μαθηματική γλώσσα, κάποιων από τις ιδιότητες και τις σχέσεις του. Και θα ήταν το λιγότερο υπεροπτικό εκ μέρους μας να ταυτίσουμε το αντικείμενο με τα σύμβολα που μας χρησιμεύουν για να εκφράσουμε μερικές από τις ιδιότητες ή τις σχέσεις του.”* Η αντικειμενικότητα του μικρόκοσμου είναι δύσκολο να αποδοθεί καθώς η μέτρηση διαταράσσει το ίδιο το σύστημα. Οι οντολογικές και γνωσιολογικές βεβαιότητες βρίσκονται σε κρίση.

Από την άλλη, η επιστημονική γνώση γύρω από το άτομο, οι πυρηνικές δοκιμές και τεχνολογίες, τα πυρηνικά όπλα, οδηγούν σε μια ευθεία αμφισβήτηση της ιδέας της προόδου από πλήθος κριτικών στοχαστών και στον στοχασμό για τις νέες τεχνολογίες. Κριτική εν τέλει που στοχεύει και την ίδια την φύση της επιστήμης.

Όλες οι εξελίξεις στις επιστήμες, ο μαρασμός της μηχανιστικής σκέψης, οι νέες σχετικιστικές θεωρίες, η αβεβαιότητα που γεννάται, σε συνάρτηση με την αμφισβήτηση της επιστήμης ως εγγενώς χρήσιμης παραγωγής γνώσης στον δρόμο της “προόδου” της ανθρωπότητας, καθώς και μια πληθώρα κοινωνικών εξελίξεων, οδήγησαν σε μια επιστημολογική στροφή. Μια επιστημολογική μετατόπιση η οποία συντάραξε πλήθος επιστημονικών κλάδων και η οποία κυριάρχησε στην κοινωνιολογία. Ο Τόμας Κουν στο πολύ σημαντικό έργο του για την *“δομή των επιστημονικών επαναστάσεων”* καταδεικνύει ανάμεσα σε άλλα την κοινωνική κατασκευή των επιστημονικών γεγονότων, την αλλαγή παραδειγμάτων, την ασυνέχεια της επιστήμης, και την καταβύθιση στην φιλοσοφία όταν ένα επιστημονικό παράδειγμα βρίσκεται σε κρίση (Kuhn 2008). Οι Burger και Luckmann αναπτύσσουν μια κοινωνιολογία της γνώσης στην οποία παραθέτουν την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας.

Μια σχετικιστική και αντιθετικιστική στροφή παρασύρει τις γνωσιακές και οντολογικές προκείμενες. Αυτό που θεωρείτε πραγματικό για την κοινωνική κατασκευασιοκρατία είναι ουσιαστικά μια παγιωμένη νοηματοδότηση, μια ερμηνεία. Η επιστήμη λοιπόν δεν μπορεί να παράγει απόλυτες αλήθειες, υπάρχουν προσεγγίσεις του πραγματικού και όχι ασφαλής κατάδειξη και περιγραφή του, καθώς το υποκείμενο που παράγει τις αναλύσεις δεν αντίκειται των φαινομένων

που παρατηρεί αλλά στέκεται εντός τους. Σε αυτό το πλαίσιο μετέχουν πολλές διαφορετικές θεωρίες, η κάθε μια με την δική της τροπικότητα. Φαινομενολογία, κοινωνική κατασκευασιοκρατία, ερμηνευτική, εθνομεθοδολογία, μεταδομισμός, είναι μόνο κάποιες από αυτές. Ένας αντιθεμελιωτισμός, μια αντιουσιοκρατία και ένας αντιθετικισμός είναι κοινός τους τόπος. Οι απόπειρες για “μεγάλες θεωρίες” παραμερίζονται και η μελέτη των “θραυσμάτων” της κατακερματισμένης αλήθειας, των μερικοτήτων και διαφορών, των διάφορων τρόπων με τους οποίους δομείται η πραγματικότητα λαμβάνει την θέση τους. Μια μετατόπιση από τις μακροαναλύσεις στις μικρο είναι σύνοδη. Τα case studies γίνονται κυρίαρχος τρόπος προσέγγισης και η ανάδειξη της προσλαμβάνουσας και της νοηματοδότησης που δίνουν τα υποκείμενα στα φαινόμενα κύριο μέλημα.

Επίσης η λεγόμενη γλωσσική στροφή χαρακτηρίζει την διάκριση ανάμεσα στο σημαίνον και το σημαινόμενο και επιδρά καθολικά και επιδραστικά στις θεωρίες του δορισμού και του αποδορισμού. Ο Ferdinand de Saussure, διέκρινε σε κάθε λέξη δύο επίπεδα: τον ήχο (σημαίνον) και το νόημα (σημαινόμενο). Το πρώτο επίπεδο είναι η έκφραση της λέξης. Το δεύτερο απηχεί όχι το «πραγματικό» αντικείμενο που περιγράφεται, αλλά μία έννοια που σημαίνεται. Η σύνδεση ανάμεσα στη λέξη και στη σημαινόμενη έννοια της είναι θέμα μιας παγιωμένης πρακτικής (Saussure 1979: 99-104).

Φυσικά η συνεισφορά, όλης αυτής της δραστήριας κίνησης ήταν μεγάλη και πολύ πλούσια. Όμως, κάποιες εγγενείς αδυναμίες και ροπές προς έναν απόλυτο σχετικισμό και κατ' επέκταση μια απόλυτη αδυναμία προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας άρχισαν να διαφαίνονται κατά την εξέλιξη αυτών των θεωριών. Το υποκείμενο για μια σειρά από κοινωνικές θεωρίες- όπως στον μεταμοντερνισμό- διαμορφώνονταν μέσω μιας σύνθεσης από περιρρέοντες λόγους. Οι επιδράσεις των υλικοτήτων άρχισαν να παραμελούνται και απόλυτος διαμορφωτής της σφαίρας του κοινωνικού καθίσταται ο άνθρωπος που δια μέσω των νοημάτων που μοιράζεται διαμορφώνει τον κόσμο. Αδυναμίες που τις ακραίες μορφές έκφρασης τους κατέδειξαν ποικίλες θεωρητικές συνεισφορές, όπως αυτή του κριτικού ρεαλισμού, με έμφαση στις λανθάνουσες ροπές του σχετικισμού, όπου σε επίπεδο μεθόδου να αφήνει ασύνδετο το “μερικό” με το “ευρύτερο”, σε γνωσιακό επίπεδο μια τάση προς τον απόλυτο αγνωστικισμό, σε πολιτισμικό επίπεδο να δημιουργεί μια αποθέωση των πολιτισμικών διαφορών -παρόλο που μπορεί να συντηρούν σχέσεις βαθιάς ανισότητας- απαλλάσσοντας τις από την κριτική (Ιωσιφίδης 2004), όπως επίσης και στο πολιτικό κομμάτι μια ανάκυψη των πολιτικών της ταυτότητας, του κατακερματισμού και του ανταγωνισμού μεταξύ των καταπιεσμένων κοινωνικών υποσυνόλων.

Ξαναγυρίζοντας την ματιά μας στο πεδίο των θετικών επιστημών, αναπτύσσεται όλο και περισσότερο ένα ενδιαφέρον για τις συνθήκες κατά τις οποίες η ύλη μεταβάλετε, για τις συνθήκες “μακράν της ισορροπίας”, τον κόσμο της περιδίνησης, τους παράξενους ελκυστές και τις συνθήκες

αστάθειας, αυτές οι έρευνες αξιοποιούν το υλικό εργαλείο του υπολογιστή για να επεξεργαστούν τα στοιχεία τους, τα σύγχρονα υπολογιστικά συστήματα γίνονται μια υλικότητα επάνω στην οποία εδραιώνονται οι νέοι μαθηματικοί και πιθανοκρατικοί υπολογισμοί. Κάθε επιστήμη έχει τα όργανά της, η αστρονομία το τηλεσκόπιο, η γεωμετρία τον κανόνα, στις σύγχρονες επιστήμες στην εποχή της πληροφορίας, ο υπολογιστής και τα λογισμικά προγράμματα έχουν μεγάλη σημασία, στην συλλογή και επεξεργασία ενός μεγάλου όγκου στοιχείων. Εντός λοιπόν αυτών των θεωριών όπου κυριαρχεί η μη γραμμικότητα των φαινομένων, η διαρκής ρευστότητα και αλλαγή, η ευαίσθητη εξάρτηση από τις αρχικές συνθήκες, η σχεσιακότητα και η ανάδραση, αναδύεται ένας πλούσιος κόσμος των επιστημών της πολυπλοκότητας. Στην βιολογία, στο management, στην φυσική, στα μαθηματικά, αλλά και στις κοινωνικές επιστήμες (Γεωργοπούλου 2010) η επίδραση του φαινομένου των χαοτικών αλληλεπιδράσεων, των σχεσιακότητων και της πολυπλοκότητας είναι ισχυρή. Μέσα σε αυτόν τον κόσμο η ύλη είναι ζωντανή, αυτενεργεί, επικοινωνεί και αυτοδημιουργείται.

Μια ανάκαμψη της ζωντανής ύλης και της σημασίας της για την κοινωνική ζωή παρατηρείτε. Πέραν από την επικέντρωση στα “νόηματα” στους “λόγους” στην “γλώσσα”, η σκέψη για την συγκρότηση του κοινωνικού αρχίζει να επανεισάγει την σημασία των υλικότητων που διάστικτες συμμετέχουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι, επηρεάζοντας δυναμικά την σχεσιακότητα εντός της κοινωνίας (DeLanda 2019).

2.2 Η ανάδυση των νέων υλιστικών θεωριών.

Στις κοινωνικές επιστήμες και στην φιλοσοφία ανακύπτουν οι νέοι υλισμοί (new materialisms) και παρατηρείται μια ανάκαμψη του ρεαλιστικού υποδείγματος, μέσα σε ένα άλλο πλαίσιο όμως, αυτού της πολυπλοκότητας (DeLanda 2019). Τις ρεαλιστικές οντολογίες τις διαπερνά μια βασική παραδοχή, πως ο εξωτερικός κόσμος υπάρχει ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο νου (Psillos 1999) .

Στην ανάπτυξη των νέων υλισμών πολύ σημαντική κρίνεται η φιλοσοφική συνεισφορά του Gilles Deleuze και οι εργασίες του για την μορφογένεση. Η μορφογένεση αποτελεί έναν όρο δανεισμένο από την βιολογία και αναφέρεται στον σχηματισμό μέσω πολύπλοκων διεργασιών σε μια δεδομένη χρονική στιγμή της ύλης. Η σύλληψη της μορφογένεσης τίθεται ενάντια στην αντίληψη της ύλης ως αδρανούς και παθητικής. Ο Deleuze υποστηρίζει πως η δημιουργία και η διαδικασία γέννησης της μορφής είναι εμμενής χαρακτηριστικό της ίδιας της ύλης. Υπό αυτό το πρίσμα δεν χρειάζεται κάποια έξωθεν ουσία η οποία θα συντείνει στην διαμόρφωση της ύλης, θεϊκή, μεταφυσική.

Ο Deleuze υπό αυτό το πρίσμα στέκεται ενάντια (όσον αφορά την οντολογία) στο μεταμοντέρνο ρεύμα και στην γλωσσική στροφή για τα οποία ο κόσμος είναι αυστηρά κοινωνικά

κατασκευασμένος. Όπως αναφέρει ο DeLanda (2019) οι μεταμοντέρνοι “αντιουσιοκράτες” μοιράζονται με την ουσιοκρατία μια θεώρηση της ύλης ως φαινομένου αδρανούς και παθητικού, με την διαφορά πως η μορφή της δεν έρχεται από τον νου του θεού αλλά από τον νου του ανθρώπου, δηλαδή από τις γλωσσικές και πολιτισμικές συμβάσεις των ανθρώπων.

Για τον Deleuze η “διαφορά” (Deleuze 2019) είναι αυτή η οποία δίνει μορφή στα πράγματα, όλα τα πράγματα διαμορφώνονται μέσα σε τάξεις διαφορών: διαφορές θερμοκρασίας, πίεσης, τάσης, έντασης δυνατότητας (DeLanda 1998).

Ο DeLanda για την κατανόηση του εν λόγω φαινομένου κομίζει ένα παράδειγμα από την θερμοδυναμική. Σε ένα δοχείο με δυο μέρη όπου στο ένα υπάρχει θερμός αέρας και στο άλλο κρύος αέρας, αν ανοιχτεί μια οπή στο τοίχωμα που τα χωρίζει, η διαφορά έντασης θα προκαλέσει μια εντυπωσιακή ροή αέρα από τον ένα χώρο στον άλλο. Αυτή η διαδικασία είναι ουσιώδης για την διαμόρφωση της μορφής ενός νέου συστήματος. Στην προκειμένη η διαφορά έντασης είναι μια διαφορά θερμοκρασίας. Στις ποικίλες μορφές ύλης συντείνουν ποικίλες μορφές διαφοράς (DeLanda 1998). Για τον Deleuze η θερμοδυναμική του 19ου αιώνα παρά τα σπουδαία πειράματα και συμπεράσματα δεν κατάφερε να θεσπίσει μια ισχυρή φιλοσοφία της ύλης καθώς ήταν προσηλωμένη στην κατάσταση ισορροπίας των συστημάτων και όχι στις διαδικασίες μορφογένεσης. Ο Ilya Prigogine αναδεικνύει επίσης την σημαντικότητα των συστημάτων πέραν της ισορροπίας (Prigogine & Stengers 2004).

Στα συστήματα πέραν της ισορροπίας εμφανίζεται ένας διαφορετικός κόσμος όπου η ύλη είναι ζωντανή και αυτοδημιουργητή, αναδυόμενη, όπου αναδεικνύονται διαφορετικά φαινόμενα από την πολυπλοκότητα την οποία εγκιβωτίζει.

Όταν προκύψει μια εντατική διαφορά σε ένα σύστημα, τότε αυτό το σύστημα προσπαθεί να επιτύχει την άρση της, εντός αυτής της διαδικασίας τίθενται σε κίνηση ροές ύλης, πληροφορίας και ενέργειας (Deleuze & Guattari 2004: 377). Οι εντατικές διαφορές είναι παραγωγικές διαφορές οι οποίες δημιουργούν ποικιλότητα των μορφών.

Για τον Deleuze δεν υπάρχει ουσιαστική οντολογική διαφορά ανάμεσα στα ανθρώπινα και μη ανθρώπινα όντα, ανάμεσα στα ανόργανα και στα οργανικά. Η ζωή για τον Deleuze είναι μια αέναη κίνηση, είναι η διαρκής ανταλλαγή και ροή ύλης, πληροφορίας και ενέργειας. Παρατηρούμε πως ένα είδος βιταλισμού επανακάμπτει, αυτήν την φορά όχι για να καταπολεμήσει τον υλισμό αλλά για να τον επιβεβαιώσει. Η ζωή δεν ανάγεται βέβαια σε κάποια εξωτερική ουσία που εμψύσατε στην ύλη από κάποιο εξωτερικό παράγοντα, από τον θεό, αλλά είναι εγγενής ιδιότητα της ύλης η οποία μέσω της διαρκούς ροής των χαρακτηριστικών της μεταξύ των ποικίλων μορφών αναδιαμορφώνεται. Η ζωή ανάγεται σε σχεσιακότητα αποβάλλοντας το μυστικιστικό της περίβλημα.

Σχετικά με την ύλη τώρα σαν έννοια, αυτή αποτελεί μια φιλοσοφική κατηγορία, δεν ταυτίζεται με την μάζα, για να θεμελιωθεί χρειάζεται μια μεταφυσική παραδοχή. Ο Deleuze είναι βαθιά επηρεασμένος από την επαφή του με την σκέψη του Spinoza και του Leibniz και την θεωρία τους για το conatus. Το conatus αποτελεί μια ζωική δύναμη εμμενής σε όλα τα πράγματα, για τον Καρτέσιο, τον Hobbes και τον Νεύτων η ζωτική αυτή δύναμη είναι διαχωρισμένη από την ύλη και ενσωματώνεται σε αυτήν έπειτα από μια θεϊκή παρέμβαση. Στον Spinoza η δύναμη αυτή της ζωής είναι εμμενής της ύλης καθώς η ύλη δεν είναι τίποτα άλλο από την έκφραση του θεού. Σύμφωνα με τον Spinoza ο θεός εκφράζει την δύναμη του μέσα από το κάθε τι, μέσα από όλα τα πράγματα, και τα ίδια αυτά πράγματα εκφράζουν την δύναμη του θεού να είναι και να ενεργεί. Αυτές οι δύο εκφράσεις αποτελούν το conatus. Το σώμα και το πνεύμα δεν είναι διαφορετικές ουσίες (δυσισμός), αλλά τα πάντα εντός της φύσης είναι μια ουσία (μονισμός) η οποία διαχέεται από το conatus. Η φύση/θεός είναι η μοναδική καθολική ουσία του σύμπαντος και της οποίας όλες οι ξεχωριστές, μοναδικές «οντότητες» είναι στην πραγματικότητα τρόποι ή τροποποιήσεις. Αυτή η δύναμη λοιπόν που διέπει όλες τις επί μέρους οντότητες αποκαλείται στον Spinoza conatus. Αυτός ο μονισμός της ύλης και της διαρκούς ροής της, είναι ένα δάνειο από την σπινοζική φιλοσοφία το οποίο αξιοποίησε ο Deleuze στην δική του οντολογική σύλληψη με βάση τα σύγχρονα δεδομένα που επεξεργάστηκε.

Υπάρχει μια συνέχεια ανάμεσα στους παλιούς και στους νέους υλισμούς αλλά σαφώς και κάποιες διαφορές όσον αφορά τις οντολογικές και επιστημονικές προκείμενες επάνω στις οποίες αρθρώνονται. Όταν ο Μαρξ έλεγε: *“Ο χερόμυλος θα σας δώσει την κοινωνία με τον χωροδεσπότη (τον αφέντη). Ο ατμόμυλος, την κοινωνία με τη βιομηχανική κεφαλαιοκρατία”* (Marx 1892: 107), δεν είχε εντελώς άδικο παρόλο που η σκέψη του στηρίζονταν σε μια ντετερμινιστική αντίληψη των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων που είχαν άμεση καθοριστική επίδραση πάνω στην κοινωνία. Μπορούμε όμως να κατανοήσουμε την διαφορά όταν ο Deleuze λέει: *“Είναι εύκολο να αντιστοιχούμε σε κάθε κοινωνία τύπους μηχανών, όχι γιατί οι μηχανές είναι προσδιοριστικός παράγων, αλλά γιατί εκφράζουν εκείνες τις κοινωνίες που είναι ικανές να τις γεννήσουν και να τις χρησιμοποιήσουν. Οι παλιές κοινωνίες της κυριαρχίας χειρίζονταν απλές μηχανές, μοχλούς τροχαλίες ρολόγια, ενώ οι πιο πρόσφατες πειθαρχικές κοινωνίες είχαν για εξοπλισμό τις μηχανές ενέργειας, με τον παθητικό κίνδυνο της εντροπίας και τον ενεργητικό κίνδυνο του σαμποτάζ, στις κοινωνίες ελέγχου λειτουργούν μηχανές τρίτου τύπου, μηχανές πληροφορικής και υπολογιστές, στις οποίες ο παθητικός κίνδυνος είναι το θόλωμα του μυαλού και ο ενεργητικός εκείνος της πειρατείας και της εισαγωγής ιών. Δεν πρόκειται να υπάρξει τεχνολογική εξέλιξη χωρίς να συμβεί μια βαθιά μετάλλαξη του καπιταλισμού.”* (Deleuze 2001: 13). Οι ομοιότητες των λεγομένων Μαρξ και Deleuze είναι σημαντικές όπως και οι διαφορές οι οποίες έχουν να κάνουν με τις διαφορετικές διαδικασίες με τις οποίες παράγεται η κοινωνική πραγματικότητα για τον κάθε στοχαστή.

Μέσω λοιπόν των θεωριών που κοινωνούν από την νέα υλιστική, μη ανθρωποκεντρική οπτική, παρατηρούμε μια αναβαθμισμένη θέση των υλικοτήτων, των τεχνημάτων, και γενικά των πραγμάτων στην διαμόρφωση του κοινωνικού, ως ζωτικοί δράστες του κοινωνικού γίνεσθαι. Η διάκριση ανάμεσα σε τεχνικό και κοινωνικό δεν μπορεί να είναι πλήρης με μια αιτιοκρατική αναγωγή της επίδρασης του ενός στο άλλο, αλλά αποτελούν συναρθρώσεις εντός ενός όλου, εντός ενός συστήματος που υπάρχει σχεσιακότητα, ενδεχομενικότητα και ευαίσθητη εξάρτηση στην αλλαγή. Ο Gleick (1990: 49) αναφέρει χαρακτηριστικά ένα ρητό της λαϊκής παράδοσης μέσω του οποίου μπορούμε να κατανοήσουμε τα προαναφερθέντα:

*Για ένα καρφί χάθηκε το πέταλο
για ένα πέταλο χάθηκε το άλογο
για ένα άλογο χάθηκε η μάχη
για μια μάχη χάθηκε η αυτοκρατορία*

Το παραπάνω ρητό εξηγεί και τις σχέσεις αλληλεξάρτησης εντός ενός συστήματος και την θέση των τεχνημάτων σε αυτό, επίσης καταδεικνύει και την ευαίσθητη εξάρτηση από τις αρχικές συνθήκες (φαινόμενο της πεταλούδας). Οι υλικότητες οι οποίες επανεισάγονται δυναμικά στην κοινωνική σκέψη, δεν εισάγονται με όρους αιτίου των κοινωνικών θεσμίσεων, αλλά ούτε ως αιτιατό των κοινωνικών θεσμίσεων, δεν εισάγονται δηλαδή με όρους ντετερμινιστικούς. Η πολυπλοκότητα, η διαρκής ανάδραση και η αυξημένη σχεσιακότητα εντός δικτύων, είναι αυτή που χαρακτηρίζει τις νέες υλιστικές θεωρίες. Το δίκτυο και η διαρκής ρευστότητα και επικοινωνία των στοιχείων που αλληλεπιδρούν εντός του, γίνεται ένας νέος τόπος και τρόπος του νοείν.

2.3 Από την αντίληψη του κόσμου σαν μηχανή, στην αντίληψη του κόσμου σαν δίκτυο, μια νέα τοπολογία.

Theatrum machinarum novum, το νέο μηχανικό θέατρο, ήταν μια σειρά από βιβλία τα οποία κυκλοφόρησαν περί τον 16ο-17ο αιώνα στα οποία οι πρωταγωνιστές δεν είναι άνθρωποι αλλά μηχανισμοί, μια σειρά από σχέδια έξυπνων μηχανισμών που αντικαθιστούσαν ανθρώπινες λειτουργίες εκτίθενται σε βιβλία (Keller 1978: 495-508). Ο μηχανικισμός του επικράτησε -όπως είδαμε- τον 17ο αιώνα φυσικά δεν επικράτησε μόνο στον κόσμο των ιδεών, το συλλογικό φαντασιακό σταδιακά πλημμυρίζει με εικόνες μηχανών. Το πέρασμα από τον εμπορικό στον βιομηχανικό καπιταλισμό είναι καθοριστικό για αυτήν την διάχυση της μηχανής σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής και για την αποικιοποίηση του κοινωνικού φαντασιακού. Από τα πρωτόλεια σχέδια του νέου μηχανικού θεάτρου στις διεθνείς εκθέσεις (world fairs) όπου πλέον πραγματικές

μηχανές εκτίθενται από το 1851 στο Λονδίνο, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Τ. Τύμπας: “Από την πρόβα των μηχανών στο νέο μηχανικό θέατρο των βιβλίων του εμπορικού καπιταλισμού μέχρι τη σκηνοθεσία των μηχανών στις διεθνείς εκθέσεις, εκκρίνονταν αυθορμήτως μία ιδεολογία γραμμικής προόδου, ένας εξελικτισμός με υποκείμενο την τεχνική, με τον οποίο η μηχανή και οι μηχανικοί τοποθετούνταν στο επίκεντρο της ιστορίας” (Τύμπας 2020).

Η δυναμική είσοδος των μηχανών στην κοινωνική ζωή συνοδεύονταν και από έναν τρόπο του σκέπτεσθαι για αυτήν. Οι αναγωγές σε μηχανικές διατάξεις, διαφόρων κοινωνικών ή φυσικών φαινομένων ήταν όλο και συχνότερες και διατάσσονταν σε όλο το φάσμα της επιστήμης και της κοινωνικής ζωής. Η μηχανή ήταν ένας νέος τόπος. Ο επιστημονικός μηχανικισμός, η ιδέα της προόδου και η εισαγωγή και ανάπτυξη των υλικών διατάξεων των μηχανών είχε αποικιοποιήσει όχι μόνο την επιστήμη, αλλά το σύνολο της κοινωνικής σκέψης και του κοινωνικού φαντασιακού.¹ Η μηχανή από την μια ήταν ένα πεδίο αντιπαράθεσης, υποβάθμιζε την θέση του εργάτη στην παραγωγή, οι λουδίτες τις έσπαγαν και τις κατέστρεφαν, από την άλλη είχε μια αίγλη αφού πολλοί είδαν σε αυτήν ένα προμήνυμα προόδου και αίρεσης των κοινωνικών ανισοτήτων. Στις απαρχές της βιομηχανικής επανάστασης και στην συνάντηση των τεχνολογικών εφαρμογών και τεχνημάτων με την εμπορευματική παραγωγή, η πρώιμη σοσιαλιστική σκέψη που γεννήθηκε, ο ουτοπικός σοσιαλισμός, είδε μέσα στα ιστορικά συγκείμενα -όπως εκθέτει ο Σαιν Σιμόν- την δυνατότητα ανάπτυξης μιας νέας τάξης της προόδου, όπου εργατική τάξη και συνειδητοποιημένοι βιομήχανοι μαζί, θα μπορούσαν να οικοδομήσουν ένα ορθολογικό τεχνοκρατικά δομημένο βιομηχανικό σύστημα το οποίο θα συνέτριβε την φεουδαρχία και την μοναρχία και θα επέφερε συνθήκες ευημερίας για το σύνολο του πληθυσμού.² Ο Σαιν Σιμόν λοιπόν διατυπώνει μια πρώιμη τεχνοκρατική ιδεολογία. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο επικρατούσε ένας “τεχνολογικός ντετερμινισμός” δηλαδή ένας επικαθορισμός του κοινωνικού από τις τεχνολογικές διατάξεις και εν προκειμένω από τις μηχανές.

Όσο προχωρά η τεχνολογική ανάπτυξη, οι μηχανές αρχίζουν να επικοινωνούν, να επικοινωνούν μεταξύ τους και με τους ανθρώπους, με κόμβους ανάδρασης, να δημιουργούν πιο σύνθετες διατάξεις και να οικοδομούν συστήματα. Τα πληροφοριακά στοιχεία που χρειάζονταν να διαχειριστούν και να διευθετηθούν για την επικοινωνία μηχανών-ανθρώπων-μηχανών και ανθρώπων-μηχανών-ανθρώπων ήταν τόσο ογκώδη που χρειάζονταν πολύπλοκα δίκτυα που θα τα υποστηρίξουν και θα προωθήσουν την ανάπτυξη τους. Τα δίκτυα ξεκινούν να δομούνται εντατικά

¹ Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε προς επίρρωση του επιχειρήματος πως η μηχανή βρίσκεται παντού από την αρχιτεκτονική, όπου ο Le Corbusier (1923) λέει χαρακτηριστικά πως «Ένα σπίτι είναι μια μηχανή κατοίκησης» ως την ποίηση όπου William Carlos Williams (1944) αναφέρει πως «Ένα ποίημα είναι μια μηχανή φτιαγμένη από λέξεις».

² Αναφέρεται στο: Αρμάν, Φελίξ,- Μορτον, Α, - Ντωτρν, Ζαν “Οι τρεις μεγάλοι πρόδρομοι του επιστημονικού σοσιαλισμού, Σαιν Σιμόν – Φουριέ – Ουεν” εκδ, Πανόραμα, Αθήνα., Σελ. 39-45

από τις αρχές της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης, αρδευτικά και αποχετευτικά δίκτυα για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των πόλεων, ηλεκτρικό δίκτυο, τηλεφωνικό δίκτυο, σιδηροδρομικό δίκτυο κλπ, και με την 3η βιομηχανική επανάσταση την είσοδο των υπολογιστικών συστημάτων και των δικτύων πληροφοριών, τα δίκτυα τα ίδια καθίστανται ένας νέος τύπος του σκέπτεσθαι. Σε μια σειρά από επιστημονικούς κλάδους παρατηρείται μια μετατόπιση από την μηχανή, από την ανάλυση της λειτουργίας των απλών μερών, στα δίκτυα, στις δικτυακές συνδέσεις των μερών και στις θεωρίες των συστημάτων.

Επί παραδείγματι, και ενδεικτικά στην μοριακή βιολογία οι οντότητες παρουσιάζονται ως μηχανοποιημένες οι οποίες αποτελούνται από μέρη τα οποία παράγουν κάποιες συγκεκριμένες λειτουργίες. Αυτή η αναγωγίστικη προοπτική έχει τις οριοθετήσεις της, οριοθετήσεις που ανέδειξε η συστημική βιολογία. Η συστημική βιολογία προβάλλει μια περισσότερο ολιστική προσέγγιση του βιολογικού φαινομένου. Η συστημική βιολογία βασίζεται στην παραδοχή ότι οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των βιολογικών μορίων και των δικτύων εντός των οποίων υπάρχουν διακρίνονται από μια πολυπλοκότητα. Η μονάδα ανάλυσης λοιπόν αλλάζει και από τα μόρια περνάμε στην μελέτη των δικτύων τα οποία απαιτούν ισχυρές υπολογιστικές τεχνικές. Νέες τεχνολογίες στην συλλογή και επεξεργασία δεδομένων αναδύονται. Η παρέμβαση λοιπόν και τα αποτελέσματα είναι πιθανοκρατικού τύπου, και ο αναγωγισμός διαβάλετε, ο αναγωγισμός αντικαθίσταται από την ανάδυση (Calvert 2008).

Από την αναγωγή και την ανάλυση αυτόνομων οντοτήτων υπάρχει μια μετατόπιση στον ολισμό και την ανάλυση της σχεσιακότητας των οντοτήτων. Η αναγωγίστικη σκέψη σημαίνει την εξήγηση κάποιων πολύπλοκων φαινομένων με βάση άλλα απλούστερα και την εξήγηση των σύνθετων φαινομένων ως άθροισμα των επιμέρους μερών τους. Επί παραδείγματι την αναγωγή της κοινωνίας ως το άθροισμα των ατόμων που την αποτελούν ή την αναγωγή των ατόμων ως το άθροισμα των στοιχειωδών σωματιδίων. Ο ολισμός απ' την άλλη θεωρεί το όλον ως κάτι διαφορετικό από το απλό άθροισμα των μερών του, κάτι ποιοτικά διαφορετικό. Η ολιστική οπτική αντιλαμβάνεται τις οντότητες μέσα από την σχεσιακότητα και την συνδεσιμότητα τους, στην συγκρότηση ενός σύνθετου συστήματος όπου οι πολύπλοκες, μη γραμμικές αλληλεπιδράσεις είναι ο κανόνας. Στις κοινωνικές επιστήμες τα δίκτυα και τα συστήματα εισβάλλουν δυναμικά ως εξηγητικά σχήματα και λαμβάνουν ποικίλες εκφάνσεις μέσω της τροπικότητας τους, θεωρίες συστημάτων (Luhmann, Habermas)³, θεωρίες δικτύων (Latour, Castells, Negri), ποικίλουν και επηρεάζουν σημαντικά την σύγχρονη κοινωνική σκέψη.

Αυτή η εικόνα του δικτύου δεν κυριαρχεί μόνο στην επιστημονική σκέψη, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την καθημερινή ανθρώπινη εμπειρία και σαφώς πλημμυρίζει το κοινωνικό

³ Πάνω σε αυτήν την προβληματική βλ. Μαγκλάρας, Β. (2013), "Θεωρίες κοινωνικών συστημάτων, Parsons, Luhmann, Habermas", Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

φανταστικό. Οι άνθρωποι και αυτοί είναι διαρκώς δικτυωμένοι, το δίκτυο είναι εν γένει ο νέος τόπος, ο νέος τόπος που σκεφτόμαστε και λειτουργούμε. Από τον Καρτέσιο λοιπόν στον Λατούρ και τον Καστέλς. Από τον θετικισμό και την γραμμική αιτιότητα στην πολυπλοκότητα και την αλληλεπίδραση, από τον μηχανικό στον πληροφορικό και από την μηχανή Arkwright στο διαδίκτυο των πραγμάτων (IoT). Στην εποχή του ίντερνετ και της διαρκούς συνδεσιμότητας, αν κοπεί ο άνθρωπος από τις ψηφιακές συνάψεις του φαντάζει χαμένος εντός του φυσικού χώρου. Το πρόβλημα της αδυναμίας επικοινωνίας που έβλεπε ο Μαρξ στους αγρότες της Γαλλίας ως εγγενές χαρακτηριστικό της αδυναμίας ριζοσπαστικοποίησης, λέγοντας : *“Οι μικροί χωρικοί αποτελούν μια τεράστια μάζα, που τα μέλη της ζουν κάτω από τις ίδιες συνθήκες, χωρίς όμως να έρχονται μεταξύ τους σε πολλών ειδών σχέσεις. Ο τρόπος της παραγωγής τους τους απομονώνει τον ένα από τον άλλο, αντί να τους φέρνει σε αμοιβαία επικοινωνία.”* (Marx 1982: 156), μέσα σε λιγότερο από 200 χρόνια μετασχηματίστηκε σε ένα πρόβλημα υπερσυνδεσιμότητας, οργιώδους ροής πληροφορίας και αδυναμίας επεξεργασίας της εντός πολύπλοκων δικτύων.

2.4 Τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα

Ο όρος του συστήματος καθίσταται νευραλγικός για την ανάλυση της σύνθεσης των πολύπλοκων φαινομένων. Το σύστημα γενικά υποδηλώνει πως ένα φαινόμενο απαρτίζεται από ένα πλήθος στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και λειτουργούν ως οργανωμένη ολότητα ή σχηματίζουν μια τάξη. Ένα σύστημα μπορεί να είναι οικολογικό, βιολογικό, κοινωνικό και τα στοιχεία τους μπορεί να είναι σωματίδια, μόρια, νευρώνες, άνθρωποι, τεχνικές διατάξεις, πληροφορίες (Γεωργοπούλου 2010: 77).

Κατά τον Senge (1990) συστημική σκέψη είναι ένας τρόπος να σκέφτεσαι και μια γλώσσα περιγραφής και κατανόησης των δυνάμεων και αλληλοσυσχετίσεων που διαμορφώνουν την συμπεριφορά των συστημάτων. Αυτή η κατανόηση των δυναμικών σχέσεων μέσα από την ροή ύλης, ενέργειας και πληροφορίας ανάμεσα σε νευραλγικούς βρόγχους του συστήματος είναι και ένα από τα βασικά διακυβεύματα αυτής της εργασίας.

Η συστημική σκέψη τίθεται ενάντια στην μηχανιστική σκέψη και στην γραμμική αιτιότητα, ενάντια στον αναγωγισμό όπως αναφέραμε παραπάνω, και ενάντια στην κλασσική διάκριση υποκειμένου και αντικειμένου κατά την οποία υπάρχει ένας ενεργός παρατηρητής (υποκείμενο) και ένα παθητικό παρατηρούμενο (αντικείμενο). Στην παρούσα εργασία θα δούμε τα «αντικείμενα» ως πράγματα μέσα από τις μεταξύ τους σχέσεις, όμως σε αυτό θα υπεισέλθουμε διεξοδικά στην επόμενη ενότητα.

Κομβική στην θεωρία των συστημάτων είναι η έννοια της ανάδρασης. Ένα σύστημα αποτελείται από βρόγχους οι οποίοι δέχονται εισροές (σε πληροφορία) τις οποίες τις μετασχηματίζουν σε εκροές. Μεταξύ βρόγχων μπορεί να υπάρξει αρνητική ή θετική ανάδραση. Η αρνητική ανάδραση συνδέεται με την ικανότητα ενός συστήματος να διατηρεί σταθερές τις εσωτερικές του συνθήκες παρά τις εξωτερικές μεταβολές (ομοιόσταση), και η θετική ανάδραση δίνει δυνατότητες μεταβολής του συστήματος και δημιουργεί τις συνθήκες για την μετάβαση του σε νέες ποιότητες ή και στην καταστροφή του (Bertalanffy 1968).

Η επίτευξη ενός σκοπού είναι αυτή η οποία κρίνει το κατά πόσο το σύστημα ανταποκρίνεται (adaptiveness) και πως λειτουργούν οι μηχανισμοί ανάδρασης. Αν κάθε σύστημα στοχεύει στην επίτευξη ενός σκοπού (όπως επί παραδείγματι η παραγωγή κέρδους) μπορεί να μειώνει διαρκώς την εσωτερική του αταξία ανταλλάσσοντας ροές πληροφορίας με το περιβάλλον.

Η αναφορά σε ένα κοινωνικοτεχνικό σύστημα -έτσι όπως πρωτοεμφανίζεται στην κοινωνική θεωρία- αποτελεί μια προσέγγιση των πολύπλοκων οργανωσιακών σχεδιασμών εργασίας στους οποίους λαμβάνει χώρα η διάδραση μεταξύ ανθρώπων και τεχνολογίας εντός των χώρων εργασίας. Ο τρόπος με τον οποίο διατάσσονται οργανώνονται και επικοινωνούν άνθρωποι και τεχνημάτα είναι κομβικός τόσο για τις μορφές και τους σχηματισμούς που θα λάβει το σύστημα όσο και για τα αποτελέσματα που θα παράξει. Τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα δεν απαντώνται σαφώς μόνο εντός των χώρων εργασίας, η ίδια η κοινωνία και οι δομές από τις οποίες αποτελείται είναι σύνθετα κοινωνικοτεχνικά συστήματα όπου ποικίλοι δράστες τεχνικοί/φυσικοί/κοινωνικοί αλληλεπιδρούν ώστε το σύστημα να λάβει μια μορφή αλλά και να ανασυσταθεί. Η σύζευξη κοινωνικού και τεχνικού στα πλαίσια μιας ολιστικής εξηγητικής προοπτικής εισφέρει το αναλυτικό εργαλείο των κοινωνικοτεχνικών συστημάτων. Τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα αναδεικνύουν μια νέα σχεσιακότητα ανάμεσα σε τεχνικό και κοινωνικό, μη αιτιοκρατική και επικαθοριστική του ενός προς το άλλο αφού συγχωνεύονται σε μια επεξηγηματική οντότητα η οποία αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα κοινωνικά συστήματα δημιουργούν τεχνολογίες οι οποίες με την σειρά τους αναδημιουργούν τον τρόπο οργάνωσης και δομής του κοινωνικού συστήματος εντός του οποίου δημιουργήθηκαν. Οι τεχνολογίες, οι υλικές διατάξεις, τα νέα οργανωσιακά σχήματα αποκτούν ενεργό ρόλο στην διαμόρφωση του “κοινωνικού” και κατ’ επέκταση και στην διαμόρφωση των υποκειμενικοτήτων. Σύμφωνα με τον Whitworth (2009: 3-4) ένα κοινωνικοτεχνικό σύστημα είναι ένα κοινωνικό σύστημα χτισμένο σε μια τεχνολογική βάση, κοινωνικοτεχνικό σύστημα δεν είναι ένα κοινωνικό και ένα τεχνικό σύστημα το ένα δίπλα στο άλλο, αλλά μια ενότητα, μια σύζευξη και μια ολότητα.

Το κοινωνικοτεχνικό σύστημα ως όρος εμφανίζεται μέσα από τις ερευνητικές εργασίες του Ινστιτούτου ανθρωπίνων σχέσεων του Tavistock κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1950. Οι έρευνες επικεντρώνονταν στην επίδραση που είχε η εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή

και κατ' επέκταση στην εργασία μέσα στο περιβάλλον της μεταπολεμικής βιομηχανικής ανασυγκρότησης. Παρά την εισαγωγή νέων τεχνολογιών η παραγωγικότητα σε πολλές περιπτώσεις έδειχνε να μην αυξάνει, αυτό το φαινόμενο επικεντρώθηκαν να μελετήσουν οι εν λόγω ερευνητές. Οι ερευνητές Trist, Higgin, Murray & Pollock (1963), διερεύνησαν τις συνέπειες στην παραγωγή από την εισαγωγή νέων τεχνολογιών εξόρυξης άνθρακα, σε βρετανικά ανθρακωρυχεία. Στα ευρήματα λοιπόν, παρόλο που πρακτικά η ένταξη νέων τεχνολογιών επιτάχυνε την εξόρυξη άνθρακα, είχε παράλληλα αλλάξει καθοριστικά την κοινωνική δομή των εργασιακών καθηκόντων των ανθρακωρύχων, στο βαθμό που δεν μπορούσαν πλέον να συνεργαστούν. Η αδυναμία συνεργασίας μείωνε την αποτελεσματικότητα του ανθρώπινου δυναμικού, κάτι που είχε αντίκτυπο στην συνολική παραγωγή. Έτσι ενώ κατά την περίοδο πριν την εισαγωγή νέων τεχνολογιών οι ανθρακωρύχοι συνεργάζονταν αποτελεσματικά για την εκτέλεση της διαδικασίας της εξόρυξης, πλέον ήταν χωρισμένοι σε διαφορετικές ομάδες εργατών και αναλάμβαναν διαφορετικές εργασίες, σε διαφορετικές βάρδιες. Υπήρξε ένας μετασχηματισμός της οργανωσιακής δομής, ο οποίος απαιτούσε την επιτέλεση διαφορετικών δραστηριοτήτων (Eason & Abdelnour-Nocera 2009: 66).

Η αλληλεπίδραση λοιπόν των επί μέρους στοιχείων, εντός ενός πλαισίου σχέσεων που ενέχει ενδεχομενικότητα, και αφορά την αλληλόδραση ποικίλων δραστών, πολιτικών (συνδικάτων/πολιτικών σχηματισμών), τεχνικών (π.χ τεχνημάτων τεχνολογικών διατάξεων), βιολογικών (π.χ. ιών), οργανωσιακών (φορντιστικών εργοστασίων/ μεταφορνωτιστικών επιχειρήσεων), πολιτισμικών (κουλτούρας/κυρίαρχων νοημάτων), οικονομικών (ανταλακτικών σχέσεων, καθεστώτων ιδιοκτησίας) αλλά και συμβάντων (κρίσεων/εξεγέρσεων) και οι τρόποι που λαμβάνουν αυτές οι σχέσεις αποτελούν τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα, τα συστήματα τα οποία ζούμε και συνυπάρχουμε τα οποία αποτελούν τόπους του βιόκοσμου.

Από αυτές τις παραδοχές εκκινεί μια ποικιλία θεωριών οι οποίες έχουν εμφανιστεί. Η σύνδεση της θεωρίας των συστημάτων με τον δομολειτουργισμό και με μια αέναη διατήρηση υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας υπήρξε κυρίαρχη για αρκετό καιρό, ωστόσο αυτή η σύνδεση με το πέρασμα των χρόνων υπό την επίδραση των επιστημονικών αλλαγών και τον εμπλουτισμό από νέες θεωρίες, με την εισαγωγή της πολυπλοκότητας των σχεσιακών εξαρτήσεων, άρχισε να φθίνει. Ένα έλλειμμα πάντως στην επικέντρωση του ζητήματος της εξουσίας εντοπίζεται ακόμη σε πολλές από τις θεωρίες για τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα.⁴

⁴ Ακόμη και σε πλέον σύγχρονες θεωρίες σχετικά με τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα παρατηρείται μια έλλειψη στον συνυπολογισμό των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στους ποικίλους δράστες οι οποίοι συμμετέχουν στις μετασχηματιστικές διαδικασίες και στις υπό εκκρόαση καινοτομίες (niches), όπως επί παραδείγματι στην κατά τα άλλα πολύ οξυδερκή θεωρητική συνεισφορά του F.W. Geels για το σύστημα των πολυεπίπεδων προοπτικών (MLP): Geels F.W. (2004), "Processes and patterns in transitions and system innovations: Refining the co-evolutionary multi-level perspective" στο: Technological Forecasting & Social Change 72 (2005) 681–696

Όπως ήδη αναφέραμε το σύστημα γίνεται κατανοητό ως πλήθος στοιχείων τα οποία βρίσκονται σε αλληλεπίδραση (Bertalanffy 1968). Στην επόμενη ενότητα, θα αποπειραθούμε να αναδείξουμε μεταξύ άλλων, πως και γιατί στοιχεία που αφορούν την οικονομική σφαίρα είναι πολύ σημαντικά στον τρόπο που ο άνθρωπος υποκειμενικοποιείται.

Εν συνεχεία θα δούμε την κοινωνικοιστορική αλληλεπίδραση αυτών των στοιχείων. Των στοιχείων δηλαδή της τεχνολογίας / παραγωγής / εργασίας, παρατηρώντας πως υπεισέρχονται και αλληλεπιδρούν όλες αυτές οι διαστάσεις μορφοποιώντας το κοινωνικοτεχνικό σύστημα και επιδρώντας κατ' επέκταση στις υποκειμενικότητες. Θα γίνουν ορατές στην παρούσα ανάλυση οι θετικές σχέσεις ανάδρασης ανάμεσα στην τεχνολογία και την παραγωγή και η αλληλοενίσχυση τους, όπως και η παράλληλη μεταβολή του κοινωνικοτεχνικού συστήματος. Η χρήση του όρου και των μεθόδων του κοινωνικοτεχνικού συστήματος γίνεται συνήθως σε μικρό αναλύσεις οι οποίες αφορούν συγκεκριμένο χωρικό και χρονικό εύρος. Η εστίαση και αναφορά στο κοινωνικοτεχνικό σύστημα στην παρούσα εργασία θα γίνει σε μια μακροκλίμακα κατανοώντας τους κινδύνους που έχει αυτό το εγχείρημα και το μεγάλο ποσοστό αφαίρεσης που απαιτεί, αναγνωρίζοντας πως είναι πιθανόν να αφήνουμε εκτός πολλούς παράγοντες. Ωστόσο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την σημαντικότητα και την δυναμική των θετικών σχέσεων ανάδρασης και της αλληλοενίσχυσης παραγωγής/τεχνολογίας στην διαμόρφωση του κοινωνικοτεχνικού συστήματος. Οι σχέσεις εξουσίας επίσης λαμβάνονται σοβαρά υπ' όψιν και προσεγγίζονται ως μια μορφή ανισότητας που επιφύλασσε με διαφορετικό τρόπο στις δικτυακές συνάψεις των υποκειμένων μέσα από τους κοινωνικοιστορικούς μετασχηματισμούς του κοινωνικοτεχνικού συστήματος.

2.5 Συγκεφαλαιώνοντας

Από το παρόν κεφάλαιο κρατάμε ως πολύ σημαντικά, την ροϊκότητα, τον διαρκή μετασχηματισμό του γίνεσθαι των πραγμάτων μέσω της ροής ύλης, ενέργειας και πληροφορίας, την εμφάνιση των νέων υλισμών και την σημασία των υλικοτήτων στις κοινωνικές διεργασίες, την εμφάνιση και την συνεισφορά των επιστημών της πολυπλοκότητας για την ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων, το δίκτυο ως έναν νέο τόπο του σκέπτεσθαι και τον όρο του κοινωνικοτεχνικού όταν μιλούμε για το κοινωνικό φαινόμενο όπου τεχνήματα, οργανωσιακές πρακτικές, άνθρωποι συμμετέχουν. Ποικίλες οντότητες συνέρχονται για να οικοδομήσουν ένα σύστημα.

Εν συνεχεία και έχοντας κατά νου τα παραπάνω θα αποπειραθούμε να προσεγγίσουμε από μια φιλοσοφική σκοπιά τις έννοιες με τις οποίες καταπιάνεται η παρούσα εργασία καταδεικνύοντας παράλληλα και την σημαντικότητα τους. Θα αναλύσουμε πιο επιστάμενά λοιπόν την τεχνολογία, την παραγωγή και την εργασία.

3. Φιλοσοφικές προσεγγίσεις.

“Ποιος είναι ο σκοπός σου στην φιλοσοφία; να δείξω στη μύγα τη διέξοδο από την παγίδα”
(Wittgenstein 1977:136)

3.1 Η τεχνολογία

Η κοινωνική σκέψη για την τεχνολογία ακολουθεί ένα είδος γραμμικής πορείας, η τεχνολογία τίθεται συνήθως στον σύγχρονο στοχασμό ως προσδιοριστική μονοσήμαντη δύναμη. Από την μια η αισιόδοξη εκδοχή από την οποία έχει αναπτυχθεί η θεωρία του “εκσυγχρονισμού”, την διαρκή προσπάθεια για ορθολογικοποίηση των κοινωνικών λειτουργιών μέσω νέων τεχνολογιών προς επίτευξη μιας γενικής υλικής ευημερίας. Εδώ η “περισσότερη” τεχνολογία λύνει τα προβλήματα (οικολογικά-θεσμικά) που προκύπτουν από την τεχνολογική ανάπτυξη.

Από την άλλη στην απαισιόδοξη εκδοχή η ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη αποτελεί μια επώδυνη συνθήκη για την φύση και την ανθρώπινη κοινωνία. Σε ένα περιβάλλον λοιπόν που υπόκειται υπό διαρκή μόλυνση, κάτω από τον φόβο ενός πυρηνικού ολέθρου, αναπτύσσονται κριτικές φωνές από μια αναδυόμενη ριζοσπαστική οικολογία (Bookchin 1979). Επίσης σε πολιτισμικό επίπεδο τα τεχνήματα θεωρούνται από στοχαστές μέσα σκλαβιάς και διάχυσης του κομφορμισμού (Ellul 2012, Marcuse 1971).

Αναφέραμε ήδη πως η λύση των προβλημάτων ανατίθεται στις ίδιες τις δυνάμεις της τεχνολογίας ως παράγοντας εξωτερικός και προσδιοριστικός της κοινωνίας. Η ελπίδα ότι η τεχνολογία θα επιφέρει της κατάλληλες λύσεις και ιδωμένη ως πανάκεια για τα κοινωνικά προβλήματα αποτελεί ένα είδος παραίτησης, μιας παραίτησης της κοινωνίας στην ειδημοσύνη του τεχνοκρατικού λόγου. Όπως αναφέρει ο Π. Κονδύλης (2000: 178) οι άνθρωποι στις δυτικές κοινωνίες: *“αν καθόλου στοχάζονται πάνω σε τέτοια ζητήματα, ελπίζουν προφανώς ότι η τεχνική θα βρει εγκαίρως τις απαιτούμενες λύσεις. Η ελπίδα ως μορφή παραίτησης μοιάζει η ψυχολογικά προσφορότερη διέξοδος, όταν θέλει κανείς να αποφύγει μορφές παραίτησης πολύ χειρότερες”*.

Η αισιόδοξη εκδοχή τεχνολογικού ντετερμινισμού η οποία κυριαρχεί στον σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό εξυψώνει τον τεχνοκρατικό λόγο κάνοντας σημείο αναφοράς ακόμα και για ζητήματα αμιγώς πολιτικά, την λύση για μια αποτελεσματική διέξοδο από τα προβλήματα την έχουν οι τεχνοκράτες.

Ο τεχνοκρατικός λόγος διέπεται από αυτό που η κριτική σχολή της Φρανκφούρτης αποκαλεί εργαλειακή ορθολογικότητα και παρουσιάζεται σαν να κατέχει μια αξιολογική ουδετερότητα όσον αφορά την διευθέτηση των ζητημάτων, είτε τεχνικών, είτε οικονομικών, είτε πολιτικών, αυτό που την διακρίνει είναι η αποτελεσματικότητα.

Η αποτελεσματικότητα όμως καθαυτή όπως καταλαβαίνουμε υπάρχει εντός συγκεκριμένων κοινωνικών συγκείμενων και μεταλαμβάνει των αξιών τους. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Καστοριάδης (1999α: 284) δεν μπορεί να γίνει λόγος για ουδετερότητα της τεχνικής εντός μιας κοινωνίας: *“πως θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τις σημασίες του κόσμου, τις οποίες θέτει μια κοινωνία, τον προσανατολισμό και τις αξίες της, από αυτό που αποτελεί για την ίδια το δημιουργικό ποιείν”*.

Κατανοούμε πως δεν μπορούν να διαχωριστούν οι αξίες της κοινωνίας από αυτές της τεχνικής καθώς κοινωνία και τεχνολογία είναι συνυφασμένες. Η τεχνολογία έτσι, δεν είναι ούτε αίτιο ούτε αποτέλεσμα της κοινωνικής πραγματικότητας αλλά εγγενές μέρος της, μια εκ των συνιστωσών της.

Η τεχνοκρατική ιδεολογία κυριαρχεί και στην πολιτική, η απλή διαχείριση των δημοσίων ζητημάτων συχνά ανατίθεται σε τεχνοκράτες, ανθρώπους που “γνωρίζουν”, που έχουν κατάρτιση. Η πολιτική γίνεται μια υπόθεση όλο και πιο περικλειστή και μη συμμετοχική αποκλείοντας το πλήθος από την πολιτική πράξη.

Η πολιτική στην νεωτερική κοινωνία νοείται ως απλή διαχείριση των πραγμάτων, ως διεκπεραίωση και όχι ως πράξη η οποία όταν ασκείται καθίσταται μετασχηματιστική για το ίδιο το ανθρώπινο ον. Όπως θα καταδείξει η Hanna Arendt η πολιτική στις σημερινές κοινωνίες είναι ότι ήταν στην αρχαία Ελλάδα η διαχείριση του οίκου, μια τεχνική διευθέτηση εσόδων εξόδων και όχι μια συμμετοχική απελευθερωτική πράξη (Arendt 1986). Υπό αυτήν την έννοια ο τεχνοκρατικός λόγος γίνεται η πιο ελκυστική και αποδοτική μορφή για την αναπαραγωγή του υπάρχοντος.

Κατανοούμε πως εκτός από τον τεχνοκρατικό λόγο που παράγει πολιτική, πολιτική εσωκλείουν επίσης και τα τεχνήματα, οι τεχνολογίες οι οποίες σαφώς και επιδρούν στα υποκείμενα, είναι μπολιασμένες με τις αξίες της κοινωνίας εντός της οποίας λαμβάνουν χώρα και μορφή. Μπορούμε να κατανοήσουμε τον άνωθεν ισχυρισμό καλύτερα αν αναλογιστούμε πως η αλυσίδα επί παραδείγματι ως τέχνημα δεν είναι το ίδιο για έναν σκλάβο και το ίδιο για έναν αφέντη, οι υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας εμποτίζονται με κάποιον τρόπο σε τεχνήματα που καθίστανται σημαντικά για την αναπαραγωγή των ίδιων των συστημάτων. Παρόλα αυτά ενέχουν ενδεχομενικότητα και δυνατότητες διαφοροποίησης της χρήσης τους όπως θα δούμε και παρακάτω.

Την σημασία των προαναφερόμενων αντιλήφθηκε μια νέα τάση στην κοινωνική έρευνα η οποία αποπειράται να ανοίξει τα “μαύρα κουτιά” της τεχνολογίας, και να καταστήσει ορατές τις αδιόρατες πτυχές οι οποίες την συγκροτούν. Το πρόγραμμα της κοινωνικής κατασκευής της τεχνολογίας (SCOT, social construction of technology) αρχικά, με μια σειρά ανθρωπολογικών μελετών που ξεκίνησαν εντός των εργαστηρίων που παράγεται η επιστήμη, με την συμμετοχική παρατήρηση από ερευνητές (Bloor & Barnes, Bruno Latour) και κατόπιν ένα ολόκληρο επιστημονικό πεδίο αυτό του STS (science technology society), όπου μέσα από ποικίλους τρόπους αναδεικνύεται πως το επιστημονικό γεγονός είναι αποτέλεσμα κατασκευής όπου συσχετίζονται

ανθρώπινες, υλικές, φυσικές, τεχνικές, θεσμικές, γνωσιακές παράμετροι. Χρηματοδοτήσεις, τεχνολογικά αντικείμενα, σχέσεις εξουσίας και σχέσεις εντός του εργαστηρίου συμπλέκονται ώστε να διαμορφώσουν τεχνολογία και επιστήμη. Η τεχνολογία λοιπόν εδώ δεν νοείται ως κάτι εξωτερικό της κοινωνίας όπου την επηρεάζει μονοσήμαντα, αλλά υπάρχει μια σχέση αμφίδρομης διαμόρφωσης.

Επίσης νέες θεωρήσεις συνολικά για το κοινωνικό φαινόμενο γεννώνται, στις οποίες τα τεχνήματα συμπεριλαμβάνονται ως συνδιαμορφωτές της κοινωνικής πραγματικότητας έχοντας αναβαθμισμένο ρόλο ως ενεργοί δράστες. Ποικίλες μη ανθρωποκεντρικές και μετανθρωπιστικές θεωρίες αρθρώνονται οι οποίες αμφισβητούν την κεντρικότητα του ανθρώπου, η οποία τον θέλει ως τον μοναδικό δημιουργό της ιστορικής κίνησης.

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούμε συνοπτικά σε κάποιες από τις νέες θεωρίες που αντιλαμβανόμαστε ως κομβικές για το τεχνολογικό φαινόμενο, καταλήγοντας στην θεωρία της συνύφανσης.

3.1.1 Ο Langdon Winner και η πολιτική των τεχνημάτων.

Για τον Winner η τεχνολογία έχει πολιτικές ιδιότητες, συγκεκριμένα τεχνολογικά συστήματα και τεχνήματα συμβαδίζουν και συνάδουν με συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις, υποβάλλοντας τα υποκείμενα σε συγκεκριμένους τρόπους δράσης. Ο Winner, με την παρέμβαση του μέσω του άρθρου του στην φιλοσοφία της τεχνολογίας αποπειράται να κριτικάρει την δημοφιλή την περίοδο που γράφει στην επιστημονική σκέψη, θεωρία της “κοινωνικής μορφοποίησης”, της κοινωνικής κατασκευής ως κύριο εξηγητικό εργαλείο της πραγματικότητας και ενός κοινωνικού ντετερμινισμού που προκύπτει από την άποψη ότι η κοινωνία διαμορφώνει την τεχνολογία αφαιρώντας οποιοδήποτε αξιολογικό βάρος από τα τεχνήματα και αγνοώντας τελικά πως επιδρούν καθαυτά τα τεχνήματα στην ίδια την κοινωνία. Τα τεχνήματα που κατασκευάζονται από την κοινωνία, μια κοινωνία με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά -όπως οι σχέσεις ανισότητας ανάμεσα στα μέλη της- μορφοποιούν και αυτά με την σειρά τους την ίδια την κοινωνία.

Αυτόν τον ρυθμιστικό ρόλο των τεχνημάτων και των τεχνολογικών συστημάτων στις κοινωνικές διεργασίες καταδεικνύει με κάποια παραδείγματα, δύο εκ των οποίων θα παραθέσουμε εν συντομία. Ο R. Moses επιφορτίστηκε να σχεδιάσει μια γέφυρα η οποία θα συνέδεε την πόλη της Ν. Υόρκης με το Long Island, ο Moses σχεδίασε την γέφυρα σε ένα συγκεκριμένο κάθετο εύρος, έτσι ώστε να μην χωρά να περάσει το δίκτυο αστικών συγκοινωνιών. Με αυτόν τον τρόπο κράτησε μακριά από το Long Island τις κατώτερες τάξεις και τον “μιαρό” μαύρο πληθυσμό καθιστώντας το μέρος ένα θέρετρο για την ανώτερη και μεσαία τάξη της Ν. Υόρκης. Η γέφυρα καθαυτή ήταν ρυθμιστική αυτής της έκβασης. Παρόμοια αρχιτεκτονική συμβολή ήταν ο σχεδιασμός του

Παρισιού από τον Haussmann ώστε η πολεοδομία να είναι αποτρεπτική εξεγέρσεων και ταραχών. Τα τεχνήματα στην προκειμένη λειτουργούν ως πληρεξούσιοι αστυνόμοι οι οποίοι διαφυλάσσουν τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας “ασκώντας” πολιτική.

Ο Winner ορίζει την πολιτική ως: *“τις διευθετήσεις δύναμης και εξουσίας στις ανθρώπινες συναναστροφές όπως επίσης και τις λειτουργίες που λαμβάνουν χώρα εντός αυτών των διευθετήσεων”* (Winner, 1980, 123).

Εν πολλοίς ο Winner αποπειράται να επανακαταστήσει ζωντανά τα απονεκρωμένα από τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό τεχνήματα. Θέτει τα τεχνήματα ως δρώντες στην κοινωνική πράξη και δια μέσω αυτής της τοποθέτησης φαίνεται να φλερτάρει με έναν τεχνολογικό ντετερμινισμό υποστηρίζοντας μια αυτονόμηση της τεχνικής. Καθιστά τα τεχνήματα διακριτά μέσω μιας διαίρεσης απολυταρχισμού/δημοκρατίας, τα οποία εσωτερικεύουν σκοπούς διατήρησης ή αμφισβήτησης των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας.

Ωστόσο στην παρούσα εργασία -και αναγνωρίζοντας την συμβολή του Winner για την πολιτική των τεχνημάτων- θεωρούμε πως τα τεχνήματα δεν πρέπει να τα αντιλαμβανόμαστε και να τα αξιολογούμε ως συμπαγή και ακίνητα σύνολα ή μέσα που φέρουν συγκεκριμένους σκοπούς. Τα τεχνήματα είναι ζωντανά και έχουν την δικιά τους ζωή και πορεία την οποία την διαμορφώνουν στην συσχέτιση τους με άλλους κοινωνικούς δράστες. Εδώ υπεισέρχεται ο παράγοντας της ενδεχομενικότητας η οποία διακατέχει όχι μόνο τα τεχνήματα αλλά και το σύνολο της κοινωνικής ζωής. Τα τεχνήματα στην διαρκή ρευστότητα των συνάψεων τους με άλλες οντότητες και δράστες που αλληλεπιδρούν, αναδημιουργούνται και αλλάζουν ιδιότητες. Τα τεχνήματα δεν αποτελούν συμπαγής οντότητες με αυστηρά προσδιορισμένους σκοπούς. Στα χέρια των χρηστών λοιπόν τα τεχνήματα είναι δυνατόν να μετασχηματίσουν τα αρχικά τους χαρακτηριστικά και ο εξ αρχής προσδιορισμός τους ως απολυταρχικά ή ελευθεριακά ίσως να είναι επισφαλής.

Ας πάρουμε για παράδειγμα -για να κατανοήσουμε την ενδεχομενικότητα- την ιστορία του πικ-απ, μιας συσκευής για την αναπαραγωγή μουσικής η οποία είναι ηχογραφημένη και εγγεγραμμένη σε δίσκους βινυλίου. Η εν λόγω συσκευή αποτελεί ένα προϊόν της πολιτιστικής βιομηχανίας η οποία γιγαντώθηκε με την εμπορευματοποίηση της τέχνης τις δεκαετίες του 60/70/80. Παρόλο που η συσκευή είχε συγκεκριμένο ρόλο, να αγοράζεται ως οικιακή ή επαγγελματική συσκευή από d.j. για να προωθεί την βιομηχανία παραγωγής μουσικής, κάπου στα μέσα της δεκαετίας του 70' έγινε η ίδια όργανο για την παραγωγή μουσικής. Οι d.j. 's άρχισαν να πειραματίζονται, να σκρατσάρουν, να παράγουν ήχους, να δημιουργούν λούπες και να τις συνενώνουν, να διαμορφώνουν ένα κολάζ από ποικίλους ήχους. Παράλληλα ένα τυχαίο γεγονός -το οποίο δεν περιλαμβάνει άμεσα τουλάχιστον ανθρώπινη δράση- μια διακοπή ρεύματος στην Ν.Υορκη το 1977⁵ έντυσε την πόλη

⁵ Βλ. σχετικά: New York City blackout of 1977 - Wikipedia

στο σκοτάδι και έδωσε την ευκαιρία σε όσους δεν είχαν την ευκαιρία να τα αγοράσουν να τα κλέψουν για να τα αποκτήσουν. Η συμβολή αυτού του γεγονότος στην εδραίωση της Hip hop κουλτούρας αποτελεί και ένα πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των δημιουργών⁶ αλλά αρκετές φτωχές και “κακόφημες” συνοικίες της Ν. Υόρκης όπως το Bronx απέκτησαν εξοπλισμό ο οποίος στα χέρια των νεαρών νέγρων γίνεται ένα παραγωγικό εργαλείο έκφρασης και δυνάμει κοινωνικής ανέλιξης.

Επίσης παρά την έλευση της κοινωνίας της πληροφορίας και της ψηφιακής εποχής, την διακίνηση μουσικής μέσω ίντερνετ, την έλευση του CD και του mp3, το πικ απ δεν απαρχαιώθηκε. Μετά από μια μικρή υποχώρηση στα μέσα της δεκαετίας του 90’ έκανε δυναμική επανεμφάνιση, καθώς στα αφτιά των μουσικόφιλων ο αναλογικός ήχος είναι ανεκτίμητος, έτσι στην συνάντηση του με πολιτισμικές αξίες και ιδιαιτερότητες το πικ απ διατήρησε την ζωντάνια και την ύπαρξη του έναντι των ίδιων του των απόγονων, του mini-disc και του CD player.

Ένα άλλο παράδειγμα το οποίο αφορά το κατά πόσο η πολιτική των τεχνημάτων είναι από πριν προσδιορισμένη και αμετάβλητη είναι η ιστορία του ίντερνετ, ενός τεχνικού συστήματος φτιαγμένου από τις στρατιωτικές βιομηχανίες το οποίο με την διαρκή ενασχόληση των χρηστών (στις περισσότερες περιπτώσεις αφιλοκεδώς), την ανάπτυξη της Nerdculture και του cyberpunk έγινε πηγή η οποία δημιούργησε και διέδωσε τα σημερινά “κοινά”(Wark 2006), το ελεύθερο λογισμικό, την ελεύθερη διάδοση της γνώσης, αλλά και από την άλλη έγινε και ένα δίκτυο πανοπτικής επιτήρησης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Το διαδίκτυο έχει μια διττή φύση, θα μπορούσαμε να πούμε ταυτόχρονα απολυταρχικής και δημοκρατικής. Τα τεχνήματα στα χέρια των χρηστών μετασχηματίζονται αλλά και μετασχηματίζουν τα υποκείμενα που τα χρησιμοποιούν.

Η ενδεχομενικότητα είναι βασικό στοιχείο της “ζωής” των τεχνημάτων (Hodder 2014). Βεβαίως δεν υποστηρίζουμε πως όλα τα τεχνήματα έχουν ισόποση τάση στην ενδεχομενικότητα, μπορούμε να πούμε ότι αυτό εξαρτάται από το πόσο σφιχτοδεμένα είναι με την ισορροπία του υφιστάμενου πλαισίου σχέσεων εξουσίας και πόσο σημαντικά είναι για την ασφάλεια και αναπαραγωγή του. Η ενδεχομενικότητα εξαρτάται από το πώς τα τεχνήματα συσχετίζονται με άλλα τεχνήματα, με τους ανθρώπους και τις πολιτισμικές αξίες, τα νοήματα, τις σχέσεις εξουσίας, προσδιορίζονται εν πολλοίς μέσα στην σχεσιακότητα τους από την οποία πιθανώς να αυξηθεί ο δυνητικός τους χώρος.⁷

⁶Σχετικά με αυτήν την προβληματική: Aprahamian, Serouj (2019). “Hip-Hop, Gangs, and the Criminalization of African American Culture: A Critical Appraisal of Yes Yes Y’all” στον ηλεκτρονικό σύνδεσμο: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0021934719833396> , ανακτήθηκε 20/12/20.

⁷Ο Manuel DeLanda (2011: 381-8) εξηγώντας τον δυνητικό χώρο ως φαινόμενο σχεσιακό και αναδυόμενο αναφέρει: “Όταν εμφανίστηκαν στον πλανήτη τα έμβια όντα, τόσο μεγάλα ώστε να μπορούν να χρησιμοποιήσουν την πέτρα, ξαφνικά η πέτρα απέκτησε την ικανότητα να σκοτώνει(αναδυόμενο αποτέλεσμα σύμπλεξης πέτρας-έμβιου όντος). Αυτό υποδηλώνει ότι χωρίς καμία αλλαγή ιδιοτήτων ο δυνητικός χώρος που σχετίζεται με τις ικανότητες της πέτρας έγινε μεγαλύτερος.” DeLanda, Manuel. (2011) “Emergence, Casuality and realism”, εκδ. re.press, Melbourne.

Επί παραδείγματι τα συστήματα ασφαλείας, οι κάμερες ασφαλείας, οι συναγερμοί, αποτελούν τεχνήματα βαθιά συνδεδεμένα με την ισορροπία και αναπαραγωγή του ισχύοντος συστήματος κοινωνικών σχέσεων, προορισμένα να διαφυλάττουν αξίες κοινωνικά προσδιορισμένες. Συστήματα επιτήρησης και ασφάλειας που ελέγχουν την παραγωγικότητα του πληθυσμού και που διαφυλάσσουν την ιδιοκτησία αποτελούν τεχνήματα άρρηκτα συνδεδεμένα με τις δύο βασικότερες θεμελιακές αξίες του καπιταλιστικού συστήματος, την ιδιοκτησία και το κέρδος.

Τα τεχνήματα λοιπόν δεν είναι απλώς οντότητες που φέρουν εγγενώς σκοπούς και ενσωματώνουν πολιτικές αξίες, αλλά επίσης ενέχονται και από ενδεχομενικότητα και από ζωντάνια, ενώ αναδιαμορφώνονται από τις ποικίλες συσχετίσεις τους με άλλες οντότητες με τις οποίες αλληλεπιδρούν εντός του κοινωνικοτεχνικού ιστού. Η ενδεχομενικότητα σαφώς περιορίζεται όμως από την σημαντικότητα που διατηρεί το κάθε τέχνημα για την συντήρηση και αναπαραγωγή ενός υφιστάμενου συστήματος σχέσεων εξουσίας, από το πόσο σφιχτοδεμένο είναι μαζί του και από το πως αυτό το πλέγμα σχέσεων εξουσίας περιφρουρεί την χρήση του.

3.1.2 Το δίκτυο ως κοινωνική μορφή, η θεωρία δράστη-δικτύου του Bruno Latour

Η θεωρία Δράστη-Δικτύου επεκτείνει την έννοια του “κοινωνικού” στις μη ανθρώπινες οντότητες, ανοίγοντας την στον κόσμο των τεχνοφυσικών πραγμάτων. Το αντικείμενο της κοινωνιολογίας παύει να εξαντλείτε αυστηρά στην θέαση και εξέταση των ανθρωπίνων σχέσεων και εγκολπώνει στην ανάλυση της και την συσχέτιση τόσο των υλικών αντικειμένων όσο και των φυσικών φαινομένων.

Δράστες για τον Latour εντός του δικτύου του οποίου αλληλεπιδρούν δεν είναι μόνο άνθρωποι αλλά και φυσικά φαινόμενα και τεχνήματα, από μικρόβια, έως εξαρτήματα. Που είναι τα πλήθη που λείπουν; από την κοινωνική ανάλυση θα αναρωτηθεί σε ένα κείμενο του (Latour 2013).

Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται μια προσέγγιση του κοινωνικού με όρους πολυπλοκότητας, μια ευαίσθητη συσχέτιση των πραγμάτων, μέσω της ροής τους εντός του δικτύου.

Ο Latour θέτει ως όρο εκ των ων ουκ άνευ στην ανάλυση του την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας ανάμεσα στους ποικίλους δράστες, ανθρώπινους, φυσικούς, τεχνητούς. Αποδίδει λοιπόν την ίδια επεξηγηματική αξία τόσο στις ανθρώπινες όσο και στις μη ανθρώπινες οντότητες. Στην θεωρία δράσης-δικτύου τα κοινωνικά, φυσικά, τεχνολογικά φαινόμενα συνιστούν διαρθρωμένα δίκτυα από ετερογενή υλικά που περιλαμβάνουν ανθρώπους, νοήματα, μηχανές, κείμενα (Γεωργοπούλου 2007: 149).

Αυτό που συγκροτεί το “κοινωνικό” είναι η συσχέτιση ανθρωπίνων με μη ανθρώπινους παράγοντες και το οποίο διαρκώς ανασυστήνεται εντός ενός δικτύου. Όλες οι οντότητες

διατάσσονται δικτυακά δηλαδή συγκροτούνται μέσα από τις σχέσεις τους με άλλες οντότητες, οι ιδιότητες τους δεν είναι έμφυτες αλλά, αντίθετα, είναι αποτέλεσμα κατασκευής, συνιστούν συνέπειες των δικτυακών τους σχέσεων. Το κοινωνικό δεν αποτελεί μονοπώλιο της ανθρώπινης δράσης η οποία έρχεται σε αντιδιαστολή με την φύση ή την τεχνική όπως συνέβαινε κατά την κλασσική διάκριση του διαφωτισμού φύση-κοινωνία.

Η αρχή της γενικευμένης συμμετρίας είναι μια απόπειρα, μια καταστατική συνθήκη που επιχειρεί να συναρθρώσει τον φυσικό-τεχνικό-κοινωνικό κόσμο, δίχως η πλάστιγγα να γέρνει προς την μια ή την άλλη πλευρά, δίχως να απορροφηθεί δηλαδή η φύση μέσα στην κοινωνία (όπως π.χ. στην κοινωνική κατασκευασιοκρατία) ή η κοινωνία μέσα στην τεχνολογία (όπως π.χ. τεχνολογικό ντετερμινισμό).

Αντί λοιπόν να αντιδιαστέλετε η τεχνική από την κοινωνία, ο κόσμος των αντικειμένων από αυτών των υποκειμένων, ο Latour προτείνει μια εναλλακτική οντότητα συνεύρεσης των δύο αυτών διαστάσεων, τα υβρίδια. Ο Latour υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος δεν έχει μόνο την ιδιότητα του λόγου αλλά υπάρχει ζει και λειτουργεί μέσα σε έναν εμπράγματο κόσμο, συναλλάσσεται με έναν κόσμο αντικειμένων, εργαλείων, οργάνων, μηχανών, εξαρτημάτων. Οι ανθρώπινες ικανότητες μετασχηματίζονται όλο και περισσότερο από τις σύνθετες διασυνδέσεις ανθρώπων και υλικών αντικειμένων (Γεωργοπούλου 2007: 157).

Για τον Latour όλα είναι δίκτυα, ακόμα και ο κάθε δράστης δεν διακρίνεται από το δίκτυο, είναι και ο ίδιος δίκτυο. Αυτό που θα αποκαλούσαμε ανθρώπινο υποκείμενο είναι για τον Latour το δίκτυο των συνευρέσεων του με ότι συσχετίζεται, είναι το σύνολο των συσχετίσεων του με άλλα δίκτυα-δράστες την κάθε δεδομένη στιγμή. Δίκτυα-δράστες μπορεί να είναι θεσμοί, κράτη, άνθρωποι, επιμέρους τεχνήματα, τεχνολογικά συστήματα, φυσικά φαινόμενα. Τα δίκτυα βρίσκονται σε μια διαρκή κίνηση και ροή.

Ο δράστης δεν είναι δεδομένος, δεν ταυτίζεται με το ανθρώπινο ον αλλά αποτελεί παράγωγο της διαρκούς κίνησης και του μετασχηματισμού των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα σε ετερογενή υλικά (ανθρώπινα και μη ανθρώπινα). Ο δράστης του Latour τοποθετείται ανάμεσα στο ανθρώπινο και μη ανθρώπινο, είναι η φευγαλέα σύνδεση τους μέσα σε μια διαρκή ροή μετασχηματισμών και ένας κρίκος στην αλυσίδα των επόμενων διαμορφώσεων του δικτύου (Γεωργοπούλου 2007: 162).

Σαφώς η θεωρία του Latour έδωσε μια νέα θέση στα υλικά αντικείμενα, εισέφερε πολλά στην κοινωνιολογία της γνώσης και στην μελέτη του επιστημονικού φαινομένου και άνοιξε τον δρόμο για την μετανθρωπιστική σκέψη αποκαθλώνοντας τον άνθρωπο από το κέντρο της δημιουργίας της Ιστορίας, για αυτό άλλωστε αναγνωρίζεται και ίσως η πιο σημαντική συνεισφορά στον τομέα των STS σπουδών. Επίσης όμως φέρει και τις αδυναμίες της, κάποιες από τις οποίες θα αποπειραθούμε να αναδείξουμε.

Ο Latour θεωρούμε πως μέσα από την θεωρία του για το δίκτυο-δράστη εκπέφτει στην θέαση της πραγματικότητας ως ένα σύμφυρμα “συμπτώσεων” και η εξηγητική ικανότητα της θεωρίας Δράσης-δικτύου χάνει την δυναμική της προς ένα ψαλίδισμα της ανισότητας, δικαιότερων θεσμίσεων και συμβολής στην λύση προβλημάτων που δημιουργούνται για την επαναδιευθέτηση των σχέσεων εξουσίας. Μάλιστα είναι επικριτικός στην ίδια την έννοια της εξουσίας και στο κατά πόσο είναι δόκιμος ένας στοχασμός επ’ αυτής. Η έννοια της εξουσία κατά τον Latour πρέπει να εγκαταλειφθεί (Latour 1986). Στην παρούσα εργασία θεωρούμε πως τα υποκείμενα συνέρχονται μέσα σε σχέσεις ανισότητας που διέπονται από εξουσία. Τα κοινωνικά υποκείμενα βιώνουν την πραγματικότητα μέσα σε σχέσεις καταπιεστικές και ιεραρχικές διάστικτες από την εξουσία, θα μπορούσαμε απλά να σκεφτούμε πως νιώθει ένας μετανάστης μπροστά σε έναν αστυνομικό ή ένας εργαζόμενος μπροστά σε έναν εργοδότη για να κατανοήσουμε την σημασία της εξουσίας στις ανθρώπινες σχέσεις.

Αυτήν την εσκεμμένη απόρριψη του Latour για το φαινόμενο της εξουσίας επικρίνει και ο Hodder, ο οποίος προκρίνει την δική του θεωρία της συνύφανσης αναφέροντας σχετικά: *“Στη σχέση αφέντη-σκλάβου, οι αλυσίδες του σκλάβου παράγονται μέσα σε ιδιαίτερες μορφές συνύφανσης και παγίδευσης, προφανώς όμως ο αφέντης και ο σκλάβος είναι διαφορετικά τοποθετημένοι μέσα σε συνυφάνσεις.”* (Hodder 2014).

Επίσης η θεωρία της Δράσης-δικτύου και η υβριδισποίηση των κοινωνικών δραστών σημαίνουν τον θάνατο των κυρίαρχων κατηγοριών με τους οποίους έχουμε συνηθίσει να αναλύουμε τον κόσμο, βάση της δομής και του ανθρώπινου υποκειμένου. Αυτό δύναται πολλές φορές να καθίσταται αρκετά δυσνόητο και να προκαλεί μια σύγχυση. Με την υβριδισποίηση του ανθρώπινου υποκειμένου εξαφανίζεται η έλλογη εμπρόθετη δράση η οποία αποτελεί βασικό στοιχείο άσκησης πολιτικής. Συνάγουμε λοιπόν πως η πολιτική δεν έχει πολύ τύχη εντός του εννοιολογικού σχήματος που συγκροτεί ο Latour, η πολιτική ως ανθρώπινη διαντίδραση για την διευθέτηση των δημόσιων ζητημάτων αλλά και ως πράξης μετασχηματιστικής για το ίδιο το ανθρώπινο υποκείμενο.

3.1.3 Η θεωρία της συνύφανσης, οι σχέσεις πραγμάτων/ανθρώπων

Η έννοια της συνύφανσης επιτρέπει μια πληρέστερη ενσωμάτωση ανθρωπιστικών, κοινωνικών, βιολογικών και υλικών επιστημών στην μελέτη των πραγμάτων καθώς οι συνυφάνσεις είναι διαδικασίες που αποτελούνται από ετερογενείς “πρώτες ύλες” (Hodder 2014).

Ο Hodder αναπτύσσει μια φιλοσοφία για τα πράγματα. Με τον όρο πράγμα δεν εννοεί μόνο τα τεχνήματα αλλά αναφέρεται σε μια ποικιλία οντοτήτων. Πράγμα είναι μια οποιαδήποτε οντότητα

αποκτά μορφή οσοδήποτε σύντομα και αν διαρκεί η παρουσία της με αυτή την μορφή. Πράγμα μπορεί να είναι ένα μόριο, ένα βιβλίο, ένας υπολογιστής ή ένας θεσμός.

Ο Hodder αξιοποιεί τις θεωρητικές κατασκευές του Deleuze περί μορφογένεσης, όπου κάθε μορφή ενός πράγματος είναι μια ροή ύλης ενέργειας και πληροφορίας. Για κάποια χρονική περίοδο ύλη, ενέργεια και πληροφορία ενώνονται σε μια ετερογενή δέσμη η οποία αποτελεί την μορφή τους. Ακριβώς λοιπόν στις διασυνδέσεις τους, στις ροές τους προς άλλες μορφές έγκειται η “πραγμότητα” τους. Ο Hodder αναφέρει πως τα πράγματα δεν είναι απομονωμένα, μεταξύ τους ανταλλάσσουν ύλη, ενέργεια, πληροφορία και διαρκώς αναδιαμορφώνονται, ενώνονται με σχέσεις εξάρτησης και εξαρτησίας, επί παραδείγματι τα φυτά εξαρτώνται από τις μέλισσες για την αναπαραγωγή τους και οι μέλισσες εξαρτώνται από τα φυτά για την διαβίωση τους.

Στην θεωρία της συνύφανσης δεν συγχέονται τα “πράγματα” με τα “αντικείμενα”, καθώς ο Hodder θεωρεί πως ο όρος αντικείμενο είναι συνυφασμένος με οντότητες οι οποίες βρίσκονται σε εξωτερική σχέση με έναν οποιονδήποτε παρατηρητή ο οποίος αποτελεί το υποκείμενο. Στην ανάλυση του επιχειρεί να προσεγγίσει τους τρόπους με τους οποίους τα πράγματα συνέρχονται και συνδέονται και όχι πως αντίκειται ένας εξωτερικός κόσμος για έναν παρατηρητή. Αναλύει πως συνδέονται μεταξύ τους οι οντότητες και πως σχετίζονται με τους ανθρώπους, σε αυτό το εγχείρημα βρίσκει τον όρο πράγμα πιο δόκιμο προς αυτήν την κατεύθυνση.

Τα πράγματα υπάρχουν ως ζωντανά (σκουριάζουν, φθείρονται, αναδιαμορφώνονται) και μέσα από τις συσχετίσεις τους με άλλα πράγματα. Για καλύτερη κατανόηση της διαφοράς μεταξύ αντικειμένου και πράγματος ο Hodder δανείζεται ένα παράδειγμα από τον Heidegger. Ο Heidegger αναφέρει σχετικά, αναλύοντας ένα καθημερινό σκεύος, την στάμνα. Μας λέει ότι έχει αποκτήσει μια μορφή, έχει φτιαχτεί από πηλό, η στάμνα με την μορφή που παρίσταται βρίσκεται αντίκρυ μας, αυτό την καθιστά αντικείμενο, αυτό το αντικείμενο το ονομάζει παρευρισκόμενο.

Αντιλαμβανόμενοι όμως την στάμνα μέσα στην σχεσιακότητα της, ότι μπορεί να αποτελεί η εκροή του υγρού της επί παραδείγματι μια σπονδή σε θεότητα ή να σβήνει πιο απλά την ανθρώπινη δίψα την καθιστά μια οντότητα συνδετική που μέσα από την σχεσιακότητα της γίνεται πράγμα και όχι απλώς ένα αντικείμενο που τίθεται αντίκρυ μας. *Η στάμνα συνδέει ανθρώπους, θεούς, γη, ουρανό* (Hodder 2014: 27).

Στην αναλυτική συνεισφορά του Hodder, άνθρωποι και πράγματα δεν είναι το ίδιο, οι άνθρωποι λοιπόν δεν υβριδοποιούνται όπως στον Latour, οι άνθρωποι λοιπόν δεν είναι και αυτοί πράγματα αλλά διατηρούν την ανθρωπινότητα τους. Αυτή η διάκριση θεωρούμε πως βοηθά τον αναγνώστη στην εις βάθος κατανόηση. Ο Hodder μπορεί να ξεμακραίνει τον άνθρωπο από το κέντρο της δράσης στην διαμόρφωση της ιστορίας, δεν τον εξαφανίζει όμως μέσω της υβριδοποίησης του, τον διατηρεί ως έναν από τους παράγοντες συνύφανσης ο οποίος εξαρτάται από τον εμπράγματο κόσμο και ο οποίος εμπράγματος κόσμος εξαρτάται από αυτόν. Το να διατηρείται ατόφια η ανθρωπινότητα

του ανθρώπου, θεωρούμε πως δεν εμποδίζει στο να τον βλέπουμε μέσα από την σχεσιακότητα των δικτυακών του συνάψεων με τα πράγματα.

Ο Hodder (2014: 67) αναφέρει χαρακτηριστικά “θεωρώ δικαιολογημένο να διαχωρίσω τους ανθρώπους ως ιδιαίτερο τύπο πράγματος, επειδή ενδιαφέρομαι για το πως η ανθρώπινη εξάρτηση από πράγματα οδηγεί σε μια συνύφανση μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων, που έχει συνέπειες στους τρόπους με τους οποίους έχουμε αναπτυχθεί και στους τρόπους με τους οποίους ζούμε σε κοινωνίες σήμερα.”

Αντιλαμβανόμαστε πως μέσω της θεωρίας της συνύφανσης αποπειράται την σύνταξη ενός σχεδιαγράμματος ανθρωπολογίας, βασικά κεφάλαια του οποίου είναι κάποιες από τις σύγχρονες επιστημολογικές εισφορές, αυτές της φαινομενολογίας, του μετανθρωπισμού, των νέων υλισμών.

Η συνύφανση όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hodder είναι μια θεωρία που γεφυρώνει. Αφενός την κατασκευαστική δυνατότητα του ανθρώπου όπου τα αντικείμενα -οι οντότητες που παρίστανται έναντι του – μπορούν να του γίνουν γνωστά μόνο ως πράγματα, δηλαδή μέσω της σχεσιακότητας τους με άλλα πράγματα και με ανθρώπους, από αυτήν την έννοια λοιπόν ο άνθρωπος φτιάχνει τα πράγματα, μια αντίληψη που ανταποκρίνεται στις θεωρητικές εισφορές της φαινομενολογίας και της κοινωνικής κατασκευής, και αφετέρου την αντικειμενικότητα του εμπράγματος κόσμου, ο οποίος αντιστέκεται, μορφοποιεί, παγιδεύει και συνυφαίνει (Hodder 2014: 33). Αυτή η αντικειμενικότητα έγκειται σε έναν οντολογικό ρεαλισμό που θεωρεί τον εμπράγματο κόσμο φυσικό και τεχνικό επιδραστικό, ζωντανό και διαμορφωτικό της κοινωνικοιστορικής διαδικασίας και κατ’ επέκταση του ανθρώπου.

Υπάρχει εν ολίγοις “κοινωνική μορφοποίηση” των πραγμάτων αλλά υπάρχει και μορφοποίηση της κοινωνίας από τα πράγματα. Τα πράγματα και τα “φτιάχνουμε” και μας “φτιάχνουν”. Με τον όρο συνύφανση αποπειράται να συνενώσει πολλές άλλες προσπάθειες οι οποίες αποπειρώνται να γεφυρώσουν την διαίρεση μεταξύ υλισμού και κοινωνικής κατασκευής (Hodder 2014: 142).

Ο Hodder λοιπόν κάνει μια κατάτμηση των σχέσεων που συνεισφέρουν στην συνύφανση η οποία έχει ως εξής:

- οι άνθρωποι εξαρτώνται από πράγματα
- τα πράγματα εξαρτώνται από πράγματα
- τα πράγματα εξαρτώνται από ανθρώπους
- οι άνθρωποι εξαρτώνται από ανθρώπους

Η εξάρτηση είναι βασική εννοιολογική κατηγορία, η υφάντρα της συνύφανσης, τα νήματα είναι υλικά, περιβαλλοντικά, οικολογικά, οικονομικά, πολιτισμικά, γνωσιακά, αξιακά συστήματα. Η συνύφανση αναφέρει σκοπεύει να κάνει εφικτό έναν υλισμό που να είναι ωστόσο ενσωματωμένος στο κοινωνικό, το ιστορικό, το ενδεχομενικό (Hodder 2014: 142).

Το θεωρητικό του σχήμα βεβαίως δεν προσπαθεί να επαναφέρει έναν χονδροειδή υλισμό κατά τον οποίο θα μπορούσαμε να πούμε πως οι ατμομηχανές ήταν η μοναδική αιτία της βιομηχανικής επανάστασης. Ως πηγή μετασχηματισμού και περιορισμού στην ανθρώπινη κοινωνία δεν θεωρείται από τον Hodder (2014: 144) ότι βρίσκεται στα υλικά αντικείμενα καθαυτά αλλά στις εξαρτήσεις μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων. Αναφέρει ο ίδιος χαρακτηριστικά: *“υλικά αντικείμενα και οικολογίες μπορούν οπωσδήποτε να διαταράξουν ή να έχουν αντίκτυπο στις συνυφάνσεις, όπως το μπορούν εσκεμμένα και άνθρωποι, το εάν αυτά τα ερεθίσματα οδηγούν σε αλλαγή ή μετασχηματισμό των συνυφάνσεων δεν εξαρτάται από τα ίδια τα υλικά, αλλά από την μορφή και συγκολλητικότητα των συνυφάνσεων (...) Με έναν πρακτικό καθημερινό τρόπο οι αλυσίδες της εξάρτησης ανθρώπων-πραγμάτων μας προσφέρουν ευκαιρίες και μας θέτουν περιορισμούς.”*

Ως εξάρτηση ο Hodder δεν εννοεί έναν εθισμό, εννοεί αφενός την “στήριξη σε κάτι” αλλά επίσης και την ενδεχομενικότητα, ας στοχαστούμε τις φορές που απαντήσαμε σε μια ερώτηση με την έκφραση “εξαρτάται” για να καταδείξουμε τις συνδηλώσεις που πρέπει να ικανοποιούνται για να πράξουμε με έναν συγκεκριμένο τρόπο, το “εξαρτάται” υποδηλώνει στήριξη και ενδεχόμενο, υποδηλώνει επίσης και σχεσιακότητα.

Βέβαια η εξάρτηση δεν είναι μια αδέσμευτη σχέση αλλά υποδηλώνει εν δυνάμει και καταναγκασμό, αυτό το φαινόμενο ο Hodder το ονομάζει εξαρτησία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος: *“οι άνθρωποι εμπλέκονται σε διάφορες εξαρτησίες που περιορίζουν τις ικανότητες τους για ανάπτυξη, ως κοινωνίες και ως άτομα”* (Hodder 2014: 39). Για την κατανόηση αυτού του δεσμού εξαρτήσεων και εξαρτησιών ο Hodder φέρνει ένα παράδειγμα παραγωγικής διαδικασίας και θεμελίωσης ενός αγροτικού τρόπου ζωής δένοντας τον άνθρωπο σε ένα σταθερό τόπο. Αναφέρει για την εξημέρωση των φυτών και την επαναλαμβανόμενη εποχική καλλιέργεια τους, σπορά-θερισμός-συλλογή, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον χρόνο μέσα σε αυτές τις λειτουργίες. Ο άνθρωπος εξαρτάται από το σιτάρι για να τραφεί, το σιτάρι εξαρτάται από τον άνθρωπο για να φυτρώσει και κινεί μια εξαρτησία, ένα σύνολο καταναγκασμών για να αναπαραχθεί η διαδικασία, ο άνθρωπος για να ευημερήσει παγιδεύεται σε έναν κόσμο στον οποίο πρέπει να είναι σταθερά εγκατεστημένος και να μοχθεί για να αναπαράγει αυτόν τον κόσμο από τον οποίο εξαρτάται.

Οι σχέσεις ανθρώπων-πραγμάτων

Οι άνθρωποι εξαρτώνται από τα πράγματα, είναι αδύνατον να φανταστούμε την ανθρώπινη ύπαρξη εν κενώ, ο άνθρωπος ζει, παράγει, εργάζεται και διαντιδρά μέσα σε έναν κόσμο πλημμυρισμένο από πράγματα, από τεχνήματα, θεσμούς, μικρόβια. Ο άνθρωπος ως κατασκευαστής ως Homo Faber, δεν θα είχε εξελιχθεί με τον τρόπο που τον γνωρίζουμε σήμερα, με επιδέξια δάχτυλα και ικανούς εγκεφάλους δίχως τις νοθεσίες των πραγμάτων. Αυτό υποστηρίζει και ο

Hodder όπως και πλήθος κοινωνικών επιστημόνων και φιλοσόφων. Για την Arendt ο άνθρωπος αναπτύσσει την δράση του σε έναν κόσμο που αποτελείται από πράγματα που παράγουν οι ανθρώπινες δραστηριότητες, τα οποία κατόπιν τους καθορίζουν (Arendt 1986: 22).

Οι συγκρουσιακές σχέσεις ανισότητας επίσης των ανθρώπων οικοδομούνται πάνω σε πράγματα. Μέσα από την συμμετοχή των ανθρώπων στην παραγωγή, την κατανάλωση, την διανομή, και την διάθεση των πραγμάτων δημιουργείται και συντηρείται η κοινωνία (Hodder 2014: 51). Η ιδιοκτησία αποτελεί σημαντική προβληματική για την ανθρώπινη κοινωνία, ο τρόπος του κατέχειν, του προσεταιρίζεσθε των πραγμάτων έχει απασχολήσει εξαιρετικά τις κοινωνίες και τον φιλοσοφικό στοχασμό.

Ας θυμηθούμε μόνο με ποιόν τρόπο θέτει το πρόβλημα στα “Πολιτικά” ο Αριστοτέλης: *“...Να διασκεφθούμε περί της κτήσεως, με ποιόν τρόπο οι μέλλοντες να πολιτεύονται άριστα πρέπει να την διασκεύασουν: τι από τα δύο να είναι κτήση κοινή ή μη κοινή”* (Αριστοτέλους, Πολιτικά 1262b). Ο Hodder για να καταδείξει την εξάρτηση των ανθρώπων από τα πράγματα αναφέρει και συνδέει συμπεράσματα από τις εργασίες στο πεδίο της φαινομενολογίας (Heidegger, Merleau Ponty) πως μέσα από την ενσώματη εμπειρία τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται το περιβάλλον, από το πεδίο του υλικού πολιτισμού (Marx, Miller) και τις γνωσιακές προσεγγίσεις στις οποίες η γνώση δεν είναι εννοιακή αλλά διαμορφώνεται στις πρακτικές της ενταγμένης καθημερινής εμπειρίας με τα πράγματα (Hodder 2014: 66). Όμως ο Hodder καταδεικνύει πως και τα πράγματα εξαρτώνται και από άλλα πράγματα, τα πράγματα διαντιδρούν επικοινωνούν και ανταλλάσσουν ροές ύλης, ενέργειας, πληροφορίας.

Οι σχέσεις πραγμάτων-πραγμάτων

Τα πράγματα εξαρτώνται από πράγματα. Ο Hodder ξεκινά από μια κριτική σκοπιά προς την δημοφιλή επιστημολογική τάση του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού κατά την οποία όλα ανάγονται σε κοινωνικές κατασκευές και σε νοήματα που προσδίδουν οι άνθρωποι στα πράγματα, αφαιρώντας στην ουσία από τα πράγματα την δική τους ζωή.

Ο Hodder επιχειρεί και αυτός με την σειρά του μια συμμετρική προσέγγιση μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων όπως και ο Latour, δίχως ωστόσο να θέτει τις οντότητες σε κατάσταση υβριδοποίησης αλλά καθιστώντας τες διακριτές σε μια διαδικασία συνύφανσης και αλληλεξάρτησης. Αποπειράται όπως ο ίδιος λέει την γεφύρωση του διχασμού μεταξύ ανθρωποκεντρικότητας και πραγμοκεντρικότητας (Hodder 2014: 70).

Μια επανεισαγωγή των πραγμάτων ως φυσικών, χημικών, βιολογικών οντοτήτων στην κοινωνική σκέψη είναι απαραίτητη για τον Hodder στην οικοδόμηση μιας θεωρίας της συνύφανσης. Σκοπός του Hodder δεν είναι να εξαφανίσει τους ανθρώπους από τις αλληλεπιδράσεις

πράγματος προς πράγμα, αλλά να εξετάσει πως συνδέονται τα πράγματα με τους ανθρώπους εντός αυτών των αλληλεπιδράσεων. Ασφαλώς βέβαια υπάρχουν και “φυσικές” εξαρτήσεις μεταξύ πραγμάτων, αυτό άλλωστε το καταδείξαμε και στην θεωρία της μορφογένεσης και των νέων υλισμών, πως η σκουριά διαβρώνει το σίδηρο, πως το κύμα διαμορφώνει τον βράχο.

Η θεωρία της συνύφανσης μέσα στα πλαίσια μιας ολιστικής προσέγγισης για το κοινωνικοτεχνικό φαινόμενο δεν διαχωρίζει φυσικές και πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις πραγμάτων αλλά εξετάζει μονιστικά τις διαδικασίες με τις οποίες τα πράγματα εξαρτιούνται από άλλα πράγματα. Ο Hodder αναφέρει την έννοια της επιδοχής, για την κατανόηση της σχέσεως μεταξύ των πραγμάτων, αξιοποιεί για την κατανόηση κάποια παραδείγματα από αρχαιολογικές έρευνες, δανειζόμενος τις έρευνες του Pitt-Rivers σχετικά με τους πέλεκυς από πυρίτη (Hodder 2014: 80). Οι ιδιότητες των υλικών παρέχουν συγκεκριμένα αποτελέσματα και ορισμένες εκβάσεις πραγμάτων. Ως επιδοχές ενός αντικειμένου ορίζονται οι δυνατότητες του για ένα συγκεκριμένο σύνολο πράξεων.

Τα πράγματα αναπτύσσουν μεταξύ τους σχέσεις καθώς λειτουργούν μαζί, φτιάχνουν σύνολα. Ο υλικός κόσμος συνδέεται με τον ανθρώπινο, τα πράγματα συνδέονται με άλλα πράγματα δομώντας τον κοινωνικοτεχνικό κόσμο. Τα υλικά παρέχουν ορισμένες δυνατότητες, αναφέρει ο Hodder (2014: 81) χαρακτηριστικά: *“το πλαστικό επιτρέπει νέα σχήματα, το ενισχυμένο σκυρόδεμα επιτρέπει μεγάλα κτήρια”*.

Επίσης και στις σχέσεις πραγμάτων υπάρχει συχνά ανισότητα. Δεν υπάρχει αμοιβαιότητα επιδοχών και εξάρτησης, αλλά συχνά μια περιοριστική εξαρτησία (Hodder 2014: 83). Τα πράγματα όμως επίσης εξαρτιούνται από τους ανθρώπους.

Σχέσεις πραγμάτων-ανθρώπων

Τα πράγματα, οι υλικότητες είναι οντότητες “διαρκώς αναδυόμενες”. Για τον DeLanda (2006), οντότητες όπως π.χ. μια κατασκευή, ένας ναός, είναι ετερογενή συναθροίσματα που είναι ρευστά και είναι διάστικτα από σχεσιακότητες και δυνητικότητες. Την ύλη την χαρακτηρίζει ρευστότητα και αστάθεια, οι υλικότητες με τις οποίες συγχρωτιζόμαστε στην καθημερινότητα μας, τα κτήρια, τα μηχανήματα, τα δομικά έργα, οι ναοί, χρειάζονται μέριμνα, δεσμεύουν τους ανθρώπους στην συντήρηση ή στην αντικατάστασή τους. Τα πράγματα και η εξάρτησή τους από τους ανθρώπους υποκινούν τον ανθρώπινο μόχθο έτσι ώστε είτε να συνεχίσουν να υπάρχουν, είτε να δημιουργηθούν.

Σχέσεις Ανθρώπων-ανθρώπων

Έχουμε φτάσει λοιπόν αναλύοντας τις άνωθεν σχέσεις, στις σχέσεις των ανθρώπων με τους ανθρώπους. Ίσως στις πολυπλοκότερες, στις πιο ασταθείς, ρευστές, ζωντανές, δυνητικές σχέσεις, για τις οποίες έχουν γραφτεί άπειρες σελίδες, έχουν γεμίσει άπειρες βιβλιοθήκες και έχουν χυθεί τόνοι μελάνι. Επάνω σε αυτές τις σχέσεις λοιπόν παρά την οξυδερκή ανάλυση των τριών παραπάνω τύπων σχέσεων εντός του κοινωνικοτεχνικού κόσμου ο Hodder παραδόξως δεν αποπειράται να αναλύσει και να εισχωρήσει εις βάθος. Αφενός γιατί θεωρεί πως σε όλες τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων παρεμβάλλονται και πράγματα αλλά και αφετέρου επειδή γνωρίζει καλά τις επιστημονικές πειθαρχίες και δεν είναι το εν λόγω ζήτημα, ένα απλό ζήτημα που θα μπορούσε διεξοδικά να αναλύονταν στην εργασία του για την συνύφανση. Ο Hodder λοιπόν αποφεύγει να τοποθετηθεί διεξοδικά σχετικά. Μια περαιτέρω διερεύνηση πάνω σε αυτήν την προβληματική ωστόσο θα αποπειραθούμε να επιχειρήσουμε μέσω της σκέψης της Arendt για την ανθρώπινη κατάσταση.

Οι σχέσεις ανθρώπων/ανθρώπων λοιπόν στην παρούσα εργασία, είναι πολύ σημαντικές και εκ των ων ουκ άνευ για να συνεχίσουμε την ανάλυση μας. Στην εξέταση των σχέσεων ανθρώπων-ανθρώπων θα μας βοηθήσει η φιλοσοφική σκέψη της Arendt η οποία εξετάζει την ανθρώπινη κατάσταση στο βιβλίο της *Vita Activa*. Η πολιτική πράξη είναι μια πράξη η οποία δύναται να παρέμβει δυναμικά στην ιστορία της συνύφανσης και η επανεφεύρεση και η εισαγωγή της στην καθημερινή δραστηριότητα των ανθρώπων ανακύπτει ως επιβεβλημένη στην παρούσα ανάλυση.

3.1.4 Συμπερασματικά

Όσον αφορά λοιπόν το ζήτημα της τεχνολογίας καταλήξαμε στην έννοια της συνύφανσης των αλληπάληλων εξαρτήσεων και εξαρτησιών που μας “δένουν” σε έναν κοινωνικοτεχνικό κόσμο. Για να φτάσουμε σε αυτόν τον προορισμό, διασχίσαμε τα δίκτυα, είδαμε την ύλη να πάλλεται, και τα πράγματα να ζουν. Περνώντας σταματήσαμε στους σταθμούς της επικράτησης του κονστρουκτιβισμού στην κοινωνική σκέψη, της τεχνοκρατίας στην διαχείριση των πραγμάτων, είδαμε τα τοπία των ντετερμινισμών να καταρρέουν, τις τεχνολογικές ουτοπίες να μας προδίδουν και τις δυστοπίες να σταματούν να μας φοβίζουν. Αντικρίσαμε επίσης και τον θάνατο του ανθρώπινου υποκειμένου, την υβριδοποίηση του.

Όλα αυτά αποπειραθήκαμε να τα υπερβούμε μέσω της θεωρίας της συνύφανσης, μια θεωρία που αποπειράται να γεφυρώσει οντολογικά και επιστημολογικά χάσματα, προσπαθώντας να αναδείξει τα «πράγματα» τόσο ως κοινωνικές κατασκευές που οι άνθρωποι τους αποδίδουν νόημα, όσο και ως ζωντανές οντότητες που έχουν την ικανότητα να παγιεύουν την κοινωνική δράση.

Τόσο δηλαδή ως διαμορφωμένα, όσο και ως διαμορφωτές. Εν συνεχεία εμπλουτίζοντας τα αναλυτικά εργαλεία μας θα υπεισέλθουμε στην φιλοσοφική προσέγγιση των εννοιών της παραγωγής και της εργασίας.

3.2 Η παραγωγή

3.2.1 παραγωγή-τεχνολογία-επιστήμη

Τεχνολογία, επιστήμη, παραγωγή, αποτελούν έννοιες συνυφασμένες, εμφανίζονται κατά την ίδια ιστορική περίοδο και αλληλοενισχύονται. Με την έλευση της νεωτερικής εποχής, της εισαγωγής των μηχανών στις παραγωγικές διαδικασίες, την επελαύνουσα βιομηχανική επανάσταση και τις συναφείς κοινωνικές και οικονομικές μετατοπίσεις, “δημιουργία” και “παραγωγή” γίνονται έννοιες απόλυτα διακριτές. Οι τέχνες χωρίζονται σε *fine arts* (καλές τέχνες) και *vulgar arts* (βάνουσες τέχνες), οι έννοιες που συνδέονται με τον παραπάνω διαχωρισμό και τις δραστηριότητες που τις προκαλούν είναι κατ’ ακολουθία για τις μεν καλές τέχνες η “δημιουργία” ενώ για τις βάνουσες τέχνες στις οποίες συγκαταλέγονται και οι μηχανικές τέχνες είναι η “παραγωγή”.

Τέχνες που αφορούν την παραγωγή της κοινωνικής ζωής, την βιοτεχνική παραγωγή χρηστικών αντικειμένων καθημερινής χρήσης, ρουχισμού, οικοσυσκευών, θα περιέλθουν κάτω από την επίδραση της βιομηχανικής επανάστασης στην κατηγορία των *industrial arts* (σε βιομηχανικές τέχνες), η παραγωγή τους σταδιακά θα μαζικοποιηθεί και η ποσότητα των εξαγόμενων προϊόντων θα αυξηθεί, οι καταμερισμοί των δραστηριοτήτων που θα είναι απαραίτητες για την παραγωγή τους και αυτοί με την σειρά τους, θα μετασχηματιστούν και θα γίνουν πιο σύνθετοι. Φυσικά σε κατοπινό στάδιο σε αυτού του είδους τη βιομηχανοποίηση θα περιέλθουν συμπαρασυρόμενες και οι τέχνες (Benjamin 2013)⁸. Η μετάβαση από τις μηχανικές τέχνες στις βιομηχανικές, έγινε υπό την επίδραση αυτού που αποκαλούνταν τότε εφαρμοσμένη επιστήμη (*applied science*). Από την συνάντηση των βιομηχανικών τεχνών και της εφαρμοσμένης επιστήμης στο πεδίο της παραγωγής προέκυψε η έννοια της τεχνολογίας ως κατάλληλος ορισμός για όσους προωθούσαν την αντικατάσταση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων με μηχανές στον τομέα της παραγωγικής διαδικασίας. Η τεχνολογία που αντικαθιστούσε την τέχνη ήταν εφαρμοσμένη επιστήμη, χωρίς ταυτόχρονα να χρειάζεται η

⁸ Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Π. Βαλερυ: “όπως το νερό, το γκάζι και το ηλεκτρικό ρεύμα με μια σχεδόν ανεπαίσθητη κίνηση μας έρχονται από μακριά σπίτι μας για να μας υπηρετήσουν, έτσι θα εφοδιαζόμαστε με εικόνες και ήχους που, με μια μικρή κίνηση, σχεδόν με ένα νέβμα, θα μπαίνουν σε λειτουργία και με τον ίδιο τρόπο θα μας αφήνουν πάλι.”. : Όπως αναφέρεται στο: Benjamin, Walter, (2013). “Το έργο τέχνης στην εποχή της τεχνολογικής του αναπαραγωγικότητας”. Αθήνα: Επέκεινα.

παρουσία του επιστήμονα ως φυσικού προσώπου, καθώς η τεχνολογία δεν ήταν ακριβώς επιστήμη αλλά η εφαρμογή της στην τέχνη (Αραποστάθης & Παπανελοπούλου & Τύμπας 2015: 12).

3.2.2 Τα Black box των Μαρξ και η αδιορατότητα τεχνολογίας και παραγωγής. (επικινδυνότητα και πραγματοποίηση)

Η τεχνολογία ως έννοια θα λάβει μια περίοπτη θέση στην κοινωνία και θα κυριεύσει το συλλογικό φαντασιακό έπειτα από την συνάντηση της με την επιστημονική οργάνωση παραγωγής του εξηλεκτρισμένου εργοστάσιου του φορντισμού (Marx, Leo 1997). Η οργάνωση της παραγωγής παράλληλα δομείται και αναπτύσσεται σε συνάρτηση με την τεχνολογία, όπως επίσης και εντός του πλαισίου του κοινωνικοοικονομικού ιστορικού ρου που επισυμβαίνουν. Ο L. Marx ακολουθεί την συλλογιστική του W. Raymond σύμφωνα με την οποία η εισαγωγή μιας νέας λέξης-έννοιας κλειδί συμπορεύεται με κάποιες σημαντικές αλλαγές και μετατοπίσεις που έχουν προκύψει σε κοινωνικό επίπεδο και τις οποίες μετατοπίσεις δεν είναι ικανές να περιγραφούν με όρους και έννοιες από το ήδη υπάρχον λεξιλόγιο. Ο όρος τεχνολογία αποτελεί λοιπόν έναν τέτοιο όρο.

Οι αλλαγές που λαμβάνουν χώρα αφορούν όπως αναφέρει ο L. Marx τόσο το ιδεολογικό-φαντασιακό επίπεδο όσο και το υλικό. Στο ιδεολογικό επίπεδο η έννοια της προόδου που αποτελεί μια κληρονομιά του διαφωτισμού, συναρθρώνεται με την έλευση της βιομηχανικής επανάστασης και την εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγή. Γεννάται λοιπόν μια πίστη στην παραδοχή πως η τεχνολογική εξέλιξη θα φέρει μια αντίστοιχη πρόοδο στην κοινωνία διευρύνοντας την ευημερία και την δημοκρατία. Στο υλικό επίπεδο τα τεχνήματα και οι διεργασίες που είναι απαραίτητες για την δημιουργία και λειτουργία τους γίνονται διαρκώς πιο περίπλοκες και πιο συνδεδεμένες μεταξύ τους. Από την κλωστική μηχανή στον σιδηρόδρομο η διαδικασία που προϋποθέτει την λειτουργία τους μετασχηματίζεται και γίνεται ολοένα και πιο σύνθετη. Στα μεγάλα κοινωνικο-τεχνικά συστήματα που δημιουργούνται μετασχηματίζεται και ο καταμερισμός εργασίας που είναι απαραίτητος για την λειτουργία τους. Εντός αυτής της διαδικασίας αναπτύσσονται νέες εργασιακές ειδικότητες που διαμορφώνουν μια ιεραρχική πυραμίδα στον τομέα της παραγωγής, ανακύπτουν λοιπόν ειδικότητες προσανατολισμένες στην διεύθυνση και τον έλεγχο της παραγωγής, managers, διευθυντές, επιστάτες.

Η έννοια “τεχνολογία” εμφανίζεται ως απαραίτητη εντός των προαναφερθέντων αλλαγών, αλλά αποτελεί επίσης -όπως θα καταδείξει ο L. Marx- και μια έννοια επικίνδυνη, η οποία διαπνέεται από μια εσωτερική ασάφεια. Η τεχνολογία αφορά μια πληθώρα πραγμάτων όπως τεχνήματα και μηχανές οι οποίες αποτελούν αντικείμενα, ευρύτερα σύνολα που προϋποθέτουν σχέσεις όπως η τεχνολογία των σιδηροδρόμων, αλλά και μια νομοτελειακή αντίληψη κατά την οποία η τεχνολογία εξελίσσεται από το χαμηλότερο σε υψηλότερο επίπεδο. Αναφέρει έτσι κάποιες καθημερινές

εκφράσεις οι οποίες αναδεικνύουν την επικινδυνότητα της, είναι σύνηθες να λέγεται πως “η τεχνολογία αλλάζει την ζωή μας” ή “οδηγεί την ζωή μας προς το τάδε ή δείνα σημείο”. Η τεχνολογία προβάλλει μέσα σε αυτές τις φράσεις σαν “αιτία”, σαν ουδέτερη δύναμη, η οποία έχει τους δικούς της νόμους να εξελίσσεται, βάση μιας εγγενούς ορθολογικότητας η οποία οδηγεί σε πιο αποτελεσματικές λύσεις. Έτσι οδηγούμαστε να καθιστούμε αθέατες τις κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνουν μια τεχνολογία και που φυσικά διαμορφώνονται από αυτήν. Ως εκ τούτου η τεχνολογία αποτελεί μια επικίνδυνη έννοια, καθιστά ένα αθέατο κουτί με εισροές και εκροές του οποίου οι εσωτερικές σχέσεις λειτουργίας παραμένουν στο σκοτάδι (Marx Leo 1997: 984). Η τεχνολογία έτσι όπως την παρουσιάζει ο L. Marx αποτελεί ένα «μαύρο κουτί».

Ένας άλλος Μαρξ, ο Καρλ επίσης έχει καταδείξει την ικανότητα των εμπορευμάτων -και όχι αμιγώς των τεχνολογιών- να καθιστούν αδιόρατες τις κοινωνικές σχέσεις που τα δημιουργούν. Στο σύστημα της εμπορευματικής παραγωγής διακρίνει τρεις βασικές μορφές αλλοτρίωσης, την αποξένωση του ανθρώπου από την εργασία του, τόσο από το προϊόν της όσο και από την ίδια την πράξη παραγωγής, την αποξένωση του ανθρώπου από τον εαυτό του και την αποξένωση του ανθρώπου από άλλους ανθρώπους.

Η πράξη της παραγωγής εντός ενός καθεστώτος ατομικής ιδιοκτησίας και κάτω από κυριαρχικές σχέσεις ανισότητας, οι άνθρωποι αποξενώνονται τόσο από τα πράγματα όσο και από τον εαυτό τους και από τους άλλους. Αναφέρει ο ίδιος ο Μαρξ στα χειρόγραφα του 1844 : *“το αντικείμενο το οποίο παράγει η εργασία, το προϊόν της της αντιπαράκειται ως ξένο ον ως μια δύναμη ανεξάρτητη από τον παραγωγό. Το προϊόν της εργασίας είναι η εργασία που παγιώνεται σε ένα αντικείμενο, έχει γίνει εμπράγματο, είναι η εξαντικειμενίκευση της εργασίας.”* και συνεχίζοντας ως προς τις σχέσεις παραγωγής: *“όταν ρωτάμε ποια είναι η ουσιαστική σχέση της εργασίας ρωτάμε για την σχέση του εργάτη προς την παραγωγή[...] η αποξένωση δεν φαίνεται μόνο στο αποτέλεσμα, αλλά και στην ίδια την πράξη της ίδιας της παραγωγής εντός της ίδιας της παραγωγικής δραστηριότητας.”* (Μαρξ 2014: 250-252). Υπάρχει μια σχέση ξένωσης του εργαζόμενου εντός της παραγωγικής διαδικασίας από την ίδια του την δραστηριότητα, ο άνθρωπος δραστηριοποιείται υπό τον καταναγκασμό της επιβίωσης ώστε να παράγει. Η εργασία, μια εγγενής ανθρώπινη δραστηριότητα, γίνεται ένα εμπόρευμα ανάμεσα σε άλλα. Αυτή η διάχυτη εξαντικειμενίκευση που κυριαρχεί στον εμπορευματικό τρόπο παραγωγής απαλείφει την δυνατότητα να ιδωθούν τα πράγματα μέσα στην σχεσιακότητα τους, γίνονται απομονωμένα προϊόντα προς αγορά και πώληση, επάνω σε αυτό το φαινόμενο έγκειται η πραγματοποίηση και η απόκρυψη των σχέσεων και διαδικασιών που παράγουν συγκεκριμένα προϊόντα τα οποία αποκτάν μια μυστικοποιημένη ύπαρξη (Lukacs 2006). Όπως αναφέρει καταδικαστικά ο Meszaros: *“Συνέπεια της αλλοτρίωσης της εργασίας είναι ότι το ανόργανο σώμα του ανθρώπου φαίνεται απλώς εξωτερικό προς αυτόν και επομένως μπορεί να μεταβληθεί σε εμπόρευμα. Το κάθε τι έχει πραγματοποιηθεί [...] Το άτομο έχει μπροστά του σκέτα αντικείμενα*

(πράγματα, εμπορεύματα), αφού το ανόργανο σώμα αποξενώθηκε από αυτόν.” (Meszaros, σελ.87-88, 1974).

Αυτά τα συμπεράσματα του Μαρξ, και σημαντικών κοινωνούντων του Μαρξισμού, αποτελούν σαφώς πολύ εμβριθείς παρατηρήσεις και βοηθούν στην ανάδειξη των αδιόρατων σχέσεων που συντελούνται εντός της παραγωγικής διαδικασίας στον αναδυόμενο καπιταλισμό, παρόλα αυτά είναι βασισμένα πάνω σε μια εργασιοκεντρική ανθρωπολογία, στην οποία όπως θα δούμε μετέπειτα η Χ. Αρεντ αλλά και ο Κ. Καστοριάδης άσκησαν κριτική (Arendt 1986, Καστοριάδης 1999α).

Είδαμε λοιπόν πως τεχνολογία και παραγωγή καθιστούν αδιόρατες τις κοινωνικές σχέσεις που πραγματοποιούνται και εύκολα κατανοούμε πως αποκρύπτονται όλες οι επιτελέσεις οι οποίες είναι απαραίτητες ώστε να συμβεί αυτό που εμφανίζεται ως κανονικότητα. Όπως έχουμε πει και προηγουμένως, η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη ούτε αδρανής, επίσης και η παραγωγική διαδικασία δεν είναι ουδέτερη και αδρανής. Η οργάνωση της παραγωγής δεν μπορεί να ιδωθεί λοιπόν ως ιδιόρρυθμη και απομονωμένη διαδικασία από τα κοινωνικοτεχνικά συγκείμενα, δεν μπορεί να ιδωθεί ως *sui generis* διαδικασία, αλλά ως μέρος μια ευρύτερης συνθήκης, ως ένα από τα νήματα συνύφανσης της ιστορικής διαμόρφωσης της νεωτερικότητας. Οι οργανωσιακές διαδικασίες είναι αναπόσπαστο κομμάτι της επιχειρησιακής δραστηριότητας όπως επίσης και οι υλικότητες, οι μηχανές, οι νέες τεχνολογίες.

Την παραγωγή δεν την συνθέτουν μόνο το ανθρώπινο κεφάλαιο μαζί με το σταθερό αλλά επίσης και οι σχέσεις κάτω από τις οποίες οργανώνονται αυτά τα δύο ώστε να παράξουν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Οι οργανωσιακές διαδικασίες είναι πολύ σημαντικές διαμορφώνοντας τόσο τις υλικότητες της παραγωγής (μηχανές, προϊόντα, υποδομές) όσο και τα υποκείμενα. Προς τα που προσανατολίζονται όμως οι οργανωσιακές διαδικασίες; ποιος είναι ο σκοπός της επιχειρησιακής δραστηριότητας στο ισχύον κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου υπάρχουν. Το κέρδος είναι αυτός ο παράγοντας που κινητοποιεί την οικονομική δράση και κατ' επέκταση τις καινοτομίες, την τεχνολογική εξέλιξη, τον μετασχηματισμό των οργανωσιακών διαδικασιών και εν τέλει αποτελεί καταστατικό παράγοντα της επίδρασης στην εγγραφή συνηθειών, επιδιώξεων, ικανοτήτων στα ανθρώπινα υποκείμενα.

3.2.3 Το κέρδος ως εξαρτησία, ως σύγχρονη έξις και ως ελκυστής της παραγωγικής δραστηριότητας.

Τι είναι λοιπόν η επιχειρηματική οργάνωση; ο William Lazonick (1997: 79) λέει χαρακτηριστικά ως προς το παραπάνω ερώτημα πως επιχειρηματική οργάνωση είναι ο σχεδιασμένος συντονισμός δραστηριοτήτων ομάδων ατόμων οι οποίες συμμορφώνονται στην επίτευξη ενός σκοπού. Ποιος όμως είναι ο τελικός σκοπός εντός του πλαισίου της οικονομίας της αγοράς; το κέρδος είναι η

πολυπόθητη επίτευξη κάθε επιχειρηματικής δραστηριότητας προς την οποία πρέπει να συγκλίνουν όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς, η ζωντανή εργασία, τα τεχνήματα και η οργάνωση της δράσης τους.

Η παραγωγή στον φιλελεύθερο καπιταλισμό είναι μια δραστηριότητα των ελεύθερα ανταγωνιζομένων οικονομικά δρώντων, είναι μια πρωτοβουλία ιδιωτική ή κρατική που σκοπεύει στο κέρδος εντός του διαρκώς μεταβαλλόμενου τοπίου της αγοράς. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι η παραγωγή δεν μπορεί να ιδωθεί *sui generis*, ως απομονωμένη ιδιόρρυθμη διαδικασία αλλά ως ακόμα ένα νήμα στην συνύφανση της νεωτερικότητας και της διαμόρφωσης της μετανεωτερικότητας. Η παραγωγή λοιπόν εξαρτάται (εξαρτησία) από τις βασικές καταστατικές αξίες του οικονομικού συστήματος εντός του οποίου λαμβάνει χώρα. Ο καπιταλισμός και το κίνητρό του της κερδοφορίας είναι αυτό που παρέχει στην νεωτερικότητα το αδιάκοπο αέναο ποιόν της (Allen, 2010). Οι μεταβολές και οι μεταμορφώσεις του οικονομικού αλλά και του κοινωνικοτεχνικού συστήματος διαμορφώνονται μέσα από τις διαδικασίες παραγωγής κέρδους.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το κέρδος “παγιδεύει” την ανθρώπινη δραστηριότητα εντός της παραγωγικής διαδικασίας κατευθύνοντάς την, προς επίρρωση της διαρκούς αύξησης του. Με όρους συνύφανσης όπως παρουσιάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο η οργάνωση της παραγωγής λειτουργεί μέσα σε συνθήκες εξάρτησης και εξαρτησίας. Ο μισθωτός εργαζόμενος εξαρτάται για την επιβίωση του από έναν εργοδότη ο οποίος εργοδότης εξαρτάται από το κέρδος, από την όσο το δυνατόν βέλτιστη αξιοποίηση των συντελεστών παραγωγής, της ανθρώπινης εργασίας και του σταθερού υλικού κεφαλαίου. Κατανοούμε πως αυτή η συνθήκη εξαρτήσεων και εξαρτησιών, αυτή η αλυσίδα καταναγκασμών οδηγεί σε μια “παγίδευση” και στην ανάπτυξη μιας σειράς συγκεκριμένων συμπεριφορών, συνηθειών και πειθαρχήσεων από τους κοινωνικούς δρώντες. Το κέρδος αποτελεί λοιπόν την παγίδα αυτή που εγκλωβίζει τις κοινωνικές συμπεριφορές και κατευθύνει την ανθρώπινη δράση, γίνεται εν ολίγοις μια προαιρετική έξις.

Το κέρδος λοιπόν θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτελεί στον σύγχρονο κόσμο αυτό που ο P. Bourdieu θα αποκαλούσε *habitus* (έξις). Η έξις στον Bourdieu είναι “ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία δημιουργεί συστήματα ρυθμίσεων στα άτομα με την μορφή διαρκών προδιαθέσεων ή με την μορφή στοχευμένων ικανοτήτων και δομημένων ροπών σκέψης, αίσθησης και δράσης με καθορισμένους τρόπους, οι οποίες στην συνέχεια καθοδηγούν τους κοινωνικούς δρώντες.” (Wacquant 2005: 316). Όπως κατανοούμε αυτή η έξις δεν κυριαρχεί μόνο στο πεδίο της οργάνωσης της παραγωγής και στο πεδίο του *management* αλλά διαχέεται μέσω της υποκειμενικοποίησης των ανθρώπων εντός της κοινωνίας στα μύχια της ανθρώπινης ύπαρξης διεκδικώντας χώρο και σε άλλες εξωοικονομικές δραστηριότητες. Το κέρδος λοιπόν τείνει προς την διάχυση ως έξις και σε υπόλοιπους τομείς της κοινωνικής ζωής που δεν έχουν άμεση σχέση με την οικονομική δραστηριότητα, εμποτίζοντας το κοινωνικό φαντασιακό. Αυτή η ιδιότητα του μεταβολισμού των

οικονομικών πρακτικών σε λοιπές κοινωνικές δραστηριότητες καθιστά τον άνθρωπο ένα homo economicus υποκείμενο.

Ο ορθολογικός υπολογισμός των κερδών και ζημιών αντικατοπτρίζεται στην κοινωνική δράση που εμφορείται από μια ωφελμιστική πρακτική. Αυτή είναι η πρακτική του υπολογισμού όλων των δραστηριοτήτων και διαντιδράσεων του υποκειμένου βάση του δυισμού ωφέλειας/απώλειας. Ο ωφελμισμός βασικό χαρακτηριστικό του φιλελεύθερου καπιταλισμού μπορεί να κατανοηθεί μέσα από τα λόγια του J.S. Mill ο οποίος λέει χαρακτηριστικά: *«Η πολιτική οικονομία προϋποθέτει έναν αυθαίρετο ορισμό του ανθρώπου ως όντος που απaráλλαχτα κάνει αυτό με το οποίο μπορεί ν' αποκτήσει τη μέγιστη ποσότητα των αναγκαίων, των ανέσεων και της πολυτέλειας, με την ελάχιστη ποσότητα εργασίας και φυσικής αυταπάρνησης, τα οποία μπορούν ν' αποκτηθούν με την υπάρχουσα κατάσταση της γνώσης»* (Mill 1992: 156-7). Το κέρδος στον καπιταλισμό είναι και επιθυμία αλλά γίνεται και συνήθεια, συνεχίζοντας με τα λόγια του Mill: *«Η βούληση, το ενεργητικό φαινόμενο, διαφέρει από την επιθυμία, την κατάσταση της παθητικής αισθητικότητας και μολονότι αποτελεί αποκύημα της τελευταίας, ενδέχεται συν τω χρόνω να εγκαταλείψει την πατρική εστία και να ριζώσει εκτός αυτής. [...] Η βούληση είναι τέκνο της επιθυμίας και απαλλάσσεται από την πατρική κυριαρχία της μόνο για να περιέλθει στην κυριαρχία της συνήθειας»* (Mill 2002: 128-9).

Η ακόρεστη πείνα του σύγχρονου ηδονισμού -που πηγάζει από την διαρκή επικέντρωση στην ατομική αύξηση των ωφελειών- ικανοποιείται μέσα στον φετιχισμό του εμπορεύματος. Εντός του καπιταλισμού, κύκλος της παραγωγής και κατανάλωσης λοιπόν, είναι ο τόπος που πραγματώνεται το υποκείμενο ικανοποιώντας τις ορέξεις του ως των πρωτίστως οικονομικό.

Το κέρδος ρυθμίζει, θέτει τάξη στο χάος της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και έλκει το σύστημα σε έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς μέσα στην γενική αστάθεια και ρευστότητα που διακρίνει το κοινωνικό. Στην διαρκή αυτή μεταβολή που χαρακτηρίζει την κοινωνία, οι δραστηριότητες εμφανίζουν μια έλκυση προς το κέρδος έτσι ώστε να εμφανίσουν μια ευσταθή επαναλαμβανόμενη γεωμετρία. Με όρους πολυπλοκότητας και ανάδυσης λοιπόν αυτός ο παράξενος ελκυστής (Gleik 1990: 165-205) είναι το κέρδος. Αυτή η επαναλαμβανόμενη γεωμετρία μορφοποιεί τις επί μέρους μονάδες παραγωγής δίνοντας συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στις οργανωσιακές διαδικασίες, χαρακτηριστικά που ιστορικά λαμβάνουν ονόματα, τειλορισμός, φορντισμός, μεταφορντισμός. Δημιουργείτε έτσι ένα μοτίβο το οποίο βέβαια δεν κάνει τις επί μέρους μονάδες πιστά αντίγραφα την μία της άλλης αλλά είναι μια δυναμική μετασχηματισμού προς... μια ισχυρή τάση της δυναμικότητας έτσι ώστε να ευθυγραμμιστούν οι επί μέρους μονάδες με τις νέες καινοτομίες, πιο απλά θα λέγαμε είναι η ανάγκη να “εκσυγχρονιστούν” ώστε να ανταπεξέλθουν στον ανταγωνισμό της αγοράς. Οι ελκυστές δημιουργούν λοιπόν μοτίβα και μια επαναληψιμότητα μέσα στην διαρκή ρευστότητα των αλλαγών, μια επαναληψιμότητα στην οποία τα μέρη ενός πολύπλοκου συστήματος ομοιάζουν με το σύνολο. Αυτή η επανάληψη παρόμοιων μορφών σε διαφορετικά επίπεδα

παρατήρησης οδήγησε τον Benoît Mandelbrot να αναπτύξει την μορφοκλασματική θεωρία ή αλλιώς την θεωρία των φράκταλ. Για τον Mandelbrot τα μορφοκλαστικά φαινόμενα έχουν δύο βασικές ιδιότητες. Το επιμέρους τμήμα βρίσκεται σε αντιστοιχεία με το σύνολο και την ιδιότητα του self-similarity, της αυτο-ομοιότητας όπου τα μέρη έχουν την ίδια μορφή με το σύνολο (Mandelbrot 1982). Μπορούμε να κατανοήσουμε αυτή την στριφνή κάπως θεωρία της μορφοκλαστικότητας κοιτώντας ένα μπρόκολο ή ένα παχύ μπουκέτο από κλωνάρια ρίγανης, εάν κόψουμε λοιπόν μια μικρή κορυφή από τα παραπάνω είδη θα είναι σαν να έχουμε μια μικρογραφία του συνόλου από το οποίο αποκόπηκε αυτή η κορυφή. Ο ήλιος προς τον οποίο αναπτύσσονται κατά αντιπαράσταση οι οργανωσιακές διαδικασίες (που εν προκειμένω μας ενδιαφέρουν) είναι το κέρδος.

Ίσως για αυτόν τον λόγο λοιπόν τα case studies είναι τόσο σημαντικά και τόσο δημοφιλή στην κοινωνική έρευνα τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς εν σπέρματι μπορείς να βρεις μέσα σε αυτές τόσο το συνολικό όσο και τις επιμέρους διαφορές. Οι έρευνες στο εσωτερικό των επιχειρήσεων, στο επίπεδο της οργάνωσης παραγωγής και της εργασίας είναι πάνδημες στις κοινωνικές επιστήμες, έρευνες που διεξάγονται από ανθρωπολόγους, ψυχολόγους, κοινωνιολόγους της εργασίας. Φυσικά αυτός ο φράκταλ σχηματισμός των οργανωσιακών διαδικασιών που αναφέραμε, βρίσκεται σε μια διαρκή κίνηση σε έναν μετασχηματισμό της αλύσωσης των καινοτομικών διαδικασιών.

3.2.4 Επιτάχυνση του κύκλου παραγωγής και μετασχηματισμοί της εργασίας.

Η ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι διάστικτη από την διαρκή εισαγωγή νέων τεχνολογιών και νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής. Μια διαρκής καινοτομική διαδικασία είναι θεμελιακή και απαραίτητη για την διατήρηση του καπιταλιστικού συστήματος της αγοράς και του ανταγωνισμού. Ο D. Harvey αναφέρει χαρακτηριστικά πως στην ιστορία του κεφαλαίου η μείωση του χρόνου περιστροφής του κεφαλαίου στην παραγωγή και την κατανάλωση και η μείωση του χρόνου ζωής των καταναλωτικών προϊόντων είναι επιτακτική ανάγκη η οποία επιβάλλεται από τον ανταγωνισμό (Harvey 2015).

Εντός της συνάντησης της με την τεχνολογία και τον ανταγωνισμό των οικονομικών δρώντων, οι κύκλοι παραγωγής-κατανάλωσης τείνουν να γίνονται πιο γρήγοροι, και πιο σύντομοι. Στην προσπάθεια να αποκτήσουν συγκριτικό πλεονέκτημα οι παίχτες εντός μιας αγοράς μετασχηματίζουν διαρκώς τα μέσα παραγωγής (υλικό εξοπλισμό, οργανωσιακές διαδικασίες) και απαρχαιώνουν τα παλαιότερα με σκοπό να παράγουν προϊόντα φθηνότερα, ποιοτικότερα, διαρκώς εξατομικεύσιμα στις ιδιαίτερες ανάγκες και προτιμήσεις των καταναλωτών. Όλη αυτή η διαδικασία

έχει σαν αποτέλεσμα τον διαρκή μετασχηματισμό και της εργασίας και κατ' επέκταση των υποκειμενικοτήτων, όπως θα δούμε και στα κατοπινά κεφάλαια. Οι καινοτομίες είναι οι σημαντικοί αυτοί παράγοντες που ωθούν την αλλαγή προς επίτευξη του βέλτιστου κέρδους. Καινοτομία είναι η εισαγωγή ενός νέου προϊόντος ή μιας νέας παραγωγικής μεθόδου. Σύμφωνα με τον Schumpeter η καινοτομία *“Δεσπάζει στην εικόνα της καπιταλιστικής ζωής”* οδηγώντας *“στην είσοδο νέων παραγωγικών λειτουργιών μέσα στο σύστημα που μετατοπίζουν διαρκώς τις ισχύουσες καμπύλες κόστους”* (Schumpeter 1939: 87). Νέες τεχνολογίες εκτοπίζουν τις παλιές με όλο και γρηγορότερους ρυθμούς και εγκαινιάζουν φάσεις *“δημιουργικής καταστροφής”*, αυτή η δημιουργική καταστροφή που προκαλεί η λειτουργία αναπαραγωγής του κεφαλαίου προκαλεί σαφώς και μια καταστροφική δημιουργία νέων θέσεων εργασίας που αντικαθιστούν τις παλιές, νέων εργασιακών συνθηκών, οργανωτικών διαδικασιών. Οι απώλειες θέσεων εργασίας συνοδεύονται από νέες ευκαιρίες για απασχόληση, οι δυσκολίες και οι επιπτώσεις όμως αυτής της συνθήκης για τους εργαζόμενους αποτυπώνεται στην εξής απορία έτσι όπως την διατύπωσαν οι Sherman & Jenkins (1979): *“πως να πεις σε έναν άνεργο Σκωτσέζο εργάτη χαλυβουργίας ότι υπάρχει μια θέση γραμματέα στο Λονδίνο;”*. Οι διαρθρωτικές αλλαγές στην ζήτηση εργασίας προκαλούν μια σειρά από ποικίλες νέες πειθαρχήσεις στις οποίες πρέπει να συντονιστεί το υποκείμενο και την ανάγκη ανάπτυξης νέων δεξιοτήτων.

3.2.5 Συμπερασματικά

Συνεχίζοντας την περιήγηση μας στις συμπληγάδες της κοινωνικής θεωρίας, στην παρούσα ενότητα είδαμε την παραγωγή να γίνεται απολύτως διακριτή από την δημιουργία και τις τέχνες να διχάζονται σε καλές και βάνουσες. Παρακολουθήσαμε την συστοιχία παραγωγής και τεχνολογίας, την κοινή τους εμφάνιση και αλληλοενίσχυση (μια σχέση θετικής ανάδρασης μεταξύ τους) στην ιστορία, εμφανιζόμενες ως νήματα διαμόρφωσης του κοινωνικοτεχνικού κόσμου υφαίνοντας βέβαια και δεσμά για τα υποκείμενα, ως έννοιες που αποτελούν *“μαύρα κουτιά”*. Εντός αυτού του κοινωνικοτεχνικού κόσμου εισβάλαμε μέσα στην οργάνωση της παραγωγικής δραστηριότητας και την είδαμε ως μια μη *sui generis* έννοια, το κέρδος παίρνοντας τις μορφές της παγίδας, της έξις και ενός παράξενου ελκυστή μας ξενάγησε στην σκοτεινή και αδιαφανή επικράτεια της, είδαμε την ανθρώπινη δραστηριότητα της εργασίας να εμπορευματοποιείται και να πωλείται σαν προϊόν, να γίνεται ένας συντελεστής της παραγωγής. Είδαμε επίσης και την δημιουργική καταστροφή των οικονομικών κύκλων να μετασχηματίζουν παραγωγή και τεχνολογία προσδίδοντας τους άλλα χαρακτηριστικά. Στο επόμενο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να εισχωρήσουμε στα ενδότερα της εργασίας, να δούμε πως αρθρώνεται με τις παρούσες ιστορικές διεργασίες, να δούμε τις

διαμορφώσεις της και την σημαίνουσα θέση που διατηρεί μέσα στον σύγχρονο νεωτερικό και μετανεωτερικό κόσμο.

3.3 Η Εργασία

Στο προηγούμενο κεφάλαιο καταλήξαμε αναδεικνύοντας το πως τεχνολογία και παραγωγή μετασχηματίζουν την εργασία στον σύγχρονο κόσμο, τι είναι όμως εργασία; ποια η σημασία της στην σημερινή κοινωνία; πως ο άνθρωπος μετατρέπεται σε *homo economicus* και μετασχηματίζεται σε *animal laborans*; Στο παρόν λοιπόν κεφάλαιο θα αποπειραθούμε μια προσέγγιση για το πως αρθρώνονται οι σχέσεις ανθρώπων-ανθρώπων και ποια η σημασία της εργασίας στις υπάρχουσες μορφές θέσμησης όσον αφορά αυτές τις σχέσεις.

3.3.1 Η εργασία στον καπιταλισμό, η ανάδυση του μισθωτού συστήματος εργασίας

Οι Charles και Chris Tilly στο έργο τους “Η εργασία στον καπιταλισμό” αναφέρουν: “*Η εργασία περιλαμβάνει κάθε ανθρώπινη προσπάθεια που προσθέτει αξία χρήσης σε αγαθά και υπηρεσίες. Ανεξάρτητα από το πόσο αυτοί που την επιτελούν απολαμβάνουν ή απεχθάνονται την προσπάθεια*” (Tilly 2001: 45-46). Στο βαθμό λοιπόν που μια προσπάθεια προσανατολίζεται στην αναβάθμιση αγαθών και υπηρεσιών για την βελτίωση της ευχαρίστησης των υποκειμένων που θα τα καταναλώσουν, αυτή η προσπάθεια μπορεί να χαρακτηριστεί ως εργασία.

Ως εκ τούτου κατανοούμε ότι εργασία είναι τόσο δραστηριότητες που είναι δημιουργικές όσο και δραστηριότητες που έχουν το στοιχείο του καταναγκασμού και της υπαγωγής στις ατραπούς τις καπιταλιστικής παραγωγής. Το μαγείρεμα επί παραδείγματι τόσο στο σπίτι για την οικιακή εξυπηρέτηση όσο και στο εστιατόριο για ευρύτερη κατανάλωση αποτελεί εργασία. Ο δυτικός καπιταλισμός είναι αυτός που ανέπτυξε την διαδεδομένη αντίληψη ότι “πραγματική εργασία” αποτελεί η δραστηριότητα αυτή η οποία επισυμβαίνει έναντι χρηματικής πληρωμής (Tilly 2001: 46).

Με βάση όσα αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο η εργασία μπορεί να είναι τόσο δημιουργία όσο και παραγωγή. Όμως εντός του καπιταλιστικού πλαισίου η εργασία εμφανίζεται ως εμπόρευμα η οποία ανταλλάσσεται στην αγορά με μισθό, με αυτόν τον τρόπο στον καπιταλισμό καθίσταται πάνδημη η δέσμευση των δραστηριοτήτων των ανθρώπων καθώς αυτές υπάγονται στις επιταγές του κεφαλαίου. Ο χρόνος του ανθρώπου έτσι χωρίζεται σε δύο μέρη στον δεσμευμένο χρόνο, τον χρόνο δηλαδή που πουλάει το υποκείμενο έτσι ώστε να εξασφαλίσει τα προς το ζην και στον ελεύθερο χρόνο, τον χρόνο που του μένει εντός της ημέρας αν αφαιρέσουμε τον χρόνο που

του δεσμεύεται από τον κάτοχο των μέσων παραγωγής και τον οποίο διαθέτει για ψυχαγωγία καλλιέργεια, διασκέδαση.

Φυσικά, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι αδερφοί Tilly δεν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε σαν εργασία κάθε μορφής προσπάθεια, οι καταναλωτικές πράξεις αγαθών τα οποία δεν είναι απείρως αναπαραζήσιμα, επί παραδείγματι δεν ανήκουν στην επικράτεια της καθώς μειώνουν την μεταβιβάσιμη αξία χρήσης τους.

Είθισται λοιπόν αυτές οι δραστηριότητες που διαδραματίζονται εντός του δεσμευμένου χρόνου να καλούνται εργασία, ενώ οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου παρόλο που πιθανόν και αυτές να αυξάνουν την αξία χρήσης και να αναβαθμίζουν προϊόντα και υπηρεσίες να καλούνται, οικιακά, χόμπι κ.λπ.. Η εργασία οριοθετείτε στον καπιταλισμό αυστηρά εντός της παραγωγικής διαδικασίας. Όπως θα δούμε βέβαια σε κατοπινά κεφάλαια, στην σημερινή εποχή η διάκριση μεταξύ ελεύθερου και δεσμευμένου χρόνου καθίσταται θολή.

Εάν τεχνολογία και παραγωγή -όπως δείξαμε στο παραπάνω κεφάλαιο- είναι έννοιες που συναντιόνται και αποκτούν κοινή πορεία το ίδιο συμβαίνει και με την μισθωτή εργασία και την οργάνωση της παραγωγής. Η βιομηχανική επανάσταση, η μισθωτή εργασία, οι νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής είναι φαινόμενα συναφή. Οι συνθετότεροι καταμερισμοί εργασίας, οι διαρκείς εισαγωγές καινοτομιών στην παραγωγή και ο συντονισμός αυτών των παραγόντων για να παραχθεί κέρδος είναι διαδικασίες που τροφοδοτούν η μια την άλλη.

Η εργασία αποτελεί εν τέλει μέσο απόκτησης αγαθών για χρήση, κατοχή ή αποθήκευση (Tilly 2001: 48). Σε μια εγχρήματη οικονομία το υποκείμενο πρέπει να πουλήσει τον μόχθο του ανταλλάσσοντας τον με μισθό ούτως ώστε να εξασφαλίσει την καθημερινή του επιβίωση.

3.3.2 Ο Zygmunt Bauman, η εργασία και η κίνηση από τις κοινωνίες παραγωγής στις κοινωνίες τις κατανάλωσης

Μια διαδρομή από την ηθική της εργασίας στην αισθητική της κατανάλωσης, αυτό διακρίνει ο Z. Bauman ως θεμελιακή διαφορά στο πέρασμα από την νεωτερικότητα στην μετανεωτερικότητα (Bauman 2002: 29-125). Όπως έχουμε ήδη αναφέρει μόνο η εργασία που πωλείται έναντι μισθού είναι εργασία η οποία έχει αξία και αναγνωρίζεται από τους άλλους ως τέτοια. Αυτό το φαινόμενο ενεργοποιεί την ανάπτυξη μιας ηθικής της εργασίας ως συστατικό μέρος του νεωτερικού κόσμου. Η ηθική αυτή αποτελεί έναν οδηγό συμπεριφοράς και η παρέκκλιση από αυτή επιφέρει και τις παράλληλες κυρώσεις για το υποκείμενο. Μπορούμε να πούμε πως το ρολόι και η μηχανή είναι η υλικοτεχνική συνοδεία αυτών των νέων πειθαρχήσεων.

Οι τεχνίτες των εργαστηρίων σταδιακά μετατρέπονται σε εργάτες των εργοστασίων. Η μηχανοποίηση της εργασίας και ο τεμαχισμός της σε ρουτινιάρικες επαναλήψεις ίδιων κινήσεων οδηγεί και στην αποστέρηση της περηφάνιας που αντλεί κάποιος από μια επιδέξια εργασία. Ο

Bauman διαβλέπει την επέλαση μιας σταυροφορίας της ηθικής της εργασίας, έναν διαρκή αγώνα για έλεγχο, υποταγή και πειθάρχηση. Οι συνήθειες και δεξιότητες των ανθρώπων οι οποίες δεν ωφελούσαν την παραγωγική δραστηριότητα του αναδυόμενου βιομηχανικού συστήματος έπρεπε να εξοβελιστούν. Η παραγωγική διαδικασία παύει να ασκείται σε οικιακό περιβάλλον και ο άμεσος παραγωγός σταματά να έχει κυριότητα των δραστηριοτήτων του, έτσι οι ρυθμοί εργασίας πλέον επιβάλλονται από την διεύθυνση και το εργοστάσιο γίνεται ο τόπος ελέγχου της τήρησης των ρυθμών παραγωγικότητας.

Οι άνθρωποι λοιπόν έπρεπε να εξαναγκαστούν σε μια μετατόπιση νοήματος όσον αφορά την εργασία τους, ενώ παλαιότερα έθεταν οι ίδιοι τους στόχους και έλεγχαν την πορεία τους, εφεξής με την εισαγωγή του εργοστασιακού συστήματος, αναλώνονται στην υλοποίηση καθηκόντων και παραγωγικών στόχων τα οποία καθορίζονται από άλλους και η πορεία τους ελέγχεται επίσης από τρίτους.

Όποιος δεν κοινωνεί από την νέα ηθική της εργασίας καθίσταται επικίνδυνος ο οποίος χρήζει αναμόρφωσης. Μια πλούσια φιλολογία αναπτύσσεται ως πολιορκητικός Λόγος για την επικράτηση αυτών των νέων ηθών και για τον χαρακτηρισμό των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων ως πηγή εγκλήματος και κοινωνικής σήψης. Ενδεικτικά το έργο του Wright Thomas *“The great unwashed”* είναι μόνο ένα παράδειγμα αυτής της πλούσιας φιλολογίας για την αθλιότητα της αναδυόμενης εργατικής τάξης, μια αθλιότητα για την οποία είναι υπεύθυνα τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα που την έχουν υποστεί. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο J.A. Sharpe μέσα σε ένα χρονικό διάστημα δύο ή τριών δεκαετιών, “οι φτωχοί του θεού” άρχισαν να βλέπονται σαν “φτωχοί του διαβόλου” (Sharpe 1984: 252). Ο διάσημος νόμος για τους φτωχούς ήταν η φορμαλιστική αποτύπωση αυτών των ηθικών επιταγών πειθάρχησης των υποκειμένων στην μισθωτή εργασία. Ο περί ου ο λόγος νόμος καθιστούσε σαφή την διάκριση αυτών που μπορούσαν να αναμορφωθούν και να κοινωνήσουν την ηθική της εργασίας και αυτούς που ήταν αδύνατο να πράξουν κάτι τέτοιο. Αποσκοπούσε εν ολίγοις στην διάκριση μεταξύ των επάξιων “πραγματικά άπορων” και των ανάξιων “κατεργάρηδων” (Bauman 2002: 50).

Στο μεταξύ το πανοπτικόν που αποτελεί μια νέα αρχιτεκτονική πειθάρχησης αναδύεται και μια σειρά από κτήρια ορθώνονται βάση αυτής. Πτωχοκομεία, εργοστάσια, ψυχιατρικά άσυλα, φυλακές, νοσοκομεία. Εντός των εργοστασίων η εν λόγω αρχιτεκτονική τεχνική διευκολύνει τον έλεγχο και την επιτήρηση και επιβάλει ένα ενιαίο πρότυπο συμπεριφοράς το οποίο προσιδιάζει στα χαρακτηριστικά του νέου παραγωγικού πειθαρχημένου υποκειμένου.

Κατά τον Bauman στην νεωτερικότητα η εργασία ήταν ο βασικός παράγοντας για την κοινωνική και ταξική κατηγοριοποίηση των ανθρώπων, για την οικοδόμηση ταυτότητας και για την αυτοεκτίμηση τους καθώς η εργασία αποτελούσε και ένα ηθικό σύστημα. Στο ερώτημα ποιος είσαι; τα κοινωνικά υποκείμενα έδειχναν την εταιρία στην οποία εργάζονταν (Bauman 2002: 59). Το είδος

της εργασίας καθόριζε το επίπεδο ζωής με το οποίο ο καθείς έπρεπε να συμβαδίζει. Η εργασία ήταν το σταθερό σημείο προσανατολισμού αναφορικά με το οποίο όλες οι άλλες επιδιώξεις της ζωής μπορούσαν να σχεδιαστούν και να τεθούν σε τάξη (Bauman 2002: 61). Η κοινωνική ζωή λοιπόν, κατανοούμε πως οργανώνονταν ολοένα περισσότερο γύρω από την εργασία. Μια ηθική γεννιόταν μέσα από αυτή την συνθήκη η οποία ήταν ρυθμιστική της κοινωνικής τάξης. Ο τόπος εργασίας ήταν ο κύριος χώρος κοινωνικής διαντίδρασης, κοινωνικοποίησης, οργάνωσης.

Κατανοούμε εδώ την σημαντικότητα της εργασίας στην σχέση ανθρώπων-ανθρώπων που άφησε κενή ο Hodder στην ανάλυση του. Ο άνθρωπος ναι μεν ελευθερώνεται από τα δεσμά του φεουδάρχη και αποκτά ελευθερία στην πώληση της εργατικής του δύναμης, αλλά αυτή η ελευθερία αφορά την δυνατότητα κάποιου να διαλέξει εργοδότη καθώς ενδημεί το δίλημμα ή δουλεύεις ή πεθαίνεις. Κατά αυτόν τον τρόπο ο φορέας της μισθωτής εργασίας είναι ένας άνθρωπος ενός άλλου ανθρώπου (Λύτρας 2016: 36) για όση ώρα τουλάχιστον δεσμεύει τον χρόνο του. Ο άνθρωπος αποκτά μια ελευθερία επιλογής της υπαγωγής. Εν ολίγοις αυτή η “ελευθερία” που αποκτά σπάζοντας τα δεσμά της φεουδαλικής εξάρτησης είναι για τον μισθωτό εργάτη η παγίδα για την ένταξη του σε ένα άλλο σύστημα υπαγωγής.

Παρόλα αυτά ο χώρος εργασίας δεν είναι μόνο ένας χώρος υπαγωγής, καθώς παίζει ολοένα και περισσότερο ρόλο στην ζωή των υποκειμένων γίνεται και τόπος συλλογικοποίησης οργάνωσης και ανάπτυξης του συνδικαλισμού. Εντός των φορντιστικών εργοστασίων το υποκείμενο κοινωνικοποιείται και αναπτύσσει τις αντιστάσεις του, πολλές φορές μάλιστα επιβάλλει τους δικούς του ρυθμούς εργασίας, κάνει σαμποτάζ, διεκδικεί και απεργεί.

Ο Bauman αναδεικνύοντας τον θεμελιακό ρόλο της εργασίας στην άρθρωση της ζωής των υποκειμένων, αναφέρει πως η εργασία αποτέλεσε κεντρικό παράγοντα και των τριών αναλυτικά διακριτών επιπέδων του κοινωνικού σχηματισμού. Στο ατομικό επίπεδο ως κεντρικό χαρακτηριστικό ταυτοτικής σύνδεσης, στο κοινωνικό επίπεδο ως βασικό σημείο κοινωνικής και ταξικής κατηγοριοποίησης, και στο συστημικό επίπεδο ως κεντρική δραστηριότητα εκμετάλλευσης για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου και καπιταλιστικού συστήματος εν γένει (Bauman 2002: 67). Στην πρώιμη νεωτερικότητα λοιπόν συνίσταται μια “κοινωνία παραγωγών” όπου τα μέλη της συμπράττουν κυρίως στην διαδικασία της παραγωγής. Όσο προχωρούμε ιστορικά φτάνοντας προς τις σύγχρονες μετανεωτερικές κοινωνίες ο Bauman παρατηρεί μια μετάβαση από την ηθική της εργασίας στην αισθητική της κατανάλωσης.

Οι κοινωνίες μας είναι αναμφίβολα καταναλωτικές κοινωνίες. Καταναλώνω σημαίνει χρησιμοποιώ κάτι ή το καταστρέφω, τα υλικά αγαθά είναι αναλώσιμα ωστόσο τα άυλα αγαθά όπως οι πληροφορίες μπορούν να χρησιμοποιούνται στο διηνεκές, είναι ανεξάντλητα. Στην μετανεωτερικότητα για τον Bauman ένα κοινωνικό υποκείμενο κρίνεται από την ικανότητα του στην κατανάλωση. Ο ρόλος που κάποτε διαδραμάτιζε η εργασία αναφορικά με την διασύνδεση των

ατομικών κινήτρων, την κοινωνική ενσωμάτωση και την συστημική αναπαραγωγή έχει τώρα ανατεθεί στην καταναλωτική δραστηριότητα. Η οικοδόμηση ταυτότητας βάση της εργασίας καταρρέει, με την διάχυση της κοινωνικής ρευστότητας και των διαρκών αλλαγών, με την εισαγωγή της ευελιξίας στην παραγωγή -όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο- και την διαρκή αποδιάρθρωση παλαιών θεσμών και δημιουργία νέων αλλάζει και η σταθερή και μακροχρόνια σχέση που είχε το υποκείμενο με την εργασία του, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Bauman: *“Η προοπτική να οικοδομηθεί μια δια βίου ταυτότητα επί τη βάση της εργασίας είναι για την πλειονότητα των ανθρώπων πέραν του κόσμου τούτου”* (Bauman 2002: 87). Η σταθερή, full time εργασία έχει αντικατασταθεί από εργασίες με συμβάσεις ορισμένου χρόνου και από την part time jobs μερικής απασχόλησης, η ευελιξία είναι η νέα αυτή έννοια που τίθεται ρυθμιστική αυτού του νεωτερισμού.

Ο οικονομικός κύκλος -του χρόνου παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών- τείνει προς μια διαρκή επιτάχυνση. Η οργάνωση παραγωγής έχει αναδιαμορφωθεί ώστε να διευκολύνεται αυτή η συνθήκη και έχει αλλάξει τα χαρακτηριστικά της με το πέρασμα από την γραμμή παραγωγής του φορντισμού στην ευελιξία και από την μαζική παραγωγή στο *just in time*. Σε αυτήν την διαρκή επιτάχυνση οι νέες τάσεις που εκβάλλουν από την παραγωγή (είτε είναι ηλεκτρονικά μηχανήματα, είτε ρούχα, είτε μουσική κλπ) εισέρχονται με φοβερή δυναμική και απαρχαιώνουν τα παλαιότερα, όλα αλλάζουν και αντικαθίσταται εντός μιας “σεζόν”. Εντός αυτής της συνθήκης όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Bauman είναι προτιμότερο να διατηρείς την ταυτότητα σου προσωρινά, να την ενστερνίζεσαι με ελαφρότητα, *“τις ταυτότητες όπως ακριβώς και τα καταναλωτικά αγαθά, θα πρέπει να τις ιδιοποιούμαστε και να τις κατέχουμε αλλά μόνο με στόχο να τις καταναλώσουμε, και έτσι να εξαφανιστούν και πάλι. Όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των εμπορευματοποιημένων καταναλωτικών αγαθών δεν θα πρέπει να εξαφανίζει την επιθυμία για άλλες, καινούργιες και βελτιωμένες ταυτότητες”* (Bauman 2002: 90).

Υπάρχει λοιπόν μια ρευστοποίηση της ταυτότητας των υποκειμένων. Η κατανάλωση κινητοποιεί την αισθητική, σε αντίθεση με την παραγωγή που κινητοποιούσε την ηθική. Η ηθική αποδίδει υπέρτατη αξία σε ένα επιμελώς εκπληρωμένο καθήκον, η αισθητική θέτει ως προτεραιότητα την ανυπέρβλητη εμπειρία (Bauman 2002: 97). Η εργασία μετακινείται από τις ηθικές επιταγές που πρόσταζε η παραγωγή στην μέγγενη της αισθητικής. Μια εργασία εφεξής είναι επιθυμητή στον βαθμό που δημιουργεί απολαυστικές εμπειρίες για το υποκείμενο. Η ασκητική πειθαρχία του εργοστασίου που αναπτύχθηκε στον φορντισμό μέσα από τις νέες συνθήκες που έχουν προκαλέσει οι νέες τεχνολογίες, η μετάβαση της παραγωγικής δραστηριότητας στον τομέα των υπηρεσιών και η οργάνωση παραγωγής του μεταφορντισμού θα περιέλθει στην επικράτεια του ηδονισμού. Οι πειθαρχήσεις πλέον που παράγονται μέσω της δραστηριότητας της εργασίας έχουν ένα ηδονιστικό πρόσημο ή καλύτερα ένα ηδονιστικό πρόσχημα.

Η εργασία με την αποκόλληση της από την ηθική και την προσκόλληση της στην αισθητική, χάνει για τους πολλούς το νόημα της ως πηγή περηφάνιας, αυτοεκτίμησης, ταύτισης, αυτό παραμένει στα επαγγέλματα τα οποία θεωρούνται ότι προσφέρουν μια εσωτερική ικανοποίηση ή που προβάλλονται σαν λειτουργήματα. Η ηθική κινητοποιεί το καθήκον και την δέσμευση, παράγοντες που στην μετανεωτερική κοινωνία τείνουν να συρρικνώνονται (Lipovetsky 1999). Στην ευέλικτη αγορά εργασίας η προβολή της επιθυμητής εργασίας ως λειτουργήματος εγκυμονεί για τα υποκείμενα σοβαρούς κινδύνους με άμεση επίδραση στην ψυχοσωματική τους υγεία. Μια διαρκής επισφάλεια είναι αυτή που χαρακτηρίζει την εργασία για την κοινωνική πλειονότητα.

Από την ανάλυση του Bauman βλέπουμε την ταυτοτική σύνδεση των κοινωνικών υποκειμένων εντός του οικονομικού κύκλου, μέσα στα πλαίσια της παραγωγή και της κατανάλωσης. Η οικονομική σφαίρα κυριαρχεί στην αυτοκατανόηση των κοινωνικών υποκειμένων και είναι καθοριστική της ανθρώπινης πράξης εντός της κοινωνίας. Οι κοινωνίες που ζούμε λοιπόν είναι πρωτίστως κοινωνίες παραγωγής-κατανάλωσης και εμείς οι κοινωνούντες αντιλαμβανόμαστε εαυτούς πρωτίστως ως παραγωγοί και καταναλωτές. Κατανοούμε λοιπόν ότι απέχουμε παρασάγγας από την διαμόρφωση μιας πολιτικής κοινωνίας όπου η ιδιότητα του πολίτη θα είναι ταυτοτική για τα κοινωνικά υποκείμενα. Η αποχή από της πολιτικές διαδικασίες η λογική της ανάθεσης και η παραίτηση είναι χαρακτηριστικά συνυφασμένα με τις υπάρχουσες θεσμίσεις. Στην συγκαιρινή δυτική δημοκρατία λοιπόν φαίνεται να απουσιάζει ο δήμος, η πολιτική οντότητα δηλαδή επάνω στην οποία οφείλει να αρθρώνεται. Στο επόμενο μέρος του κεφαλαίου λοιπόν θα δούμε πως διαμορφώνεται ο άνθρωπος ως *homo economicus*.

3.3.3 Ο Foucault για τον *Homo economicus*, το κοινωνικό υποκείμενο του φιλελευθερισμού.

Η εργασία του Foucault για τον *homo economicus* την οποία εκθέτει στις παραδόσεις του 1978-79 αποτελεί και μια γενεαλογία του κοινωνικού υποκειμένου του νεοφιλελευθερισμού και την ανάδυση ενός νέου τύπου εργαζόμενου υποκειμένου ο οποίος είναι επιχειρηματίας του εαυτού.

Οι έρευνες του Foucault είναι προσανατολισμένες στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους τα ανθρώπινα όντα υποκειμενικοποιούνται εντός τις κοινωνίας μέσω του συσχετισμού τους με “καθεστώτα αλήθειας” και σχέσεις εξουσίας. Διερευνά λοιπόν μέσα από ποιες διαδικασίες προκύπτουν οι ποικίλες υποκειμενικότητες και αυτές οι διαδικασίες συνδέονται πάντα με καθεστώτα εξουσίας/γνώσης, δηλαδή με συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται το τι είναι αληθές (Foucault 1982: 208). Στην ανάλυση που αποπειράται για την διαμόρφωση των υποκειμενικοτήτων του φιλελευθερισμού/νεοφιλελευθερισμού, ως πλέγματα ιδεών οι οποίες είναι καθοριστικές στην διαμόρφωση των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, καταλήγει σε μια γενεαλογία ενός ανθρωπότυπου που μπορεί να αποκαλεστεί *homo economicus*.

Ο νεοφιλελευθερισμός εν προκειμένω δεν είναι απλά ένας τρόπος διακυβέρνησης κρατών και οικονομιών αλλά παραγωγός και συγκεκριμένων υποκειμενικοτήτων, συγκεκριμένων μορφών ζωής. Φιλελευθερισμός και νεοφιλελευθερισμός μοιράζονται μια κοινή ιδέα, έχουν μια κοινή βάση στην ανθρωπολογία τους, αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο ως ένα ορθολογικά σκεπτόμενο οικονομικό ον. Βεβαίως όμως όπως αποφαινεται ο Foucault υπάρχει κάποιο θεμελιώδες χαρακτηριστικό που οδηγεί την οικονομική ορθολογικότητα του ανθρώπινου και την καθιστά ποιοτικά διαφορετική στον νεοφιλελευθερισμό από ότι στον φιλελευθερισμό. Στον μεν φιλελευθερισμό αυτό το χαρακτηριστικό είναι η ανταλλαγή, στον δε νεοφιλελευθερισμό είναι ο ανταγωνισμός. Αυτή η μετατόπιση από τον *homo economicus* ως ον που ανταλλάσσει σε ον που ανταγωνίζεται επιφέρει και μια αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο τα ανθρώπινα όντα υποκειμενικοποιούνται, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίον διαμορφώνονται ως κοινωνικές οντότητες.

Τόσο στον κλασσικό φιλελευθερισμό όσο και στον νεοφιλελευθερισμό κυριαρχεί η αντίληψη του ανθρώπου ως όντος ορθολογικού και οικονομικού, αυτή η αντίληψη για τον άνθρωπο ως ον οικονομικό έχει διαποτίσει και την σφαίρα της πολιτικής. Στην βάση της πολιτικής λοιπόν ο άνθρωπος φέρεται με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο θα φερότανε και σε μια αγορά (Read 2009: 28). Η οικονομική σφαίρα λοιπόν είναι αυτή στην οποία κυρίως αναπτύσσονται οι σχέσεις ανθρώπων-ανθρώπων υπό την κυριαρχία του φιλελευθερισμού, και αυτή η σφαίρα διαποτίζει και την πολιτική τους διαντίδραση. Το κράτος εν προκειμένω καθίσταται ο βασικός φορέας πολιτικής ο οποίος είναι επιφορτισμένος να “διορθώνει” τις αστοχίες της αγοράς, να διευκολύνει την επιτέλεση του ανταγωνισμού.

Συντελείται λοιπόν όπως έχουμε δει ήδη παραπάνω και μια επέκταση του οικονομικού πεδίου στο σύνολο της ζωής του ανθρώπου. Για οτιδήποτε πράγμα θέτει ως στόχο ο *homo economicus*, από την τέλεση ενός γάμου μέχρι και την διάπραξη ενός εγκλήματος, αυτό υπάγεται σε μια λογιστική λογική υπολογισμού του ισοζυγίου μεταξύ οφέλους και κόστους (Read 2009: 29).

Πέραν τούτου και επάνω στο ζήτημα της εργασίας διαδραματίζεται ένας συνολικός επαναπροσδιορισμός των εννοιών τόσο του “εργάτη” όσο και της ίδιας της “εργασίας”. Όπως αναφέρει ο Foucault στον νεοφιλελευθερισμό ο εργάτης μετατρέπεται σε “ανθρώπινο κεφάλαιο”. Ο μισθός γίνεται το εισόδημα που κερδίζεται από μια αρχική επένδυση, μια επένδυση στις δεξιότητες ή στις ικανότητες κάποιου. Κάθε δραστηριότητα η οποία αυξάνει την ικανότητα μεγέθυνσης των εσόδων, η δια βίου μάθηση και επανακατάρτιση, η αναζήτηση καλύτερων συνθηκών, ακόμη και η μετανάστευση, είναι επενδύσεις πάνω στο ανθρώπινο κεφαλαίο. Ο εργάτης λοιπόν διαμορφώνεται ως μια μορφή κεφαλαίου. Φυσικά ένα μεγάλο μέρος του “ανθρώπινου κεφαλαίου” που αφορά την βιολογική του ύπαρξη, όπως ο εγκέφαλος του, το σώμα του, ο γενετικός του κώδικας δεν δύναται ακόμα να βελτιωθούν. Παρόλα αυτά ο Foucault αναφέρει πως και αυτά τα φυσικά όρια αν και υπάρχουν, μπορούν να ξεπεραστούν μέσω των νέων τεχνολογιών, η πλαστική χειρουργική, η

γενετική μηχανική είναι δύο μόνο από την πλειάδα των νέων παρεμβάσεων που θα μπορούσαν να προωθήσουν αυτόν τον στόχο (Read 2009: 30).

Για τον Foucault ο *homo economicus* είναι ένας *entrepreneur*, ένας επιχειρηματίας του εαυτού, αυτή είναι η προσταγή του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού (Foucault 2008: 226). Ο κάθε ένας αν θέλει να έχει μια θέση ευχάριστη εντός της κοινωνίας οφείλει να σκέφτεται τον εαυτό του ως επιχειρηματία, από έναν χαμηλόμισθο αποθηκάριο έως έναν CEO. Ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί την γενεαλογική πηγή εκροής των σύγχρονων σχέσεων εξουσίας, σχέσεις που διαχέονται στον κοινωνικό ιστό και εισφέρουν την βιοπολιτική διαμόρφωση των υποκειμένων. Η ανάδυση του *homo economicus* και του *entrepreneur* συνδέεται άρρηκτα με την τέχνη διακυβέρνησης του φιλελευθερισμού και του νεοφιλελευθερισμού, μια διακυβέρνηση που οφείλει να διατηρήσει τον ανταγωνισμό εφικτό. Αυτό είναι το κεντρικό μέλημα και οι προϋπόθεση ύπαρξης της. Το αίτημα για μια ελάχιστη κυβερνητική παρέμβαση που επικαλείται ο νεοφιλελευθερισμός γίνεται μια περίτεχνη μορφή διακυβέρνησης η οποία απλώνεται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Ο Foucault σχετικά με την προβληματική της προστασίας του ανταγωνισμού και της επιφόρτισης του νεωτερικού κράτους να τον προστατεύει, οδηγείται στην απόφαση ότι εν τέλει το κράτος εργάζεται για την αγορά. Δεν λειτουργεί δηλαδή μόνο για λογαριασμό του αλλά γίνεται μια επιχείρηση στην υπηρεσία των επιχειρήσεων. Οι διακυβερνησιακές του πρακτικές διέπονται από το παράδειγμα του επιχειρησιακού μοντέλου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η διακυβερνησιακές πρακτικές αξιολογούνται και αυτές με όρους αγοράς, προσφοράς, ζήτησης, οφέλους και ζημίας.(Foucault 2008: 220-235). Το ίδιο λοιπόν το κράτος μέσα από τον συγχρωτισμό του με την αγορά διαμορφώνεται και αυτό σε επιχείρηση.

Κεντρική έννοια στην ανάλυση του Foucault είναι τα “καθεστώτα αλήθειας”, προσπαθώντας να εξηγήσει την λειτουργία τους ο Foucault αναφέρει “Κάθε κοινωνία έχει το καθεστώς αλήθειας της, τη «γενική πολιτική» της της αλήθειας: δηλαδή τους τύπους λόγου τους οποίους δέχεται και τους κάνει να λειτουργούν σαν αληθείς[...]τις τεχνικές και τις μεθόδους που αποδίδουν αξία στην απόκτηση της αλήθειας· τη θέση (*status*) εκείνων που είναι επιφορτισμένοι να λένε τι πρέπει να θεωρείται αληθές.” (Foucault 1987: 34). Όσον αφορά τα καθεστώτα αλήθειας ως μέθοδο και ως μορφώματα διαμορφωμένα από τους κυρίαρχους λόγους, από την σκοπιά της παρούσης εργασίας, θέλοντας να καταδείξουμε τους περιορισμούς που θέτουν αλλά και την δυνατότητα συμπερίληψης τους σε μια ανάλυση του κοινωνικού, θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε τις υλικότητες που συνυφαίνονται μαζί με αυτά και οι οποίες δομούν το κοινωνικοτεχνικό σύστημα. Οι νεοφιλελεύθερες τεχνικές διακυβέρνησης συνοδεύονται από έναν κόσμο υλικότητων που τις καθιστά εφικτές. Οι σύνοδες αυτές υλικότητες είναι ενεργές και διαμορφωτικές και όχι παθητικοί δέκτες διαμόρφωσης.

Για τον Foucault, ο νεοφιλελευθερισμός σαν σύνολο λόγων και πρακτικών, σαν τέχνη διακυβέρνησης, δομεί ένα καθεστώς αλήθειας το οποίο μορφοποιεί το ανθρώπινο υποκείμενο ως *homo economicus* και ως *entrepreneur* και διαμορφώνει το πεδίο άσκησης πολιτικής, εν προκειμένω το κράτος σε επιχείρηση. Ο νεοφιλελευθερισμός εν ολίγοις αναγορεύει τις γενικές αρχές της οικονομίας της αγοράς σε αρχές της τεχνικής της διακυβέρνησης. Το κράτος παύει να ασκεί πολιτική εξ' αιτίας της αγοράς (κράτος πρόνοιας, Κεϋνσιανισμός, κοινωνική ασφάλιση) και ασκεί πολιτική για την αγορά (Ιδιωτικοποιήσεις, ανακεφαλαιοποίηση τραπεζών, περιορισμός των κοινών).

Ο *homo economicus* είναι ένα ον που μοχθεί και που είναι απομακρυσμένο από την πολιτική αφού και αυτή όπως αναφέρει ο Foucault δια μέσω του κράτους έχει περάσει στο πεδίο του λογιστικού υπολογισμού κερδών απωλειών στα πρότυπα του επιχειρησιακού κόσμου. Ο σημερινός άνθρωπος μοχθεί διπλά, κατατρέχεται από μια αγωνία και μια επισφάλεια βγαίνοντας στην αγορά εργασίας, πρέπει να παραμένει ανταγωνιστικός εντός αυτής καθώς όλα είναι προσωρινά, οι συμβάσεις είναι ορισμένου χρόνου, οι κύκλοι της καινοτομίας πιο γρήγοροι, πρέπει να επανεκπαιδευτεί διευρύνοντας το ατομικό του “ανθρώπινο κεφάλαιο”, επίσης πρέπει να είναι παραγωγικός και να είναι ανοιχτός στην ευελιξία. Τίποτα δεν είναι βέβαιο και τα όρια μεταξύ ελεύθερου και δεσμευμένου χρόνου έχουν θολώσει προς όφελος σαφώς του δεσμευμένου. Αυτήν την συνθήκη στην οποία έχει περιέλθει η ανθρώπινη κατάσταση στηλιτεύεται από την Hanna Arendt, η οποία βάση της δικής της ανάλυσης, θεωρεί πως ο “ανθρωπότυπος” ο οποίος έχει κυριαρχήσει εντός της κοινωνίας είναι ένα *Animal Laborans*. Αυτή η θεματική θα μας προβληματίσει στο επόμενο κεφάλαιο.

3.3.4 Η κατίσχυση του *Animal laborans* στην δημόσια σφαίρα.

Η Hannah Arendt, στην πραγματεία της για την ανθρώπινη κατάσταση, προχωρά σε μια ανάλυση για τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων εντός ενός εμπράγματος κόσμου. Όπως έχουμε αναφέρει ήδη στην εργασία μας, στην πορεία αυτή από την νεωτερικότητα στην μετανεωτερικότητα υπάρχει μια διαρκής επιτάχυνση του κύκλου παραγωγής-κατανάλωσης στις προσταγές της ανάπτυξης και της οικονομικής μεγέθυνσης και όλα αυτά με μια συναφή “επαναστατικοποίηση” της τεχνολογίας και καινοτομίας (Schumpeter, Harvey, Marx), επίσης υπάρχει μια παράλληλη γρήγορη κατανάλωση των προϊόντων, αγαθών, υπηρεσιών (Bauman), όπως και μια κυριαρχία της οικονομικής σφαίρας και του οικονομικά δρώντος ανθρώπου επί της πολιτικής (Foucault). Αυτά τα χαρακτηριστικά καταδεικνύει και η Arendt

θεωρώντας κυρίαρχη οντότητα εντός αυτών των διαδικασιών τον άνθρωπο ως *animal laborans*, ως ένα ον που μοχθεί. Ας τα πάρουμε όμως από την αρχή.

Η Arendt κάνει μια ριζοσπαστική διάκριση ανάμεσα στην εργασία και στον μόχθο. Ως προς αυτό δράττεται από την αρχαιοελληνική διάκριση ανάμεσα στον χειροτέχνη και στον δούλο. Ο μόχθος αναφέρεται περισσότερο ως μια δραστηριότητα του σώματος, δέσμια της ανάγκης και των διαδικασιών επιβίωσης του ανθρώπου και αφορά το *animal laborans*, και την παραγωγή αναλώσιμων αγαθών προς ανάπτυξη και διατήρηση της ύπαρξής του. Η εργασία αναφέρεται ως μια δραστηριότητα των χεριών, κατασκευής του εμπράγματος κόσμου και αφορά τον *homo faber* ο οποίος παράγει προϊόντα που έχουν διάρκεια.

Στην εποχή την οποία εμείς έχουμε εστιάσει, εντός δηλαδή της ευρύτητας που καλύπτει την κίνηση από την νεωτερικότητα στην μετανεωτερικότητα μόχθος και εργασία έχουν συγχωνευτεί, έχουν γίνει ένα.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα αυτόν τον διαχωρισμό που επιχειρεί η Arendt πρέπει να εισβάλουμε βαθύτερα στην Αρεντιανή οντολογία για την ανθρώπινη κατάσταση, την *vita activa*. Η Arendt ξεκινά την θέαση της επάνω στον άνθρωπο με μια αντιουσιακρατική αντίληψη θεωρώντας τον ως ένα ιστορικό και μεταβαλλόμενο ον και όχι μια οντότητα με άκαμπτα χαρακτηριστικά δοσμένα από την “φύση”. Παρόλα αυτά θεωρεί ότι υπάρχουν κάποιοι όροι για την ανάπτυξη της ανθρώπινης ύπαρξης και αυτοί δεν είναι άλλοι από την ίδια την ζωή, το γεγονός της γέννησης και του θανάτου, και την εγκοσμιότητα, την ύπαρξη μας δηλαδή μέσα σε έναν κόσμο πραγμάτων και ανθρώπων ο οποίος χαρακτηρίζεται από πληθυντικότητα (Arendt 1986: 24).

Αυτοί οι όροι είναι συντακτικοί των βασικών ανθρώπινων δραστηριοτήτων που συνθέτουν την *vita activa*, την δραστική διάσταση δηλαδή της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ίδια η ζωή προϋποθέτει τον μόχθο, ο οποίος μόχθος αντιστοιχεί στην εξασφάλιση της βιολογικής λειτουργίας του σώματος, τα αντικείμενα του μόχθου αποτελούν καταναλωτικά αγαθά τα οποία τα χαρακτηρίζει μια παροδικότητα. Η εγκοσμιότητα, η ύπαρξη του ανθρώπου μέσα σε έναν κόσμο πραγμάτων αποτελεί προϋπόθεση της εργασίας, η οποία εργασία αντιστοιχεί στον μη βιολογικό χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης. Η εργασία παρέχει έναν “τεχνητό” κόσμο πραγμάτων που διαφέρουν από το φυσικό περιβάλλον, (δομικές κατασκευές, εργαλεία, μηχανές), τα αντικείμενα αυτά έχουν χαρακτήρα χρήσης και είναι σχετικά αναλλοίωτα και ανθεκτικά στον χρόνο. Προϋπόθεση της πράξης αποτελεί το πλήθος, αυτό που η Arendt ορίζει ως πράξη είναι η μόνη δραστηριότητα που επιτελείται μεταξύ ανθρώπων χωρίς την μεσολάβηση των πραγμάτων και αντιστοιχεί στην πολιτική διεύθυνση των ζητημάτων που προκύπτουν από την διάδραση των οντοτήτων μέσα στην πληθυντικότητα τους (Arendt 1986: 20). Η Arendt αναφέρει χαρακτηριστικά πως αν ήμασταν άπειρα αναπαραγώγιμες επαναλήψεις του ίδιου μοντέλου δεν θα υπήρχε η ανάγκη της πολιτικής ως πράξης, το πλήθος είναι η προϋπόθεση της ανθρώπινης πράξης διότι είμαστε όλοι ίδιοι, δηλαδή

ανθρώπινοι, αλλά συνάμα και διαφορετικοί με τέτοιον τρόπο έτσι ώστε κανείς να μην είναι ποτέ ολότελα ίδιος με κάποιον άλλον (Arendt 1986: 21).

Το σύνολο λοιπόν αυτών των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, του μόχθου, της εργασίας, της πράξης συνθέτουν την *vita activa*. Η Arendt ακολουθώντας μια αριστοτελική συλλογιστική αντιλαμβάνεται τον άνθρωπό ως ένα ον πολιτικό και όχι ως απλά κοινωνικό ον. Η *vita activa* ξεδιπλώνεται και μορφοποιείται σε δύο διακριτές σφαίρες. Στην δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα. Έχοντας εγκύψει στο παράδειγμα των αρχαιοελληνικών πόλεων και δη του αθηναϊκού δήμου η Arendt ισχυρίζεται πως πόλις και οίκος είναι δύο διαφορετικοί χώροι όπου επιτελούνται διαφορετικές διακριτές λειτουργίες. Ο οίκος αποτελεί την εκτύλιξη της δράσης του ιδιωτικού χώρου, ενός χώρου διάστικτου από την βάσανο της ανάγκης και η πόλις η οποία αποτελεί το σημείο εκτύλιξης της πράξης στον δημόσιου χώρο, ενός χώρου που χαρακτηρίζεται από την ελευθερία. Στον μεν ιδιωτικό χώρο του οίκου υπάρχει ανισότητα κάθετες ιεραρχίες και ενασχόληση με δραστηριότητες του μόχθου, της βιολογικής ανάπτυξης και αναπαραγωγής, στον δε δημόσιο χώρο υπάρχει γενικευμένη ισότητα μεταξύ όσων θεωρούνται πολίτες και ενασχόληση με τα δημόσια ζητήματα, με τα κοινά.

Για την Arendt αυτό που αποκαλείται σήμερα ως κοινωνία είναι η νεωτερική διαμόρφωση αυτών των δύο συγκεκριμένων και διακριτών χώρων. Πιο συγκεκριμένα, το μοντέλο του νοικοκυριού της αρχαίας πόλις μεταφέρεται στην δημόσια σφαίρα και καθορίζει την κοινωνία. Η “κοινωνία των ιδιωτών” κάτι εγγενώς επιβλαβές όσον αφορά την δημόσια σφαίρα στην αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη, στην νεωτερικότητα αποκτά θετικό πρόσημο. Το έθνος κράτος γίνεται ο φορέας που φροντίζει για την εθνική οικονομία, ο πατριάρχης του οίκου. Η πόλις έγινε ένας μεγάλος οίκος, έτσι με αυτόν τον τρόπο ο οίκος μεταβόλισε τις κυρίαρχες δραστηριότητες που επιτελούνταν εντός του, στον δημόσιο χώρο. Στον δημόσιο χώρο επικρατούν κάθετες ιεραρχίες, το κράτος συντονίζει την οικονομία, η παραγωγή και η κατανάλωση έχουν γίνει κεντρικές και κυρίαρχες έννοιες, ενώ ο άνθρωπος μόχθος είναι η πιο επωφελής ανθρώπινη δραστηριότητα καθώς επίσης η πράξη έχει εξοβελιστεί (Arendt 1986: 40-74).

Ο τρόπος που εμφανίζεται ο άνθρωπος στην δημόσια σφαίρα είναι ως *animal laborans*, ο μόχθος γίνεται η κύρια δραστηριότητα για την βιολογική και ηδονιστική του επίρρωση μέσα σε μια κοινωνία επιταχυνόμενης παραγωγής και κατανάλωσης. Το υποκείμενο δεν εμφανίζεται στον δημόσιο χώρο μέσω της πράξης, με την εξάσκηση της διάστασης της ομιλίας, και της πρωτοβουλίας, χαρακτηριστικά τα οποία -για την Arendt- καθίστανται απαραίτητα για την ολόπλευρη ανάπτυξης του.

Αυτή η εξύμνηση του μόχθου όπως μας λέει η Arendt είναι πάνδημη στην νεωτερική σκέψη, ενώ μπορούμε να πούμε πως εισέρχεται και εντός της επιστήμης με την ανάπτυξη της πολιτικής οικονομίας. Στην αρχαία ελληνική πόλις -την οποία συχνά ανακαλεί σαν αντιπαράδειγμα- ο μόχθος

περιφρονούνταν και ήταν μια δραστηριότητα η οποία μετά βδελυγμίας αποφεύγονταν, για τον λόγο αυτό υπήρχε η δουλεία, οι δούλοι ήταν τα ομιλούντα εργαλεία (*instrumentum vocale*), τα οποία ο άνθρωπος της πράξης έπρεπε να εξουσιάζει για να απελευθερωθεί από την ανάγκη του μόχθου (Arendt 1986: 163). Στην αυγή της νεωτερικής κοινωνίας αυτή η δραστηριότητα του μόχθου αρχίζει να εξυμνείται και να λαμβάνει όλο και περισσότερη σημασία για τα ανθρώπινα υποκείμενα. Ο Locke “ανακάλυψε” ότι ο μόχθος είναι πηγή κάθε ιδιοκτησίας, ο Smith υποστήριξε ότι ο μόχθος είναι πηγή κάθε πλούτου, ενώ ο Marx θεώρησε τον μόχθο ως την ουσία του ίδιου του ανθρώπου, και οι τρεις λέει η Arendt είδαν τον μόχθο ως τον καταλύτη για την δημιουργία του κόσμου. Και στους τρεις υπάρχει μια εξομίωση του μόχθου με την εργασία. Το “βασίλειο της ανάγκης” είναι αυτό που κυριαρχεί, η συγχώνευση του μόχθου του *animal laborans* -της εξασφάλισης των αναγκαίων για την βιολογική αναπαραγωγή- με την εργασία του *homo faber* –την παραγωγή του “τεχνητού” σταθερού κόσμου- έχει επιτευχθεί.

Η ευλογία του μόχθου, έγκειται στο γεγονός ότι η “προσπάθεια” και η “ικανοποίηση” ακολουθούν η μία την άλλη με την ίδια στενή αλληλουχία που ισχύει για την παραγωγή και την κατανάλωση των μέσων συντήρησης (Arendt 1986: 151). Η επικράτηση του μόχθου λοιπόν επιβεβαιώνεται με τον μεταβολισμό του τρόπου του και στις υπόλοιπες διαστάσεις της ανθρώπινης κατάστασης. Πράγματα που συνθέτουν την σταθερότητα του κόσμου όπως οι κατασκευές του *homo faber* πρέπει να καταναλώνονται στον ίδιο χρόνο με πράγματα χρεία για της ανθρώπινη επιβίωση και συντήρηση. Αυτό συνεπάγεται ότι κάθε αντικείμενο χρήσης μετασχηματίζεται σε καταναλωτικό αγαθό. Έτσι θα πει η Arendt μια καρέκλα ή ένα τραπέζι καταναλώνεται τόσο γρήγορα όσο ένα ρούχο και ένα ρούχο τόσο γρήγορα όσο η τροφή (Arendt 1986: 170). Τα πράγματα λοιπόν του σύγχρονου κόσμου έχουν γίνει προϊόντα μόχθου με φυσικό τους προορισμό την κατανάλωση τους ως εμπορεύματα και όχι την χρησιμοποίησή τους ως προϊόντα εργασίας. Όλα λοιπόν τα προϊόντα που μπορούν να είναι σταθερά και να χρησιμοποιούνται χωρίς να μειώνεται άμεσα η αξία χρήσης τους αρχίζουμε να τα αντιλαμβανόμαστε ως καταναλωτικά προϊόντα που πρέπει να τα καταναλώσουμε άμεσα ως την οριστική απαρχαίωση τους που έρχεται όλο και πιο γρήγορα. Όλο και περισσότερες σφαίρες της κοινωνικής ζωής εμπορευματοποιούνται, νέες βιομηχανίες ξεπηδούν προς επίρρωση του μόχθου.

Όλη αυτή η διαδικασία κυριεύει την δημόσια σφαίρα. Αυτή η διαδικασία για την Arendt συντίθεται και με έναν οργανωσιακό μετασχηματισμό του καταμερισμού του μόχθου. Δεν είναι δηλαδή μια ντετερμινιστική επιπλοκή των νέων τεχνολογιών. Μια διαρκής αποειδίκευση της παλιάς μαστορικής εξειδικευμένης εργασίας του χειροτέχνη είναι απαραίτητη. Η σχέση μας με τα πράγματα έχει γίνει εφήμερη έτσι ώστε να μην τα καταλαβαίνουμε ως κοινωνικοποιημένα αλλά ως εξωτερικές μορφοποιήσεις της ικανοποίησης των διαρκών αναγκών μας. Η ανάγκη για όλο και πιο γρήγορη αντικατάσταση των εγκόσμιων πραγμάτων που μας περιβάλλουν, λέει η Arendt, δεν μας

αφήνει πλέον την δυνατότητα να τα χρησιμοποιούμε, να σεβόμαστε και να συντηρούμε την εγγενή ανθεκτικότητα τους στον χρόνο, πρέπει να καταναλώνουμε, να καταβροχθίζουμε (Arendt 1986: 175).

Παρά την όποια κριτική μπορούμε να ασκήσουμε στην οντολογία της Arendt, και στις όποιες αστοχίες έχει υποπέσει μέσα στο γενικευτικό φιλοσοφικό πλαίσιο το οποίο εκτυλίσσει την σκέψη της, μια κριτική την οποία σαφώς θα ήταν αδύνατο να επιχειρήσουμε στην παρούσα εργασία.⁹ Θεωρούμε την ανάδυση αυτή του *animal laborans* ως κυρίαρχη υποκειμενικότητα στην δημόσια σφαίρα –μια δημόσια σφαίρα διάστικτη από την ιδιώτευση- εξαιρετικά εύστοχη. Αυτή η ανάδυση επιφέρει και τον εξοστρακισμό του ανθρώπου ως όντος της πράξης, τον υποβιβασμό της πολιτικής δραστηριότητας, και την έκπτωση της από διάσταση της ανθρώπινης κατάστασης σε επάγγελμα, το οποίο παρόλο που θεωρείται “λειτουργήμα” υφίσταται στην σκιά του μόχθου. Η εκτόπιση της πράξης από τον δημόσιο χώρο και η αντικατάσταση της από την εργασία που επιτελείται εμφαντικά στην νεωτερική κοινωνία διαμορφώνει ανισοβαρώς την ανθρώπινη κατάσταση στο σήμερα τείνοντας ο άνθρωπος να καταστεί ένα *animal laborans*. Για την Arendt η πράξη είναι η μόνη δραστηριότητα που αφορά απ’ ευθείας την σχέση ανθρώπων/ανθρώπων δίχως την άμεση μεσολάβηση των πραγμάτων, και η εκτόπιση της. Ο άνθρωπος για την Arendt είναι εκ των πραγμάτων μια εξαρτημένη από την εμπράγματη εγκοσμιότητα ύπαρξη, βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με τα πράγματα γύρω του, τα δημιουργεί και τον δημιουργούν, από την άλλη με την αδυναμία εκδήλωσης “πράξης” στον δημόσιο χώρο ανθίσταται η αποξένωση ανθρώπου από άνθρωπο.

3.4 Ανακεφαλαιώνοντας

Στην ερευνητική μας διαδρομή για την εξερεύνηση των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και την υποκειμενικοποίηση των ανθρώπων εντός της κοινωνίας, πέσαμε επάνω στην έννοια της εργασίας. Είδαμε την εργασία να μεταλλάσσεται, οι εργασιακές σχέσεις να γίνονται ολοένα και πιο εξαρτημένες, καθώς η πρόσβαση στα απαραίτητα για επιβίωση αγαθά, μπορούσε να επιτυγχάνεται μόνο μέσω της πώλησης ενός τμήματος του χρόνου των ανθρώπων σε άλλους ανθρώπους, οι οποίοι άνθρωποι με την σειρά τους, δεσμεύονταν να τους εξασφαλίσουν εισόδημα με την εγχρήματα μορφή του μισθού. Η εξαρτημένη εργασία καθίσταται απαραίτητη. Είθισται λοιπόν εφεξής αυτές οι δραστηριότητες που διαδραματίζονται εντός του δεσμευμένου χρόνου να καλούνται εργασία. Η οικονομία μέσα στην οποία τελούνται οι πράξεις παραγωγής/κατανάλωσης γίνεται μια νέα

⁹ Βλ. Ενδεικτικά: Habermas, Jurgens, (1977) “Hannah Arendt's Communications Concept of Power”, Social Research, Vol. 44, No. 1, pp. 3-24, The Johns Hopkins University Press

θηρσκήία η οποία επικαθορίζει τις ποικίλες ανθρωπίνες σχέσεις που εκφράζονται εντός της κοινωνίας. Η οικονομία λοιπόν γίνεται κυρίαρχη σφαίρα και η κοινωνική θέση των υποκειμένων ορίζεται σε σχέση με την ικανότητα παραγωγής και την δυνατότητα κατανάλωσης. Η εργασία λοιπόν είναι αυτή που εξασφαλίζει στα υποκείμενα μια θέση σε αυτούς τους οικονομικούς κύκλους και κατ' επέκταση την κοινωνική τους πραγμάτωση. Είδαμε την κυριάρχηση της οικονομικής σφαίρας επί της πολιτικής, όχι σαν σχέσεις βάσης/οικοδομήματος, αλλά ως ένα πολιτισμικό φαινόμενο το οποίο εμφανίζεται παράλληλα με την αποικιοποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε μια δικτυακή σύνδεση με ποικίλες κοινωνικοπολιτισμικές μετατοπίσεις. Εντός αυτών των διαδικασιών είδαμε τα κοινωνικά υποκείμενα να εμφανίζονται στον δημόσια σφαίρα με την αμφίεση του *homo economicus* και του επιχειρηματία του εαυτού, και να φορούν τις ζώδες «μοχθηρές» μάσκες του *animal laborans*. Θέλουμε να τελειώσουμε την συγκεφαλαίωση του πρώτου μέρους με ένα ερώτημα, μπορεί να αλλάξει τροπή το σενάριο; μπορούν οι άνθρωποι να παρέμβουν στην συνύφανση του κοινωνικοτεχνικού συστήματος συμβάλλοντας στην αλλαγή κατεύθυνσης; Ή θα γίνουν υφαντές ή θα αφεθούν στις υφάντρες της μοίρας. Μια εμπρόθετη έλλογη δράση διεύρυνση της συμμετοχής επανανακάλυψη του πολιτικού, υπεράσπιση των κοινών, ταυτόχρονη θέσμιση των κατακτήσεων που προκύπτουν και της παραγωγής κοινών, διευρυμένη συμπαραγωγή του κοινωνικοτεχνικού και πολιτικού εμπράγματος κόσμου μέσα στον οποίον υπάρχουν.

Η μετατόπιση των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων-ανθρώπων από το πεδίο της σφαίρας της οικονομίας και της παραγωγικής δραστηριότητας είναι ένα σύγχρονο διακύβευμα για την κατεύθυνση μιας συνύφανσης στην προοπτική διεύρυνσης της κοινωνικής ισότητας και σε μια ποιοτικά διαφορετική σχέση με τα πράγματα. Η Wendy Brown (2017), στο βιβλίο της “*Η καταστροφή του δήμου*”, αντιτάσσει στον *homo economicus* του οποίου την ανάδυση σκιαγράφησε ο Foucault τον *homo politicus*, έναν ανθρωποτύπο που δεν θα ανάγει τα πάντα σε οικονομικά μεγέθη, υπό τον υπολογισμό του ισοζυγίου μεταξύ κόστους και οφέλους αλλά ενός όντος που θα συλλογικοποιείται και θα δρα πολιτικά προσανατολισμένο στην διεύρυνση των κοινών και της πρόσβασης σε αυτά. Με αυτές τις προβληματικές θα ασχοληθούμε κάπως πιο επισταμένα στα τελικά συμπεράσματα της παρούσης εργασίας.

Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε την ιστορική αλληλεπίδραση τεχνολογίας-οργάνωσης παραγωγής-εργασίας, με σκοπό να κάνουμε πιο διαυγείς κάποιες από τις πολύ σημαντικές συνθήκες, που μορφοποιούν τις ανθρώπινες οντότητες καθιστώντας τες κοινωνικά υποκείμενα. Η ροές ενέργειας/ύλης και πληροφορίας ανάμεσα στις προαναφερθείσες κατηγορίες είναι διαρκείς και καθοριστικές για τους κοινωνικοτεχνικούς μετασχηματισμούς.

4. Η κοινωνικό-ιστορική αλληλεπίδραση τεχνολογίας/οργάνωσης παραγωγής/εργασίας

“Ζήτημα είναι αν όλες οι ως τώρα μηχανικές εφευρέσεις έχουν ανακουφίσει τον καθημερινό μόχθο οποιουδήποτε ανθρωπίνου όντος”, με αυτό το απόσπασμα δανεισμένο από τον J.S. Mill ξεκινάει ο Marx το πολύ σημαντικό κεφάλαιο για τις μηχανές στο μνημειώδες έργο του “Το κεφάλαιο” και συμπληρώνει ο ίδιος αμέσως μετά “αλλά δεν είναι καθόλου αυτός ο σκοπός των μηχανών που χρησιμοποιούνται με κεφαλαιοκρατικό τρόπο” (Marx 1974: 7). Αυτή η διαπίστωση που αποτυπώνεται από την συνέργεια των λόγων δυο μεγάλων θεωρητικών της πολιτικής οικονομίας, αποκτά διαχρονικότητα αφού διανύει με την ευθύτητα του συμπεράσματος της, την εποχή από την 1η βιομηχανική επανάσταση έως και την 4η.

Ο Αριστοτέλης στα “πολιτικά” κατέθετε έναν πολύ σημαντικό ισχυρισμό, πως εάν οι αυτοματισμοί των μηχανών έφταναν σε τέτοιο σημείο να λειτουργούν σχεδόν από μόνες τους, τότε οι άνθρωποι δεν θα χρειάζονταν να έχουν δούλους. Ένα πολύ σημαντικό κομμάτι του μόχθου θα μπορούσε να παρακαμφθεί και ο άνθρωπος να ασχοληθεί με πιο δημιουργικές ασχολίες μέσα από την απελευθέρωση ενός μεγάλου μέρους του χρόνου που σπαταλούσε για την βιολογική του αναπαραγωγή. Αναφέρει λοιπόν ο ίδιος ο Αριστοτέλης χαρακτηριστικά: “Γιατί, αν κάθε όργανο είχε την ικανότητα να αποτελείώνει την ορισμένη του δουλειά, είτε ύστερα από διαταγή που του δίνεται, είτε από κάποια δική του αυθόρμητη διάθεση, όπως λένε ότι γινόταν με τα αγάλματα του Δαίδαλου ή τους τρίποδες του Ήφαιστου, για τους οποίους λέει ο Όμηρος ότι έκαναν αυτόματα τις δουλειές τους στο εργαστήρι του θεού, και έτσι, με τον ίδιο τρόπο, αν είχαν και οι σαΐτες στα υφαντήρια την ιδιότητα να υφαίνουν μόνες τους, και τα πλήκτρα να παίζουν μόνα τους την κιθάρα, τότε οι αρχιτεχνίτες δεν θα χρειάζονταν εργάτες ούτε και τα αφεντικά θα χρειάζονταν δούλους” (Αριστοτέλης, Πολιτικά Ι, 1253 b30 - 1254 α5).

Γιατί λοιπόν η απασχόληση και δη η μισθωτή εργασία, στην σημερινή εποχή της τεχνητής νοημοσύνης, του Internet of Things, της 3D εκτύπωσης και των αλληλεπιδρόντων μηχανών είναι τόσο απαραίτητη και τείνει μάλιστα να αυξάνει το ποσοστό της;¹⁰ Η μεγάλη πλειονότητα του

¹⁰ Ο Ανδρέας Ν. Λύτρας αναφέρει σχετικά: “Σύμφωνα με τον A. Smith δεν είναι ενδεχόμενη η λειτουργία της οικονομίας, χωρίς ανθρώπινη εργασία. Καθώς η αποκλειστική πηγή του κέρδους των κατόχων του αποθέματος είναι η εργασία, δεν είναι δυνατή η υλοποίηση της προσδοκίας του συνεχώς αυξημένου εισοδήματος των φορέων του κεφαλαίου, με λιγότερους (πόσο μάλλον χωρίς) εργάτες. Την άποψη του A. Smith επιβεβαιώνει ο (νομπελίστας) H.A. Simon, ο οποίος επισημαίνει, ότι δεν ευσταθούν οι προβλέψεις για την αύξηση της ανεργίας και τη μείωση της ανθρώπινης συμμετοχής στην παραγωγή, εξαιτίας των προηγμένων τεχνολογιών και αυτοματισμών.” (Λύτρας 2019:10). Για περεταίρω μελέτη όσον αφορά το ζήτημα υπάρχουν αρκετές μελέτες, ενδεικτικά παραπέμπουμε: Langlois, R.N. (2002) “Cognitive Comparative Advantage and the Organization of Work: Lessons from Herbert Simon’s Vision of the Future”, Economics Working Papers, Paper 200220 διαθέσιμο στον σύνδεσμο: http://digitalcommons.uconn.edu/econ_wpapers/200220 και Levy, F. & Murnane R.J. (2004) “The New Division of Labor: How Computers Are Creating the Next Job Market”, Russell Sage Foundation-Princeton University Press, New York-Princeton.

πληθυσμού, όσον αφορά την εργασία, υπάγεται στην εξουσία του κεφαλαίου, ενώ συμπληρώνεται από ένα σημαντικό ποσοστό αυτοαπασχολούμενων χωρίς ιδιοκτησία (Λύτρας 2019: 25). Επίσης στην σημερινή εποχή ο δεσμευμένος χρόνος δεν συρρικνώνεται, αντιθέτως όπως θα δούμε καταλαμβάνει ολοένα και περισσότερες επικράτειες του ελεύθερου χρόνου.

Το τέλος της εργασίας που προανήγγειλαν κάποιες αναλύσεις (Rifkin 1996) δεν ήρθε, κάποιοι άλλοι πάλι προανήγγειλαν την αναγέννηση της σκλαβιάς (Caffentzis 2005). Το μόνο σίγουρο βέβαια είναι ότι οι σύγχρονες μετατοπίσεις και οι θεμελιακοί μετασχηματισμοί τόσο στο επίπεδο της τεχνολογικής, οργανωσιακής και εργασιακής πραγματικότητας, όσο και στο επίπεδο του θεσμικού πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνουν χώρα, - κινώντας ταυτόχρονα και τις αλλαγές του- αποτελούν γόνιμα πεδία στοχασμού και ανάλυσης καθώς επηρεάζουν άμεσα τις ζωές των υποκειμένων.

Οι τρόποι του μόχθου αλλάζουν, η ουσία του όμως παραμένει ίδια. Η τεχνολογία εξελίσσεται ραγδαία σε όλα τα επίπεδα, πόσο μάλλον στην παραγωγική διαδικασία. Η οργάνωση της παραγωγής και αυτή λαμβάνει πολλές μορφές και από την πρωταρχική εμβρυακή μορφή που είχε στο πρώιμο εργοστασιακό σύστημα με το πέρασμα των ετών καθίσταται αυτόνομη επιστήμη. Η εργασία από την άλλη λαμβάνει ποικίλες μεταμορφώσεις, και τόσο ο μόχθος όσο, η επισφάλεια και η ευελιξία είναι βασικά χαρακτηριστικά της εργασίας τα οποία έχουν ισχυρή επίδραση στην ψυχοκοινωνική ύπαρξη των υποκειμένων.

Στο παρόν κεφάλαιο θα διερευνήσουμε την αλληλεπίδραση, στα σημεία διεπαφής και του αμοιβαίου μετασχηματισμού της τεχνολογίας, της οργάνωσης παραγωγής και της εργασίας. Η επικέντρωση θα γίνει στην παρούσα ιστορική φάση όπου επιτελείται ένα πέρασμα κατά πολλούς από την 3η στην 4η βιομηχανική επανάσταση, σαφώς βέβαια θα αναφερθούμε ακροθιγώς και στις προηγούμενες ιστορικές περιόδους που αποτέλεσαν την βάση για αυτήν την εξέλιξη. Η παρούσα περίοδος στην οποία επικεντρώνουμε, χαρακτηρίζεται από την εισαγωγή των τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας στην παραγωγή, την κυριαρχία του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών και από τις μορφές εργασίας τις οποίες χαρακτηρίζει η ευελιξία και η επισφάλεια.

Συνεπαγόμενα αυτών είναι οι νέες θεωρίες που εισάγονται στην οργάνωση παραγωγής, την διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού. Η εισαγωγή νέων τεχνολογιών έρχεται σε συνέργεια με την ανάπτυξη νέων τεχνικών διαχείρισης και διάταξης των παραγωγικών συντελεστών (ανθρώπινων, υλικών διατάξεων). Το ανθρώπινο κεφάλαιο καθίσταται σημαντικός παράγοντας και οι διαδικασίες αξιοποίησης του βρίσκονται στο επίκεντρο. Αυτές τις εξελίξεις θα αποπειραθούμε να παρουσιάσουμε στην παρούσα ενότητα.

4.1 Οι βιομηχανικές επαναστάσεις

Στην απόπειρα μας να διερευνήσουμε την δημιουργία των κοινωνικοτεχνικών συστημάτων, θα ακολουθήσουμε μια -κατά πολλούς- αμφιλεγόμενη περιοδολόγηση, η οποία ωστόσο απολαύει δημοφιλίας και ευρείας αναγνωρισιμότητας. Παρόλα αυτά εφιστούμε την προσοχή, αναφέροντας πως αυτή η περιοδολόγηση αναφέρεται σε πολύ γενικά χαρακτηριστικά τα οποία χαρακτηρίζουν ιστορικές εποχές, αλλά που όμως δεν είναι καθαρά πάντα τα όρια και η ακρίβεια μετατόπισης από την μια περίοδο στην άλλη. Ως εκ τούτου αυτή η περιοδολόγηση περιλαμβάνει μεγάλο ποσοστό αφαίρεσης. Η ευρεία περίοδος στην οποία θα εστιάσουμε είναι αυτή της 3ης βιομηχανικής επανάστασης, αναφέροντας και κάποια χαρακτηριστικά της επερχόμενης 4ης η οποία ακόμη δεν έχει εγκαταστήσει την κυριαρχία της.

Για την κάθε περίοδο θα αναφερθούμε στα γενικά χαρακτηριστικά τα οποία την καθιστούν διακριτή, τις νέες υλικότητες (μηχανές, τεχνολογίες), τις καινοτομίες που εισήχθησαν και τα πολιτισμικά και θεσμικά πλαίσια με τα οποία ήρθαν σε επαφή. Θα δούμε αυτές τις διαδικασίες μετασχηματισμού ως αναδυόμενες μέσω της συνέργειας ποικίλων παραγόντων και όχι ως σχεδιασμένες από κάποιο κέντρο λήψης αποφάσεων. Διαδικασίες εν γένει μορφοποιημένες μέσα από την σχεσιακότητα ποικίλων δραστών (actors) που “συναντήθηκαν” ώστε να επιτευχθούν. Αυτοί οι δράστες ποικίλουν, από τις αγορές και τις πολιτικές οργανώσεις, τις διάφορες κουλτούρες που κυριαρχούν και τα θεσμικά πλαίσια, τα τεχνήματα και τις κοινωνικές αντιστάσεις, αλλά ακόμα και το οικοσύστημα. Θέλουμε επίσης να υπενθυμίσουμε πως ένα δίκτυο εξουσίας συνδέει τους ποικίλους δράστες, κάτι που σημαίνει πως η δυναμική επιρροή στον κοινωνικό μετασχηματισμό έχει τις οριοθετήσεις της. Οι συσχετισμοί εξουσίας είναι καθοριστικοί στην επίδραση της κοινωνικής αλλαγής. Επί παραδείγματι δεν έχει την ίδια επιρροή διαμόρφωσης ένας παγιωμένος ισχυρός διεθνικός θεσμός όπως το Δ.Ν.Τ. με ένα εφήμερο κίνημα αμφισβήτησης και διεκδίκησης των από τα κάτω (grassroots). Παρόλα αυτά η ενδεχομενικότητα και η ρευστότητα που διέπει τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα μας υπενθυμίζει ότι μόνο μάταιη δεν είναι η συλλογική δράση και η οργάνωση. Ένα συμβάν (Badiou 2011) μπορεί να προκαλέσει και να συμπαρασύρει ένα ντόμινο εξελίξεων και αλλαγών στο κοινωνικοτεχνικό σύστημα. Ως εκ τούτου η κοινωνική κινητοποίηση και επαγρύπνηση αποτελεί απαραίτητο στοιχείο εάν θέλουμε να στοχεύουμε σε περισσότερο βιώσιμες μορφές ανάπτυξης του κοινωνικοτεχνικού κόσμου, σε έναν δρόμο για την συρρίκνωση των ποικίλων ανισοτήτων.

Πέρα από τα γενικά χαρακτηριστικά θα εστιάσουμε σαφώς και στην οργάνωση της παραγωγής και τις μορφές εργασίας που λαμβάνουν χώρα σε κάθε περίοδο, καθώς θεωρούμε αυτούς τους παράγοντες εξαιρετικά σημαντικούς για τον τρόπο με τον οποίο τα κοινωνικά όντα υποκειμενικοποιούνται.

4.2 Από την 1^η στην 2^η βιομηχανική επανάσταση

Με τον όρο “βιομηχανική επανάσταση”, αναφερόμαστε συνήθως στο πλέγμα τεχνολογικών καινοτομιών το οποίο αντικατέστησε τις ανθρώπινες δεξιότητες στην παραγωγή με μηχανές, την θέση της ανθρώπινης και ζωικής δύναμης για την παραγωγή έργου έλαβε η ατμοκίνηση η οποία μετέτρεπε την θερμότητα σε έργο (Landes 2009: 19). Το σταδιακό πέρασμα λοιπόν από την χειροτεχνική στην βιομηχανική παραγωγή είναι αυτό που χαρακτήρισε την νεωτερική οικονομία και προκάλεσε τεκτονικές αλλαγές στον τρόπο ζωής των κοινωνιών.

Η οικονομία της Ευρώπης στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν κατά βάση αγροτική. Τα κυριότερα αγαθά του δευτερογενούς τομέα παραγωγής συνέχιζαν να παράγονται σε μικρά οικιακά εργαστήρια. Πολύ πριν ακόμα γίνει η εισαγωγή της μηχανής η καπιταλιστική παραγωγή απορροφά σταδιακά τον ελεύθερο βιοτέχνη. Στην αρχή τον εντάσσει στους κόλπους της σαν παραγωγό ο οποίος κατέχει ο ίδιος τα μέσα παραγωγής, δηλαδή σαν ατομικό παραγωγό ο οποίος διατηρεί τα εργαλεία, αλλά προμηθεύεται από τον κεφαλαιοκράτη την πρώτη ύλη ώστε να του αποδώσει το τελικό παραγόμενο προϊόν. Έτσι αναπτύσσεται το σύστημα της μανιφακτούρας. Στη μανιφακτούρα ο ελεύθερος βιοτέχνης συνενώνεται σε μια ενιαία -από οικονομική άποψη- παραγωγική μονάδα, αλλά εξακολουθεί σε αυτήν την φάση να διατηρείται ως ελεύθερος παραγωγός με δικά του εργαλεία στον δικό του χώρο εργασίας. Σε δεύτερη φάση η εισαγωγή της μηχανής στην διαδικασία παραγωγής και οι προσταγές μιας διευρυνόμενης αγοράς που απαιτεί εργασιακή πειθαρχία θα πάψουν την μανιφακτούρα αναδεικνύοντας το εργοστάσιο ως ναό της εμπορευματικής καπιταλιστικής παραγωγής. Από την στιγμή που εισάγεται η μηχανή ο καπιταλιστής δεν δίνει απλώς το κινητό κεφάλαιο (την πρώτη ύλη) αλλά και το σταθερό κεφάλαιο, τα παραγωγικά μέσα, τις μηχανές. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η μετατροπή του ατομικού βιοτέχνη παραγωγού σε συλλογικό εξαρτημένο παραγωγό.

Νέες εργοστασιακές παραγωγικές μονάδες αντικατέστησαν τα μικρά οικιακά εργαστήρια, τα μεγάλα αστικά κέντρα άρχισαν να διαμορφώνονται και μαζί με αυτά νέες φιλοσοφικές και πολιτικές ιδέες άρχισαν να αναπτύσσονται. Το εργοστάσιο αποτελεί τον νέο τόπο επιτέλεσης της παραγωγής και κανονικοποίησης της εξαρτημένης μισθωτής εργασίας. Μιας εργασίας η οποία προϋποθέτει αυστηρή πειθαρχία και συντονισμό έτσι ώστε να καταστεί πιο παραγωγική. Οι ατμοκίνητες μηχανές από την μία ως μέσο επαύξησης της παραγωγικής δυνατότητας και το ρολόι από την άλλη ως μέσο οργάνωσης, συντονισμού και πειθάρχησης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων είναι δύο υλικότητες οι οποίες καθίστανται αναγκαίες για την διαμόρφωση ενός νέου κόσμου. Ο καθημερινός τρόπος ζωής σε μια κοινωνία που επικρατεί το βιομηχανικό σύστημα

γίνεται εντελώς διαφορετικός από αυτόν που επικρατούσε σε κοινωνίες που οργανώνονταν γύρω από την αγροτική παραγωγή και την μανιφακτούρα.

Η Βρετανία έχει το προβάδισμα στην διαδικασία αυτών των αλλαγών καθώς -όπως θα δούμε στην συνέχεια- εκεί συνεργούν αποτελεσματικά όλοι οι ποικίλοι παράγοντες ούτως ώστε να συμβεί και να εδραιωθεί αυτό που μετέπειτα αποκαλέστηκε βιομηχανική επανάσταση.

Τον όρο “βιομηχανική επανάσταση” επινοούν και εισάγουν για πρώτη φορά μια ομάδα Βρετανών και Γάλλων σοσιαλιστών στην δεκαετία του 1820 φέρνοντας τον σε αντίστιξη με την πολιτική Γαλλική επανάσταση του 1789. Ο όρος κατέστη ευρύτερα διαδεδομένος στην ακαδημαϊκή κοινότητα από το 1884 έπειτα από τις εργασίες του Α. Τουνβее όποτε και καθιερώθηκε. Ο Βρετανός ιστορικός Eric Hobsbawm επισημαίνει πως η πρόταση “η βιομηχανική επανάσταση ξέσπασε” σημαίνει ότι κάποια στιγμή στην δεκαετία του 1780 για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, λύθηκαν τα δεσμά της παραγωγικής δύναμης των ανθρωπίνων κοινωνιών, που στο εξής μπόρεσαν να επιτύχουν τον συνεχή, ταχύ και ως σήμερα απεριόριστο πολλαπλασιασμό ανθρώπων, αγαθών και υπηρεσιών. Ενώ υπερασπίζεται τον χαρακτηρισμό της ταχύτατης παραγωγικής και τεχνολογικής εξέλιξης της συγκεκριμένης περιόδου ως “επανάστασης” λέγοντας χαρακτηριστικά: *“Αν ο απότομος ποιοτικός και ριζικός μετασχηματισμός που πραγματοποιήθηκε γύρω στη δεκαετία του 1780 δεν ήταν επανάσταση, τότε η λέξη δεν έχει καμία λογική έννοια”* (Hobsbawm 2008:48).

Η βιομηχανική επανάσταση δεν αφορά λοιπόν μόνο τις τεχνικές αλλαγές που συντελέστηκαν, αφορά περισσότερο το πως αυτές οι τεχνικές αλλαγές συνδυάστηκαν εντός των ιστορικών συνθηκών με στόχους και επιδιώξεις που αφορούσαν την δυναμική αναδιάρθρωση του συστήματος.

Η τεχνική αλλαγή δεν ήταν το μοναδικό αίτιο που προκαλούσε το αποτέλεσμα αυτής της δυναμικής μετατόπισης που δημιουργήσε την νεωτερική κοινωνία. Η συνάρθρωση των τεχνικών αλλαγών με μια πληθώρα παραγόντων, πολιτισμικών, οικολογικών, κοινωνικών ήταν αυτή που κατέστησε το βρετανικό παράδειγμα σύμβολο και πυξίδα για την ανάπτυξη και των υπόλοιπων χωρών. Η επέκταση των αγορών στις οποίες κυριαρχούσαν οι Βρετανοί στις αποικίες, η ύπαρξη μεγάλων ποσοτήτων άνθρακα στα μέρη γύρω από τα οποία χτίστηκαν τα βιομηχανικά αστικά κέντρα, το υγρό κλίμα το οποίο ήταν ευνοϊκό για την βαμβakoβιομηχανία, το πλήθος των εκδιωγμένων από τις “περιφράξεις” χωρικών, το ανεπτυγμένο σύστημα πλωτής και οδικής συγκοινωνίας, σταθερό τραπεζικό και πιστωτικό σύστημα, η συνειδητή χάραξη πολιτικής του мерκαντισμού η επιδίωξη κέρδους ως μηχανισμός κοινωνικής ανέλιξης (Hobsbawm 2008: 52-63). Υπό αυτό το πρίσμα, οι τεχνικές εφευρέσεις, οι οποίες άλλωστε υπήρχαν αρκετά χρόνια πριν την αξιοποίησή τους, δεν καθόρισαν μόνες τους την εξέλιξη προς μια κατεύθυνση, αλλά συντέλεσαν με την δυναμική τους συνάρθρωση σε ένα πλέγμα που συμπεριλάμβανε οικονομικές επιδιώξεις, κεντρικά κυρίαρχα νοήματα, κοινωνικούς ανταγωνισμούς, περιβαλλοντικούς παράγοντες. Παρόλα

αυτά οι τεχνικές διατάξεις των μηχανών έδωσαν ώθηση και διέξοδο στις αλλαγές που έπρεπε να συντελεστούν για την κυριαρχία της Βρετανίας και την εδραίωση της οικονομίας της αγοράς. Βλέπουμε λοιπόν μια συνύφανση που περιλαμβάνει τις ποικίλες σχέσεις ανθρώπων και πραγμάτων και οδηγεί σε μια μη προβλέψιμη και προσχεδιασμένη κατεύθυνση.

Αυτήν την συνύφανση την προκαλούν οι ροές πληροφορίας, ύλης και ενέργειας η οποία επιτελείται ανάμεσα στους ποικίλους παράγοντες, αλλά και ο τρόπος που αλληλοενισχύονται αυτές οι ροές μέσω τις ίδιας τους της κυκλοφορίας ανάμεσα στους δρώντες του εκκολαπτόμενου κοινωνικοτεχνικού συστήματος. Οι δεσμοί θετικής ανάδρασης που δημιουργούνται ανάμεσα στις ροές αρχίζουν να σχηματίζουν κλειστά κυκλώματα. Επί παραδείγματι, ο Manuel DeLanda (2002: 107) περιγράφει την διαδικασία της αστικής ανάπτυξης που τελέστηκε στην Βρετανία τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα όπου χρήματα εισέρεαν στις περιοχές των ανθρακωρυχείων και εντατικοποιούσαν την εξόρυξη του άνθρακα και την παραγωγή σιδήρου, αυτά πυροδοτούσαν την ροή μηχανικής ενέργειας του ατμού, η οποία με την σειρά της πυροδοτούσε ροή βαμβακερών υφασμάτων, η οποία δημιουργούσε ροή κερδών που χρηματοδοτούσε περαιτέρω πειραματισμούς με τις τεχνολογίες του άνθρακα. Υπάρχει ένα πλεγματικό σύστημα αλληλοενισχυόμενων καινοτομιών (άνθρακας-σίδηρος-ατμός-βαμβάκι) όπου οι αμοιβαία εξάρτηση τους βρίσκεται σε ένταση και πυροδοτεί μια αύξηση των ροών πληροφορίας, ύλης και ενέργειας.

Αυτό το σύστημα αλληλοενισχυόμενων καινοτομιών ωστόσο λειτουργεί μέσα στο πολύπλοκο πλέγμα παραγόντων που προαναφέραμε, το οποίο ενισχύει την πυροδότηση ροών. Η ροή της πληροφορίας η οποία έδωσε τον πλούτο των εφευρέσεων και της τεχνογνωσίας και στάθηκε απαραίτητη στην ανάδυση της βιομηχανικής επανάστασης δόθηκε από τον ανθρώπινο παράγοντα, από τους ειδικευμένους εργάτες που συρρέουν στις βιομηχανικές κωμοπόλεις. Η γνώση, η πρακτική εμπειρία, και ο συγχρωτισμός του σε αφθονία εργατικού δυναμικού μέσα στο σύστημα που ήδη περιγράψαμε, είναι άλλος ένας κόμβος της συνύφανσης της βιομηχανικής επανάστασης. Η μυϊκή και γνωσιακή ενέργεια που κατέβαλαν οι άνθρωποι είναι καθοριστική και επιτάχυνε τις ροές πληροφορίας, ύλης και ενέργειας εμπλεκόμενοι και αυτοί με σχέσεις εξάρτησης και εξαρτησίας, από πράγματα και άλλους ανθρώπους στην ολότητα της συνύφανσης, ο P. Kropotkin αναφέρει σχετικά με την συνεισφορά των απλών ειδικευμένων εργατών και την σύμπτωση διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας: “ (...) Η ατμομηχανή, ακόμη και στις θεμελιώδεις αρχές της, το τρένο, το ατμόπλοιο, το τηλέφωνο, ο φωνόγραφος, η πλεκτική μηχανή, η κλωστική μηχανή, ο φάρος, οι σκυροστρομένοι δρόμοι, η ασπρόμαυρη και η έγχρωμη φωτογραφία και χιλιάδες λιγότερο σημαντικά πράγματα, δεν έχουν εφευρεθεί από επαγγελματίες επιστήμονες (...) Άνθρωποι που έλαβαν μόνο στοιχειώδη εκπαίδευση, που μάζεψαν απλά ψίχουλα γνώσης από τα τραπέζια των πλουσίων και που έκαναν τα πειράματά τους με τα πιο πρωτόγονα μέσα – ο δικαστικός υπάλληλος Smeaton , ο κατασκευαστής αργαλειών Watt, ο χειριστής πέδης Stephenson, ο μαθητευόμενος αργυροχρυσόχοος

Fulton, ο μυλωνάς Rennie, ο χτίστης Telford και εκατοντάδες άλλοι που τα ονόματά τους παραμένουν άγνωστα ήταν, όπως δικαίως λέει ο Κος Smeaton, «οι πραγματικοί δημιουργοί του νεότερου πολιτισμού»” (Kropotkin 2015: 54).

Εν πολλοίς, αυτός ο μεγάλος μετασχηματισμός που συντελέστηκε και ο οποίος άλλαξε τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι άρθρωναν τις κοινωνικές και τις συναλλακτικές τους σχέσεις συνοψίζεται από τον Karl Polanyi (2007) στο κάτωθι απόσπασμα:

“Δεν υποστηρίζω ότι η μηχανή προξένησε τα πάντα, αλλά επιμένω πως από τη στιγμή που μια εμπορική κοινωνία χρησιμοποίησε στην παραγωγή σύνθετες μηχανές και εγκαταστάσεις, άρχισε να διαμορφώνεται η ιδέα της αυτορυθμιζόμενης αγοράς.

Ο έμπορος θα πουλήσει τα αγαθά με τον ίδιο τρόπο που θα τα πουλούσε σε όποιους τα ζητούν. Αλλά θα τα προμηθευτεί διαφορετικά, δηλαδή όχι αγοράζοντας τα ετοιμοπαράδοτα, αλλά αγοράζοντας την αναγκαία εργασία και την αντίστοιχη πρώτη ύλη. Τα δύο συνδυασμένα σύμφωνα με τις εντολές του εμπόρου, συμπεριλαμβανομένης και μιας αναγκαίας αναμονής για την ολοκλήρωση της παραγωγής αποτελούν το νέο προϊόν. Το παραπάνω δεν αποτελεί περιγραφή μόνο του συστήματος οικοτεχνίας, αλλά κάθε μορφής βιομηχανικού καπιταλισμού, και του δικού μας, η πραγματικότητα αυτή έχει σημαντικές συνέπειες στο κοινωνικό σύστημα.

Πρέπει να υπάρχει διαθέσιμη ζήτηση για τον αυξανόμενο αριθμό παραγόμενων προϊόντων των μηχανών. Σταδιακή εμφάνιση αυτής της προϋπόθεσης. Ο μετασχηματισμός προϋποθέτει μian αλλαγή στα κίνητρα δράσης των μελών της κοινωνίας, το κίνητρο του κέρδους πρέπει να αντικαταστήσει το κίνητρο της συντήρησης. Όλες συναλλαγές μετατρέπονται σε χρηματικές, η οικονομία εκχρηματίζεται. Όλα τα εισοδήματα πρέπει να πηγάζουν από την πώληση προϊόντων. Αυτό είναι το σύστημα αγοράς”

Το κέρδος λοιπόν -όπως ήδη έχουμε αναφέρει- αποτελεί τον κινητήρα της καπιταλιστικής μηχανής, ενώ οι συναλλαγές, η αγορά και η πώληση προϊόντων σε μια εκχρηματισμένη οικονομία από άγνωστους μεταξύ τους καταναλωτές και παραγωγούς αποκτούν μια αμείλικτη ορθολογικότητα. Οι αγορές επεκτείνονται και η ορθολογικότητα των συναλλαγών διαχέεται και πέραν των οικονομικών δραστηριοτήτων στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο και στις διεργασίες που επιτελούνται (Simmel 1993: 23-29). Το χρήμα γίνεται κοινός παρονομαστής όλων των αξιών.

Η εγχρήματη οικονομία προϋποθέτει μια οργάνωση των αγορών και εξασφάλιση της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Η μαζική παραγωγή προϋποθέτει και την μαζική κατανάλωση και απορρόφηση των παραγόμενων αγαθών. Ο Σιδηρόδρομος ως εγχείρημα σύνδεσης της αυξανόμενης παραγωγής με την κατανάλωση, αρχίζει να αναπτύσσει το δίκτυο των γραμμών του τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και ως το τέλος του 19ου αιώνα πετυχαίνει να καλύψει το μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας των πλήρως εκβιομηχανισμένων χωρών. Η κίνηση εμπορευμάτων γίνεται

πιο εύκολη, επίσης η κατασκευή του σιδηροδρόμου κινητοποιεί την ανάγκη για παραγωγή χάλυβα, σίδηρου, άνθρακα, προϋποθέτει βαριά μηχανήματα και εργατικά χέρια. Ο σιδηρόδρομος προσφέρει την μεγάλη ζήτηση που ήταν απαραίτητη για να μετασχηματιστούν οι βιομηχανίες. Επίσης διευκολύνει την μεταφορά ανθρώπων και αγαθών σε μικρό χρονικό διάστημα διανύοντας μεγάλες αποστάσεις. Οι βάσεις για την δεύτερη βιομηχανική επανάσταση έχουν τεθεί.

4.2.1 Οργάνωση παραγωγής, τεχνολογία και εργασία

Ο τόπος του εργοστασίου, ο τόπος δηλαδή στον οποίον αρθρώνεται η παραγωγή των κοινωνικών αγαθών καθίσταται πολύ σημαντικός για το σύνολο της κοινωνικής οργάνωσης. Η δομή του εργοστασίου θα καταστεί το συμβολικό υπόδειγμα της κοινωνικής οργάνωσης και δομής. Η δημιουργία του θεσμού των εργοστασίων είναι απαραίτητος όρος για την εξασφάλιση της εργασιακής πειθαρχίας. Με την εισαγωγή των μηχανών μεταφέρεται επιδεξιότητα από τους εργάτες και ενσωματώνεται στις μηχανές. Ο εργαζόμενος χάνει την επιδεξιότητα του όπως και τον έλεγχο που είχε επάνω στην εργασία που εκτελεί. Ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται πιο σύνθετος και η εργασία που επιτελούν τα υποκείμενα πιο ρουτινιάρικη. Ο έλεγχος της διαδικασίας παραγωγής ενός προϊόντος που έχει κατατμηθεί σε επιμέρους καθήκοντα γίνεται μέσα στο εργοστάσιο.

Ο διευρυμένος καταμερισμός εργασίας που κυριαρχεί στο εργοστασιακό σύστημα εμφανίζεται ήδη από τα εργαστήρια της μανιφακτούρας. Η εργασιακή διαδικασία τεμαχίζεται σε επιμέρους δραστηριότητες, οι οποίες απαιτούν την συνεργασία αρκετών δρώντων, έτσι ώστε να αυξηθεί η παραγωγικότητα και να μειωθεί το κόστος παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος. Ο Adam Smith (2010: 32) εκθέτει τα οφέλη του καταμερισμού εργασίας ο οποίος αρθρώνεται σε ένα μικρό εργοστάσιο καρφίτσων. Η κατασκευή μιας καρφίτσας όπως λέει ο Smith υποδιαιρείται σε δεκαοχτώ διακριτές δραστηριότητες, *“ένας άνθρωπος τραβάει το σύρμα, ένας άλλος το ισιώνει, ένας τρίτος το κόβει, ένας τέταρτος το κάνει αιχμηρό, ένας το τροχίζει στην κορυφή για να διαμορφώσει την κεφαλή”* και ούτω καθεξής. Τα άτομα αυτά που συνεργαζόμενα θα διεκπεραιώσουν την παραγωγή κατατέμνοντας την σε επιμέρους διεργασίες θα παράγουν πολλές περισσότερες καρφίτσες από ότι εάν δούλευαν ξεχωριστά προσπαθώντας αυτόνομα ο καθένας να παράξει το τελικό προϊόν μόνος του.

Με την αναδιάρθρωση της παραγωγής μέσω της εισαγωγής μηχανών οι εξειδικεύσεις μεταβάλλονται και λαμβάνουν διαφορετική μορφή, ο καταμερισμός εργασίας παρόλα αυτά παραμένει ευρύς. Το εργοστάσιο αποτελεί τον νέο τόπο συντονισμού του καταμερισμού εργασίας. Ο Marx (1974: 59) αναφέρει πως παρά το γεγονός ότι οι μηχανές ανατρέπουν από τεχνικής άποψης το παλιό σύστημα του καταμερισμού εργασίας, ωστόσο το σύστημα αυτό σύρεται μέσα στο εργοστάσιο με την δύναμη της συνήθειας σαν παράδοση της μανιφακτούρας, για να αναπαραχθεί

και να παγιωθεί αργότερα από το κεφάλαιο με ακόμα πιο αποκρουστική μορφή σαν μέσο εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Έτσι “η ισόβια ειδικότητα να χειρίζεται ο εργάτης ένα μερικό εργαλείο, μετατρέπεται σε ισόβια ειδικότητα να υπηρετεί μια μερική μηχανή”.

Ο Andrew Ure περιγράφει το εργοστάσιο σαν “ένα τεράστιο αυτόματο που συγκροτείται από αναρίθμητα μηχανικά και ενσυνείδητα όργανα που δρουν συννενοημένα και χωρίς διακοπή για να παράγουν το ίδιο αντικείμενο, έτσι που όλα αυτά τα όργανα να υπάγονται σε μια κινητήρια δύναμη που κινείται μόνη της” (όπως αναφέρεται στο: Marx 1974: 56). Το εργοστάσιο αποτελεί έναν τόπο πειθάρχησης του ανθρώπου στους ρυθμούς παραγωγής της μηχανής.

Με την διεύρυνση λοιπόν του καταμερισμού εργασίας αυξάνεται και ο πληθυσμός των μισθωτών εργατών οι οποίοι σταδιακά καθίστανται πλειονότητα στον πληθυσμό των πόλεων. Αυτός ο αυξημένος καταμερισμός εργασίας επιφέρει σοβαρές κοινωνικές συνέπειες.

Ο Durkheim καταδεικνύει μέσα από την δική του θεώρηση την αλλαγή που επιτελείτε από το πέρασμα από τους απλούς στους σύνθετους καταμερισμούς εργασίας. Ο κάθε ένας τύπος καταμερισμού εργασίας για τον Durkheim υποκινεί και άλλες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης. Με τον περιορισμένο καταμερισμό εργασίας επικρατεί μια μηχανική αλληλεγγύη, η κοινωνία αποτελεί ένα συνεκτικό σύνολο πίστewν και πεποιθήσεων και η συλλογική συνείδηση διαπερνά και καθιστά ομοιόμορφες τις υποκειμενικότητες που ζουν εντός της. Η μηχανική αλληλεγγύη αποτελεί έκφραση αυτής της συλλογικής συνείδησης. Το “εγώ” καθυποτάσσεται στο “εμείς”. Στον σύνθετο καταμερισμό εργασίας από την άλλη, υπάρχει μια αυξημένη εξάρτηση των ατόμων από το όλον, υπάρχει μια οργανική αλληλεγγύη καθώς τα άτομα διαφοροποιούν τις δραστηριότητες που επιτελούν στην καθημερινότητα τους και για να αποκτήσουν το σύνολο των πραγμάτων που τους είναι χρήσιμα για να ζήσουν εξαρτώνται από άλλους ανθρώπους που επιτελούν διαφορετικές δραστηριότητες σε διαφορετικούς παραγωγικούς κλάδους. Έτσι τα κοινωνικά υποκείμενα δεν ομαδοποιούνται πλέον με βάση τους παραδοσιακούς τρόπους, με βάση την καταγωγή τους ή τον στενό ηθικό πυρήνα της κοινότητας αλλά με βάση την ιδιαίτερη φύση της κοινωνικής τους δραστηριότητας (Durkheim 1984: 31-87).

Όσο αναφορά την εργασία, αναφερθήκαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια, για τον τρόπο με τον οποίο έχει επιτευχθεί η εδραίωση της μισθωτής σχέσης στον καπιταλισμό και η ανάδειξη της εργασίας ως εμπόρευμα. Η επίδραση της βιομηχανικής εργασίας τώρα στα ανθρώπινα υποκείμενα, έχει καυτηριαστεί από πληθώρα θεωρητικών. Οι θεμελιωτές της κοινωνικής σκέψης Marx, Durkheim, Weber, συγκλίνουν σε αυτό επικρίνοντας τις αλλοτριωτικές επιδράσεις της βιομηχανικής εργασίας θεωρώντας ότι τα υποκείμενα υποτάσσονται στην πειθαρχία μιας ανιαρής, επαναληπτικής εργασίας που καταστρατηγεί την δημιουργικότητα τους (στο Giddens 2001: 22). Επίσης στην περίοδο της 1ης βιομηχανικής επανάστασης εισήχθη η παιδική εργασία στην παραγωγή. Τα παιδιά είχαν κάποια χαρακτηριστικά πολύ ωφέλιμα για την παραγωγή και

δελεαστικά για την εκμετάλλευση της εργατικής τους δύναμης, όντας μικρόσωμα και ευέλικτα μπορούσαν να μπουν μέσα σε καμινάδες ως καθαριστές, να τρυπώσουν σε τούνελ εξόρυξης, να συρθούν ανάμεσα στις μηχανές, τα δάχτυλα τους ήταν και αυτά μικρά και επιδέξια. Αποτέλεσαν έτσι το πιο υποτιμημένο εργατικό δυναμικό και την φθηνή εργασία επάνω στην οποία αρθρώθηκε το μεγαλούργημα της βιομηχανικής επανάστασης.

4.3 Από την 2^η στην 3^η βιομηχανική επανάσταση

Από τα μέσα του 19ου αιώνα η εκβιομηχάνιση και το πρότυπο ανάπτυξης της Βρετανίας εξαπλώνεται με ραγδαίους ρυθμούς και σε άλλες χώρες. Η επανάσταση στην συγκοινωνία που φέρνει ο σιδηρόδρομος και η παράλληλη πυροδότηση μιας βαριάς βιομηχανίας μετάλλου που συνεπιφέρει είναι πολύ σημαντική. Οι ΗΠΑ η οποία θα αναδειχθεί νέα ηγέτιδα στον δρόμο της 2ης βιομηχανικής επανάστασης αποτελεί μια αχανής και αραιοκατοικημένη έκταση που αρχίζει σταδιακά να ενώνεται με σιδηροδρομικές γραμμές. Ο Herbert G. Wells αναφέρει χαρακτηριστικά για την σημαντικότητα των σιδηροδρόμων: *«ο δέκατος ένατος αιώνας, όταν θα παίρνει τη θέση του μαζί με άλλους αιώνες στον χρονολογικό χάρτη του μέλλοντος, εάν χρειαστεί ένα σύμβολο, σχεδόν αναπόφευκτα θα έχει μια ατμομηχανή που τρέχει πάνω σε μια σιδηροδρομική γραμμή»*. (Wells 1902: 6). Ο σιδηρόδρομος επίσης αλλάζει την αντίληψη για τον χώρο και τον χρόνο καθώς αλλάζει τον χρόνο μετακίνησης ανθρώπων και εμπορευμάτων. Η διέγερση που προκαλεί στο κοινωνικό φαντασιακό είναι πολύ έντονη και αποτυπώνεται σε πλήθος καλλιτεχνικών δημιουργημάτων. Οι φουτουριστές καλλιτέχνες που εξυμνούν τις μηχανές και την ιδέα της προόδου δείχνουν στον σιδηρόδρομο μεγάλη συμπάθεια. Ο Boccioni στο έργο του “The Farewells” αποτυπώνει την μετάλλαξη της μοντέρνας ζωής και το νέο νόημα που έδωσαν οι μοντέρνες μηχανές στη λέξη «ταχύτητα».¹¹ Από την άλλη η επικοινωνία γίνεται ευκολότερη και νέες εφευρέσεις λαμβάνουν χώρα σε αυτόν τον τομέα. Ο τηλεγράφος και το τηλέφωνο είναι κάποιες από αυτές. Ένα δίκτυο επικοινωνιών και μεταφορών λοιπόν απλώνεται και καλύπτει την επικράτεια των εθνών κρατών.

Η επιστήμη συντονίζεται με την βιομηχανική παραγωγή. Ο επιστήμονας γίνεται μια εξέχουσα μορφή για την βιομηχανία και το ερευνητικό εργαστήριο έγινε αναπόσπαστο στοιχείο της βιομηχανικής ανάπτυξης. Ένα οργανωμένο εκπαιδευτικό σύστημα αρχίζει να αναπτύσσεται το οποίο τροφοδοτεί με ανθρώπινο δυναμικό και με γνώση την βιομηχανική ανάπτυξη. Τα ερευνητικά εργαστήρια και τα τεχνικά πανεπιστήμια τροφοδοτούσαν με ροές πληροφοριών και γνώσεων την

¹¹βλ. σχετικά: <https://www.wikiart.org/en/umberto-boccioni/states-of-mind-i-the-farewells-1911>

βιομηχανική παραγωγή και η βιομηχανική παραγωγή τα τροφοδοτούσε με τους απαραίτητους πόρους για την λειτουργία τους.

Οι ΗΠΑ αποτελεί ηγέτιδα χώρα, το πρώτο εργαστήριο αποκλειστικά για έρευνα δημιουργήθηκε από την General electric. Η ανάπτυξη του ηλεκτρισμού εξαρτιόνταν όλο και περισσότερο από την γνώση. Μια εταιρία μπορεί να εσωτερικεύσει την γνώση μέσω της χρηματοδότησης ενός ερευνητικού εργαστηρίου. Ο ηλεκτρισμός έχει τρεις πιθανές χρήσεις, στον φωτισμό, στις επικοινωνίες και στην μηχανική ισχύ. Η μετασχηματιστική δύναμη της ηλεκτρικής ενέργειας έγινε ορατή στην μηχανική ισχύ αφού μπορούσε να καταστήσει τις κινητήριες μηχανές μικρότερες. Η σμίκρυνση της μηχανής επέτρεψε την βαθμιαία αντικατάσταση της κεντρικής μηχανής με πολλές μικρότερες, με αυτόν τον τρόπο οι μηχανές εισέβαλαν παντού. Όπως αναφέρει ο DeLanda (2002: 132) οι κινητήρες άρχισαν να γίνονται αόρατοι υφαίνοντας τον εαυτό τους μέσα στον ιστό της πραγματικότητας. Υπήρξε μια συναρμοστικότητα του ηλεκτροκινητήρα με ποικίλα τεχνήματα. Ο ηλεκτρισμός ήρθε σε αλληλεπίδραση με πολλούς νεωτερισμούς (μηχανών εσωτερικής καύσης, αυτοκινήτων, των πλαστικών, τον χάλυβα, του πετρελαίου) και υπήρξε μια αμοιβαία αλληλοενίσχυση. Ο DeLanda (2002: 133-135) σημειώνει επίσης τις ποικίλες προεκτάσεις της συνύφανσης των καινοτομιών στις πόλεις. Ο εξηλεκτρισμός και η χρήση μετάλλου σε μητροπόλεις όπως το Σικάγο και η Νέα Υόρκη επέτρεψε το χτίσιμο ψηλών κτιρίων με σκελετό από χάλυβα και ανελκυστήρες να μεταφέρουν ανθρώπους από όροφο σε όροφο, γενικά αυτός ο συντονισμός έδρασε ως κεντρομόλος δύναμη συγκεντρώνοντας κόσμο στα αστικά κέντρα. Αντιθέτως φυγόκεντρο δύναμη στην ροή εντός των πόλεων ασκούσε η μηχανή εσωτερικής καύσης και το αυτοκίνητο που επέτρεπαν να δημιουργηθούν τα αστικά προάστια. Τα ρυπογόνα εργοστάσια άρχισαν να μεταφέρονται στα προάστια αλλάζοντας τον χαρακτήρα των πόλεων. Αυτή η εξέλιξη δεν ήταν γραμμική και σχεδιασμένη αλλά προέκυψε από την ενδεχομενικότητα των ποικίλων σχέσεων ανάμεσα στα πράγματα και τους ανθρώπους.

Παράλληλα η εισροή ανθρώπινου δυναμικού στην Αμερική με την αθρόα μετανάστευση προσφέρει πλεόνασμα φθηνής εργατικής δύναμης. Η Αμερική προβάλλεται ως η γη των ευκαιριών. Αυτό το εργατικό δυναμικό δεν έχει κάποια μόρφωση και προέρχεται εν γένει από την ύπαιθρο όντας αγροτικό. Η απλοποίηση των διαδικασιών εντός της παραγωγής, το σπάσιμο μιας διαδικασίας σε επί μέρους μικρότερες είναι απαραίτητο ώστε να πραγματοποιηθεί η παραγωγή από ανθρώπους χωρίς τεχνική κατάρτιση (Montlibert 1998: 61), παράλληλα η εισαγωγή της τυποποίησης των προϊόντων παραγωγής πανομοιότυπων κομματιών προϋποθέτει αυστηρή πειθαρχία στην εργασία. Η μεταφορά της στρατιωτικής πειθαρχίας στην παραγωγή είναι ο τρόπος με τον οποίο δύναται να επιτευχθεί αυτός ο στόχος της κανονικοποιημένης τυποποίησης. Ο τεύλορισμός και το επιστημονικό management εισάγονται, και το ξεκίνημα για μια επιστημονική οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας έχει ξεκινήσει. Ο διαχωρισμός της διευθυντικής από την

χειρωνακτική εργασία επιτελείται εντός των εργοστασίων με τους μηχανικούς να έχουν σημαίνοντα ρόλο εντός αυτής και να κατοχυρώνουν θέσεις εξουσίας (De Montlibert 1998: 61). Η εισαγωγή του τεύλορισμού επίσης αποτελεί και ένα όπλο ενάντια στον συνδικαλισμό και την συγκρότηση των εργατών σαν ισχυρές ομάδες πίεσης. Ο συνδικαλισμός στην Ευρώπη και στην Αμερική έχει αρχίσει να αναπτύσσεται και να επιτυγχάνει μικρές αλλά ουσιαστικές υποχωρήσεις από την πλευρά των εργοδοτών, η κατάκτηση του οχτάωρου είναι από τις πιο σημαντικές και εμβληματικές. Τα συνδικάτα κυρίως οργάνωναν στις τάξεις τους -ως το 1905 που ιδρύθηκε η IWW- ειδικευμένους εργάτες, η απομάκρυνση τους από την παραγωγή μέσω της αντικατάστασής τους με ανειδίκευτους την οποία επέτρεπε ο τεύλορισμός ήταν σημαντικό διακύβευμα για τους κεφαλαιούχους εργοδότες.

Η πλήρης αξιοποίηση των τεύλοριστικών πρακτικών θα συμβεί με την εισαγωγή της γραμμής παραγωγής στα εργοστάσια της Φορντ και θα αλλάξει όλο το τοπίο στον τρόπο που συγκροτείται το σύνολο του εργοστασίου και της παραγωγής. Εκτενέστερα θα αναφερθούμε σε αυτά στο επόμενο υποκεφάλαιο.

Οι εξελίξεις στην οικονομία χαρακτηρίζονται από μια τάση συγχώνευσης εταιριών και συγκρότηση μεγάλων επιχειρήσεων, αυτές οι μεγάλες επιχειρήσεις απαιτούν και διαφορετικές οργανωτικές πρακτικές. Παρατηρείται μια υπαναχώρηση της ανταγωνιστικής αγοράς και διαρκής τάση συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και άνοδος των ολιγοπωλίων (Hobsbawm 2012: 76). Οι μεγάλες επιχειρήσεις συνδέονται άμεσα με τα συμφέροντα του έθνους κράτους, και οι ιμπεριαλισμοί που προκύπτουν για τον έλεγχο των αγορών είναι τόσο σημαντικοί που πολλές φορές καθίστανται πρωτεύοντες παράγοντες για πολεμικές συρράξεις. Η σφαίρα της πολιτικής και της οικονομίας βρίσκονται σε μια εντεινόμενη σύγκλιση (Hobsbawm 2012: 91).

Όπως αναφέραμε οι οργανωτικές πρακτικές που απαιτούνται για την συγκρότηση των μεγάλων επιχειρήσεων είναι διαφορετικές. Η Ford ήταν η καινοτόμα startup της εποχής, το μοντέλο T παράγεται μαζικά και καθίσταται προσιτό στο ευρύ καταναλωτικό κοινό αφού το κόστος του μέσα από τις καινοτομίες που εισήχθησαν στην παραγωγή μειώθηκε αισθητά.

Ο Φορντισμός καθίσταται ένα παραγωγικό σύστημα το οποίο υιοθετούν πληθώρα επιχειρήσεων που θέλουν να κυριαρχήσουν στην αγορά. Η σταθερή εργασία επί μακρά διάρκεια αναπτύσσεται μέσα σε αυτούς τους χώρους των φορντιστικών εργοστασίων, επίσης υπήρξε σημαντική αύξηση των μισθών. Η αγορά καταναλωτικών αγαθών μετασχηματίζεται αφού υπόκειται σε αλλαγές τόσο ποσοτικές όσο και ποιοτικές. Η αύξηση του πληθυσμού και της αστικοποίησης όσο και η αύξηση των εισοδημάτων καθιστά δυνατή την μαζική παραγωγή αγαθών σε μια ποικιλία ειδών τα οποία δεν αφορούν την ένδυση ή την διατροφή (Hobsbawm 2012: 90). Την παρούσα μορφή παραγωγής και κατανάλωσης πλαισιώνει ένα παρεμβατικό κοινωνικό κράτος. Ο Κευνσιανισμός καθίσταται δημοφιλής στρατηγική στην ανάπτυξη των κοινωνικών πολιτικών του κράτους, της ανάπτυξης

οργανωμένων συστημάτων υγείας, ασφάλισης και δημόσιας παιδείας (Bonefeld & Holloway 1994: 7).

Όπως είπαμε στο εσωτερικό του εργοστασίου οι κάθετες ιεραρχίες αναπτύσσονται και οξύνεται η διαίρεση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας. Αναδύεται μια τάξης εργασίας “περιφρούρησης” η οποία επιφορτίζεται με τον έλεγχο της παραγωγικότητας των υπολοίπων εργαζόμενων, managers, διευθυντές, ελεγκτές αποτελούν την κορυφή της πυραμίδας του εργοστασίου, ενώ την βάση απαρτίζουν ημι-ειδικευμένοι εργάτες κυρίως ανδρικού φύλου.

Σε αυτού του τύπου την παραγωγή η μαζικότητα παραγωγής όμοιων εν πολλοίς προϊόντων σε μεγάλη ποσότητα, μείωνε το κόστος ανά μονάδα προϊόντος. Η ισορροπία και αναπαραγωγή του συστήματος εξασφαλιζονταν από την παρεμβατική πολιτική του έθνους-κράτους και της δυνατότητας αύξησης των μισθών των σταθερά εργαζομένων που τόνωναν την μαζική κατανάλωση εντός μιας εθνικά οργανωμένης κοινωνίας και οικονομίας. Σε αυτό το περιβάλλον της ωρίμανσης του φορντισμού και της 2ης βιομηχανικής επανάστασης τα συνδικάτα αποκτούν σημαντική δυναμική διεκδίκησης και καθίστανται ισχυρή ομάδα πίεσης.

Το χαμηλό κόστος ανά μονάδα παραγωγής που πέτυχε ο φορντισμός, δημιούργησε φθηνά τεχνολογικά αγαθά προσιτά στην μαζική κοινωνική κατανάλωση τα οποία μετασχημάτισαν την καθημερινή ζωή και την εμπειρία των κοινωνικών υποκειμένων. Ατομικά αυτοκίνητα, οικουσκευές, απορρυπαντικά, ραδιόφωνα, τηλεοράσεις, τηλεπικοινωνίες, είναι κάποια από τα τεχνήματα ευρείας κατανάλωσης που συμβάλουν στον μετασχηματισμό της καθημερινής ζωής αλλάζοντας τις συνήθειες του ανθρώπου, τα κυρίαρχα νοήματα, τον υλικό και πνευματικό πολιτισμό.

Αυτή η αλλαγή δεν ήταν εμπρόθετη δεν σχεδιάστηκε από κάποιο κέντρο, ήταν ένα προϊόν συνύφανσης υλικών, θεσμικών, τεχνολογικών, οργανωσιακών και άλλων παραγόντων που αλληλοεπίδρασαν διαμορφώνοντας τον κοινωνικοτεχνικό κόσμο. Κάποια από τα χαρακτηριστικά αυτού του μετασχηματισμού της κοινωνικής ζωής σταχυολογεί ο Hirsch (1994: 27-28):

“παραδοσιακές κουλτούρες και περιβάλλον (προπάντων των εργατών) διαλύθηκαν, εξαναγκαστική κινητικότητα, καταναλωτική εξατομίκευση και εξασθένιση της παραδοσιακής οικογένειας και των κοινοτικών δομών οδήγησαν σε εκδηλώσεις κοινωνικής αποδιάρθρωσης: αναπτύχθηκε μια βίαια εκμοντερνισμένη κοινωνία, που αποτελείτο από εξατομικευμένα άτομα και χαρακτηρίζονταν από κοινωνικές σχέσεις διαμεσολαβημένες από το χρήμα, έναν εξωτερικά επιβαλλόμενο καταμερισμό εργασίας και εξοικονόμηση του χρόνου στην βιομηχανία, μια κοινωνία που την ρύθμιζαν και την κρατούσαν σε συνοχή όλο και περισσότερο τεράστιοι γραφειοκρατική οργανισμοί.”

Η ανάπτυξη μιας ισχυρής γραφειοκρατίας και ενός συστήματος διανομής για την μαζική κατανάλωση όπως και η διεύρυνση των τηλεπικοινωνιών και η γέννηση των μέσων μαζικής ενημέρωσης ανοίγουν των δρόμο για την ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα παραγωγής. Η εργασία

σε γραφεία, μαγαζιά, τηλεπικοινωνίες κ.λπ. επεκτείνεται. Επίσης τα όρια του φορντισμού δοκιμάζονται καθώς η βάση για μια 3η βιομηχανική επανάσταση έχει μπει. Σταδιακά θα επιτελεστεί το πέρασμα από τα εργοστάσια στις εταιρίες, από την μηχανή στα δίκτυα. Φυσικά βέβαια δεν θα εξαφανιστούν ούτε οι μηχανές ούτε τα εργοστάσια, κάθε άλλο, όμως η ηγεμονεύουσα κοινωνία της πληροφορίας αποκτά ένα προβάδισμα στην μετασχηματιστική ισχύ.

4.3.1 Οργάνωση Παραγωγής, τεχνολογία και εργασία

Πολλές από τις αλλαγές που έχουν προκληθεί στον τομέα της οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας και πως οι αλλαγές αυτές έχουν πυροδοτήσει εκ νέου αλλαγές στο σύνολο της κοινωνικής ζωής τις έχουμε επισημάνει ήδη. Τώρα στο παρόν υποκεφάλαιο θα κάνουμε μια πιο αναλυτική αλλά και περιεκτική αναφορά στις καινοτομίες αλλά και στις ιδέες αυτές που παρήχθησαν στον τομέα της οργάνωσης παραγωγής και στις αλλαγές στην εργασία. Τόσο οι οργανωσιακές διαδικασίες και οι υλικές διατάξεις που εισάγονται όσο και ο χώρος εντός του οποίου επιτελείται η παραγωγή, ο χώρος δηλαδή του εργοστασίου έχουν άμεση επίδραση στα ανθρώπινα υποκείμενα. Ο θετικισμός και η μηχανιστική τεχνοκρατική αντίληψη είναι κυρίαρχες στις θεωρίες και στους τρόπους οργάνωσης και θεσπίζουν μια ορθολογικότητα που αφορά την μεγιστοποίηση των οφελών της επιχείρησης.

Ο τεύλορισμός αποτελεί μια “επιστημονική” τεχνική παραγωγής, η οποία α) αφορά τον διαχωρισμό ενός καθήκοντος στα συστατικά του μέρη και στην κατά μέρος ανάλυση τους ώστε να περιοριστούν στο ελάχιστο οι ανώφελες ενέργειες β) προσανατολίζεται στην αναζήτηση των αποτελεσματικότερων κινήσεων για την επιτέλεση των επί μέρους δραστηριοτήτων και γ) επικεντρώνει στην μελέτη των χρόνων που είναι αναγκαίοι για την εκτέλεση των κινήσεων.

Φυσικά ο τεύλορισμός δεν αποτελεί παρθενογένεση σαν θεωρία. Συμπίπτει όμως χρονικά με την σύνδεση επιστήμης-τεχνολογίας-παραγωγής (όπως είδαμε στο κεφάλαιο 3.2.1) και μέσα από την αξιοποίηση της από τον Ford με την επιπρόσθετη εισαγωγή της υλικής διάταξης της γραμμής παραγωγής, ο τεύλορισμός γίνεται πολύ επιδραστικός στο σύνολο της οργάνωσης παραγωγής.

Ο Eli Whitney ήδη από το 1799 εισάγει μια γραμμή παραγωγής για την κατασκευή τυφεκίων που παράγγελλε η κυβέρνηση των ΗΠΑ. Ο Whitney συνέβαλε στην δημιουργία του Αμερικανικού συστήματος μεταποίησης, χρησιμοποιώντας τις ιδέες του καταμερισμού της εργασίας έτσι ώστε να παράγονται συναρμολογούμενα προϊόντα από τα μέρη κατά επαναληπτικό τρόπο. Η στρατιωτική πειθαρχία και οργάνωση ήταν απαραίτητη για την δημιουργία όμοιων εξαρτημάτων που θα μπορούσαν εύκολα να συνδεθούν.

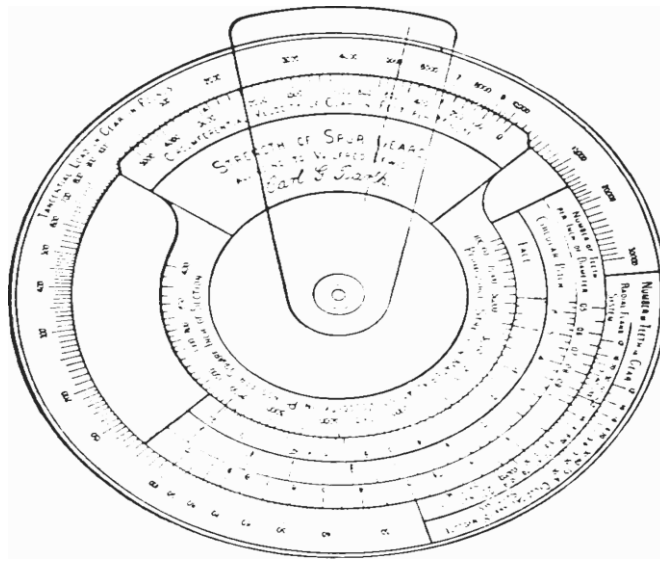
Ο Taylor αποπειράται να εκμηδενίσει έναν τρόπο αντίστασης των εργατών στην βαρετή και επίπονη εργασία, αυτός ο τρόπος δεν είναι άλλος από την απλή “λούφα”. Η λούφα λοιπόν αποτελεί

ένα πολύ σημαντικό όπλο από τους εργάτες που ελέγχουν οι ίδιοι την εργασιακή διαδικασία. Με το πέρασμα του ελέγχου της διαδικασίας παραγωγής στους διευθυντές και στους managers αυτός ο απλός τρόπος αντίστασης και συγκρότησης των ρυθμών της παραγωγής αρχίζει να καταπολεμάται. Ο Taylor επίσης σε μια λογική καρότου και μαστίγιου, θεωρούσε ότι έπρεπε να δοθούν κίνητρα στους εργαζόμενους, αυτά τα κίνητρα δεν ήταν τίποτα άλλο από την αύξηση των μισθών. Η αύξηση θα προκύψει βέβαια από την επίτευξη ενός κοινού στόχου ανάμεσα σε εργοδοσία και εργάτες που δεν είναι άλλος από την αύξηση της παραγωγικότητας η οποία με την σειρά της θα καταστήσει την επιχείρηση ανταγωνιστικότερη και πιο κερδοφόρα μέσα στην αγορά. Αυτό θα κάνει τα συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών και των εργατών να τείνουν προς σύγκλιση (Taylor 2019: 52-67). Όπως αναφέρει ο Καραμπάτσος (2020), στον πυρήνα της τειλορικής μεθοδολογίας βρίσκουμε τη χρήση συγκεκριμένων υλικών διατάξεων (του υπολογιστικού κανόνα, κοπτικά εργαλεία από ταχυχάλυβα). Οι τειλορικές επιδιώξεις -οι οποίες χαρακτηρίζουν την δεύτερη βιομηχανική επανάσταση- αποκτούν υλική μορφή και με αυτή την έννοια, ο υπολογιστικός κανόνας σηματοδοτεί τις απαρχές της συνειδητής τεχνοπολιτικής χρήσης των υπολογιστικών μηχανών εντός του χώρου εργασίας. Ο Taylor κόμπαζε σχετικά με αυτήν την εισαγωγή της υλικής διάταξης: *“Το κέρδος που προκύπτει από αυτούς τους υπολογιστικούς κανόνες είναι μεγαλύτερο από αυτό που προκύπτει από όλες τις υπόλοιπες βελτιώσεις μαζί, γιατί μέσω αυτών των κανόνων επιτυγχάνεται ο αρχικός σκοπός για τον οποίο ξεκίνησαν τα πειράματα του 1880. Δηλαδή η απόσπαση του ελέγχου του μηχανουργείου από τα χέρια του πλήθους των εργατών και η ανάθεσή του εξ ολοκλήρου στα χέρια της διοίκησης, η αντικατάσταση των «εμπειρικών μεθόδων» από τον επιστημονικό έλεγχο.”*

Ο Καραμπάτσος σημειώνει πως ο ενθουσιασμός του Taylor δεν πήγαζε από τις «μελέτες χρόνων» και τα χρονόμετρα που συνήθως ονοματίζονται ως κύριο χαρακτηριστικό εισαγωγής του συστήματός του, αλλά από τους υπολογιστικούς κανόνες και από τη γενική αναμόρφωση του μηχανουργείου μέσω της εισαγωγής του ταχυχάλυβα. Αυτή η ριζική μεταβολή στο επίπεδο του σταθερού κεφαλαίου, και όχι η καθαυτή χρονομέτρηση, ήταν που έκανε ικανή την διοίκηση να γνωρίζει τους «εφικτούς» ρυθμούς που μπορούσαν να επιτευχθούν τους οποίους οι εργάτες αγνοούσαν.

Αυτή λοιπόν η τεχνοπολιτική παρέμβαση καθίσταται πολύ σημαντική καθώς επιτυγχάνει στόχους που αφορούν τις σχέσεις εξουσίας και επαναρυθμίζουν την παραγωγή προς όφελος νέων ομάδων που προκύπτουν στο εσωτερικό μιας επιχείρησης, της διευθυντικής εργασίας. Η γνώση των εργατών για την παραγωγή και την ρύθμιση της μετατοπίζεται στο κλιμάκιο των διευθυντών και των εργοδοτών, ο Braverman (1974: 108) αναφέρει χαρακτηριστικά *“οι νέες μέθοδοι και οι νέες τεχνολογίες ενσωματώνονται μέσα σε μια προσπάθεια εκ της διοικήσεως, με σκοπό να διαλύσει την εργασιακή διαδικασία, ως μια διαδικασία που διεξάγεται από τον εργαζόμενο, για να την ανασυστήσει, ως μια διαδικασία η οποία διεξάγεται από την διεύθυνση”*.

Ο υπολογιστικός κανόνας στην ουσία άρχισε να αποκωδικοποιεί τις πλήρεις δυνατότητες των μηχανών, το πόσο δηλαδή μπορούσαν να παράγουν. Έτσι ήταν δυνατόν να μεταφερθεί αυτή η γνώση στα ανώτερα κλιμάκια. Αυτήν την γνώση την είχαν εξ εμπειρίας μέχρι εκείνη την στιγμή οι εργάτες. Η τεχνοπολιτική λοιπόν είναι όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Hecht (2009: 15): “ η στρατηγική πρακτική του σχεδιασμού τεχνολογίας ή της χρήσης τεχνολογίας με στόχο την προώθηση, την υλική έκφραση ή την επιβολή πολιτικών στόχων”. Την πολιτική διάσταση των τεχνημάτων την επισημάναμε και στο κεφάλαιο 3.1.1, εδώ βλέπουμε ένα παράδειγμα για το πως τα τεχνήματα συμμετέχουν σε συγκεκριμένες επιδιώξεις εντός της παραγωγικής διαδικασίας, μετασχηματίζοντας τον τρόπο εργασίας και την εσωτερική δομή, βλέπουμε πως συνυφαίνονται με επιδιώξεις σχέσεις εξουσίας και οργανωσιακές πρακτικές.



Υπολογιστικός κανόνας του Barth: υπολόγιζε τον χρόνο κατεργασίας και ήταν απλούστερος από τους υπόλοιπους. Το μήκος του προς κατεργασία τεμαχίου εισαγόταν στον εσώτερο περιστρεφόμενο δίσκο. Η ταχύτητα περιστροφής και η ταχύτητα πρόωσης του τórνου, είχαν υπολογιστεί με άλλους υπολογιστικούς κανόνες (που λάμβαναν υπ’ όψη μεταβλητές όπως η σκληρότητα του προς κατεργασία μετάλλου, το βάθος της κοπής και η γεωμετρία του κοπτικού εργαλείου) και εισάγονταν στους επόμενους περιστρεφόμενους δίσκους. Ο εξωτερικός δίσκος, σε συνδυασμό με το κινούμενο διαφανές εξάρτημα, υπολόγιζε τον τελικό «βέλτιστο» χρόνο κατεργασίας για τον συγκεκριμένο τórνο. (Καραμπάτσος 2020:17)

Ο Τεϋλορισμός κατέστη πολύ σημαντικός όπως έχουμε πει για την ανάδυση και κυριαρχία του φορντισμού στην παραγωγική διαδικασία. Ο φορντισμός συνδέεται στενά με την εισαγωγή μιας ακόμη υλικής διάταξης, του ταινιοδρόμου, της γραμμής παραγωγής. Τούς εργαζόμενους τους ενώνει μια γραμμή παραγωγής, μια ταινία που μεταφέρει το προϊόν από εργάτη σε εργάτη. Κάθε άνθρωπος που εργάζεται σε σειρά κατά μήκος της αλυσίδας παραγωγής πραγματοποιεί μια τυποποιημένη εργασία που αποτελείται από μερικές συγκεκριμένες και προκαθορισμένες απλές κινήσεις, για την πραγματοποίηση και την εκτέλεση των οποίων δεν απαιτείται καμία ειδίκευση. Ο εργάτης γίνεται ένα εξάρτημα της μηχανής. Αυτός ο μετασχηματισμός στην παραγωγή εντατικοποιεί τον πόλεμο που έχει κηρυχθεί στην “λούφα”. Πριν την εισαγωγή της γραμμής παραγωγής, ο εργάτης

εξακολουθούσε να μπορεί να “κλέψει” λίγο χρόνο για να ξεκουραστεί, να αστείευτεί και να χαλαρώσει καθυστερώντας κατά την μετακίνηση του ανάμεσα στις διάφορες δουλειές ή καθώς μετέφερε υλικά. Ένας εργάτης σε γραμμή παραγωγής ο οποίος έχει ένα συγκεκριμένο καθήκον και τα προϊόντα όλα περνούν από μπροστά του δεν έχει αυτήν την δυνατότητα. Ο Charlie Chaplin στην περίφημη ταινία του *Modern Times* αποτυπώνει εξαιρετικά αυτήν την επίδραση των νέων παραγωγικών καινοτομιών στον άνθρωπο της εποχής. Η μηχανοποίηση της ζωής, η άμεση εμπειρία της εργασιακής καθημερινότητας και η σχεδόν σύζευξη του ανθρώπου με την εργοστασιακή πειθαρχία των παραγωγικών διατάξεων είναι πάνδημη στην διαμορφωμένη νεωτερικότητα.

Ο Horace Arnold (1915: 349) μελετώντας τις φορντικές μεθόδους αναφέρει χαρακτηριστικά:

“Πριν από την εισαγωγή των τεχνικών συνεχούς ροής, ο άνθρωπος του αφεντικού δεν μπορούσε να εντοπίσει με σιγουριά εκείνον που λούφαρε, εξαιτίας των πολλών συσσωρευμένων προς επεξεργασία υλικών και της γενικής σύγχυσης που επικρατούσε λόγω των μεταφορών. Με την τοποθέτηση των ιμάντων, αποσύρθηκαν τα καρότσια, καθαρίστηκε ο χώρος δουλειάς και το μόνο που είχε να κάνει ο άνθρωπος του αφεντικού για να εντοπίσει τη λούφα ή τα λάθη ήταν να ρίξει μια ματιά στην αλυσίδα για να δει σε ποιο σημείο μπλοκάρει. Όπως έχει ειπωθεί και άλλες φορές, η μηχανική ροή του έργου δίνει έναν σταθερό ρυθμό στη δουλειά και αναγκάζει τον κάθε εργάτη να συμμορφώνεται στον ρυθμό του γρηγορότερου της ομάδας.”

Η πιο καινοτόμα μορφή πανοπτισμού είναι το φορντικό εργοστάσιο, η αλυσίδα παραγωγής, μετακινώντας καθήκοντα και υλικά στους εργάτες και όχι να μετακινούνται οι εργάτες προς τα υλικά και τα καθήκοντα τους, επιτυγχάνει την λύση στο πρόβλημα της επιτήρησης και της πειθαρχήσεως στους από τα πάνω δοσμένους ρυθμούς εργασίας. Κατανοούμε εν προκειμένω την συνέργεια των υλικών διατάξεων και των μεθόδων, την αλληλεπίδραση μεταξύ τεχνολογίας και οργάνωσης παραγωγής (Lazonick 1997: 255) και τις επιπτώσεις που έχουν στην εργασιακή καθημερινότητα και στην διαμόρφωση των υποκειμένων.

Οι νέες πειθαρχήσεις που ανακύπτουν μέσα από το φορντικό εργοστάσιο διαμορφώνουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Την δημιουργία του πειθαρχικού υποκειμένου έχει καταδείξει και ο M. Foucault (1989: 188-198), όπου με την εισαγωγή ποικίλων θεσμών, σχολείων, φυλακών, νοσοκομείων, εργοστασίων επιχειρείται αυτό το εγχείρημα. Η πειθαρχία αποτελεί την τέχνη της κατάταξης, οι τεχνικές πειθαρχήσεως που ακολουθούνται αφορούν την κατανομή των υποκειμένων στον χώρο, ένας χώρος περιφραγμένος και περικλειστος όπου να ελέγχεται η είσοδος και η έξοδος είναι απαραίτητος. Εντός του χώρου το κάθε άτομο πρέπει να έχει συγκεκριμένη θέση, ο πειθαρχικός χώρος θα πει ο Foucault τείνει να διαιρείται σε όσα τεμάχια είναι και τα σώματα, εντός αυτών των χώρων το υποκείμενο μπορεί να εντοπίζεται και να αναλύεται, να συλλέγονται στοιχεία

για αυτόν. Επίσης η σειραϊκότητα, η κατάταξη της παραγωγής σε αλληλουχία φάσεων και λειτουργιών δημιουργεί ένα δίκτυο σχέσεων. Στο φορντικό εργοστάσιο αρκεί μια ματιά στην γραμμή παραγωγής για να διαπιστώσει κανείς την παρουσία ή απουσία ενός εργάτη, την παραγωγικότητα του, να μπορεί να ελέγξει, να συγκρίνει, να ταξινομήσει. Διαμορφώνεται έτσι μια πολιτική καταναγκασμών, η πειθαρχία κατασκευάζει σώματα υπάκουα και παραγωγικά, σώματα πειθήνια και χρήσιμα.

Μια βιοπολιτική μέριμνα για το ανθρώπινο δυναμικό το οποίο οφείλει να είναι αποδοτικό και παραγωγικά ικανό εκκινεί με φοβερή δυναμική αυτήν την περίοδο. Το κευνσιανό κράτος, η ασφάλιση, το σύστημα υγείας, η δημόσια εκπαίδευση, η συλλογή στοιχείων και στατιστικών για τον πληθυσμό, είναι εξελίξεις που ανταποκρίνονται σε αυτήν την μέριμνα για το ανθρώπινο δυναμικό και για την διαμόρφωση του παραγωγικού και πειθαρχημένου υποκειμένου. Ο Antonio Gramsci (1990: 47,70) σχολιάζοντας αυτές τις επιπτώσεις αναφέρει: *“Η ζωή στη βιομηχανία απαιτεί μια γενική μαθητεία, μια διαδικασία φυσικο-ψυχικής προσαρμογής, σε καθορισμένους όρους εργασίας, διατροφής, συνηθειών κλπ που δεν είναι κάτι το “έμφυτο”, το “φυσικό”, αλλά πρέπει να αποκτηθεί (...) Στην Αμερική, η ορθολογικοποίηση της εργασίας και η ποτοαπαγόρευση είναι αναμφίβολα συνδεδεμένες: οι έρευνες των βιομηχάνων για την ατομική ζωή των εργατών, οι υπηρεσίες επιθεώρησης που δημιουργήθηκαν από ορισμένες επιχειρήσεις για να ελέγχουν την “ηθική” των εργατών είναι αναγκαίες της νέας μεθόδου εργασίας (...) η μεγαλύτερη έως τώρα συνειδητή συλλογική προσπάθεια να δημιουργηθεί ένας νέος τύπος εργάτη και ανθρώπου.”*

Η επιστημονική οργάνωση της παραγωγής είχε επέλθει και άρχισε να γίνεται αυτόνομος κλάδος. Η σημασία που δόθηκε στους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζεται μια επιχειρησιακή οργάνωση το ανθρώπινο δυναμικό, έτσι ώστε αυτό να είναι πιο παραγωγικό, άρχισε να αποτελεί σημαντική προβληματική στην επιστημονική έρευνα. Ο ορθολογισμός της τεχνοκρατικής αντίληψης για την οργάνωση της παραγωγής ο οποίος αντιλαμβάνονταν τον άνθρωπο σαν έναν ακόμα συντελεστή της παραγωγής άρχισε να αμφισβητείται. Θεωρίες άρχισαν να αναπτύσσονται για την σπουδαιότητα των ανθρώπων ως εξαιρετικού παράγοντα στην παραγωγή εξετάζοντας τις ανθρώπινες σχέσεις εντός των επιχειρήσεων πέραν του ορθολογικού καταμερισμού εργασίας. Ο βασικός πυρήνας των απόψεων της νέας σχολής προήλθε από μια σειρά πειραμάτων που διεξήχθησαν για τη μελέτη της στάσης και της συμπεριφοράς των εργαζομένων. Οι έρευνες έλαβαν χώρα στο εργοστάσιο ανταλλακτικών τηλεφωνικών συσκευών της Western Electric Co. Στο προάστιο του Chicago Hawthorn. Εκεί μετρήθηκαν οι επιδόσεις των εργατών σε σχέση με βελτιωτικές πρακτικές των συνθηκών εργασίας που πιθανόν να προσέδιδαν ευχαρίστηση στα υποκείμενα όπως επί παραδείγματι οι συνθήκες φωτισμού (Bouvier 2013:11). Η ουμανιστική αυτή στροφή -με εξέχουσα φιγούρα τον Elton Mayo- πέραν των σημαντικών ευρημάτων και της φιλολογικής αξίας που χαίρει στον κλάδο των ειδικών του μάνατζμεντ, παρέμεινε μια

συμπεριφοριστική μηχανιστική θεωρία για την παραγωγή αντιμετωπίζοντας τον ανθρώπινο παράγοντα με περισσότερη μέριμνα από ότι ο τευλορισμός αλλά μέσα στα πλαίσια πάντα της βελτίωσης των επιχειρηματικών κερδών. Η προσφώνηση του ως *soft taylorism* καταδεικνύει πως επισκιάζεται από θεωρίες και πρακτικές οι οποίες έκαναν τόσο αισθητή την επίδρασή τους, που ακόμα και σήμερα είναι αξεπέραστες καθώς και τώρα μιλώντας για την οργάνωση παραγωγής, χρησιμοποιούνται έννοιες όπως μεταφορντισμός, νεοτευλορισμός, έννοιες δηλαδή που εμπεριέχουν στο συστατικά τους, τις καινοτόμες τεχνικές που εισέβαλαν στην οργάνωση της παραγωγής τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

4.4 Από την 3^η στην 4^η βιομηχανική επανάσταση

Αν η 1^η και η 2^η βιομηχανική επανάσταση συνέθεσαν αυτήν την μακρά περίοδο που στην κοινωνιολογία αποκαλείται νεωτερικότητα, η 3^η βιομηχανική επανάσταση και οι αλλαγές κατά το πέρασμα σε μια μεταβιομηχανική κοινωνία τάραξαν τα νερά τις κοινωνιολογικής σκέψης και μέσα από τις ποικίλες επιστημολογικές μετατοπίσεις που έχουμε ήδη αναφέρει, προέκυψαν νέες θεωρίες μέσα από τις απόπειρες ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Μετανεωτερικότητα, ύστερη νεωτερικότητα, κοινωνία της πληροφορίας, μεταβιομηχανική κοινωνία, κοινωνία δικτύων είναι μόνο κάποιοι από τους προσδιορισμούς που έχουν δοθεί στην σύγχρονη μορφοποίηση του κοινωνικοτεχνικού μετασχηματισμού.

Η διεύρυνση της κατανάλωσης, η πληροφοριακή επανάσταση και το σταδιακό πέρασμα της παραγωγής από την μεταποίηση στον τριτογενή τομέα, ήταν κάποια χαρακτηριστικά που ώθησαν αυτόν τον μετασχηματισμό. Από τον κόσμο των μηχανών, των εργοστασίων, σε αυτόν των δικτύων και των επιχειρήσεων.

Αν σε μια βιομηχανική κοινωνία προσανατολισμένη στον δευτερογενή τομέα παραγωγής επικρατεί η οικονομία κλίμακας, τα μεγάλα θορυβώδη και ρυπογόνα εργοστάσια, και η ανδρική σταθερή εργασία, σε μια μεταβιομηχανική κοινωνία προσανατολισμένη στον τριτογενή τομέα παραγωγής επικρατεί η οικονομία του *just in time*, οι δικτυωμένες επιχειρήσεις, οι υπεργολαβίες και η ευέλικτη εργασία.

Με την εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης, με το βάθεμα της παγκοσμιοποίησης, την περαιτέρω επαναστατικοποίηση των μεταφορών και την γρήγορη κυκλοφορία και επεξεργασία πληροφοριών, οι επιχειρήσεις παύουν να εξαρτώνται άμεσα από το έθνος κράτος και αποδεσμεύονται έχοντας την δυνατότητα να παράξουν στην Ινδία, να

φορολογηθούν στον Παναμά και να πουλήσουν στην Ευρώπη. Το κεφάλαιο γίνεται όλο και πιο κινητικό. Η υπερεθνική επιχείρηση λοιπόν είναι φορέας αυτής της κίνησης παγκοσμιοποίησης η οποία στην μετασχηματιστικής της ροή διαμορφώνει νέους διεθνικούς οργανισμούς (ΔΝΤ, ΠΟΕ, ΕΕ, Παγκόσμια Τράπεζα) οι οποίοι επιφορτίζονται με την ρύθμιση της συνεργασίας και της συνεννόησης μεταξύ των ετέρων εντός των νέων συνθηκών. Αυτή η συνεννόηση σαφώς δεν γίνεται με όρους ισότητας των εταίρων αλλά υπάγεται σε σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας μέσα από την ευθυγράμμιση με κυρίαρχες πολιτικές που χαράσσουν οι πιο ισχυροί (Σακελλαρόπουλος 2009).

Παρόλο που μια εταιρία μπορεί να μεταφέρει το φυσικό κεφάλαιο εύκολα από την Αμερική στο Μπαγκλαντές δεν συμβαίνει το ίδιο και για τον άλλο συντελεστή της παραγωγής, αυτόν της εργασίας στον οποίο δεν δίνεται η δυνατότητα να μεταναστεύσει από χώρα σε χώρα δίχως να χαρακτηριστεί παράνομος. Έτσι αν και το κεφάλαιο οργανώνεται σε υπερεθνικό επίπεδο, η εργασία συνεχίζει να οργανώνεται σε εθνικό επίπεδο (McGrew 2010: 125).

Από την άλλη με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών αυτοματοποίησης της παραγωγής (CAD-CAM, CNC, FMS) συντελείται μια αποδέσμευση -στον αναπτυσσόμενο κόσμο- εργατικού δυναμικού από τον τομέα της μεταποίησης, το οποίο απορροφάται ολοένα στον ανερχόμενο τομέα των πληροφοριών, του σχεδιασμού αλλά και τον υπηρεσιών εν γένει. Η κυριαρχία της εργασίας του μπλε κολάρου αρχίζει να φθίνει.

Αυτή η στροφή της οικονομίας στην γνώση και στην πληροφορία παρατηρείται από πολλούς θεωρητικούς και κοινωνιολόγους (Bell 1973, Touraine 1971, Aglietta 1989, Castells 1989). Ο D. Bell σημειώνει κάποιες αλλαγές στην κοινωνική δομή όσον αφορά την εργασία. Για τον Bell το είδος της απασχόλησης αλλάζει, ο γνωσιακός παράγοντας καθίσταται σημαντικός για την παραγωγή και την στελέχωση των νέων τεχνολογιών της πληροφορικής και των αυτοματισμών. Η παραγωγή των νέων τεχνολογιών οδηγεί στην αναδιάρθρωση του εργοστασιακού συστήματος και στην μείωση του αριθμού των χειρωνακτικών εργατών.

Στο νέο μοντέλο αντί η εργασία να επιτελείται για την παραγωγή υλικών πραγμάτων και αντικειμένων, η εργασία αφορά κυρίως την παραγωγή άυλων αγαθών και πληροφοριών και απαιτεί συνεργασία και δικτύωση των συντελεστών παραγωγής. Έτσι το μοντέλο της σιδηράς πειθαρχίας του φορντισμού και το σιδερένιο κλουβί της γραφειοκρατίας -κατά Weber- δεν είναι πια τόσο λειτουργικά για μια σειρά από αναπτυσσόμενους κλάδους της οικονομίας.

Αυτήν την περίοδο παρατηρείται μια μετακίνηση εργατικού δυναμικού από την χειρωνακτική εργασία στην πνευματική. Η θεωρία του “ανθρώπινου κεφαλαίου” κάνει την εμφάνιση της στην οικονομική σκέψη και υποδηλώνει την σημασία του ανθρώπινου παράγοντα και του γνωσιακού φορτίου που φέρει, θέτοντας το ως το κεφάλαιο το οποίο μπορεί να αποδώσει κέρδος και το οποίο

οφείλει να εκμεταλλευτεί και να προσποριστεί τόσο ο ίδιος ο φυσικός κάτοχος του όσο και ο εργοδότης ο οποίος το μισθώνει.

Ο ανθρώπινος παράγοντας στην παραγωγή καθίσταται σημαντικός, αναλαμβάνει πρωτοβουλίες, ανταλλάσσει πληροφορίες, και η παραγωγή δεν ζητά πλέον από αυτόν να επιτελεί ένα και μόνο καθήκον εντός της, αλλά να γίνει πιο δημιουργικός με νευραλγικό ρόλο εντός της. Η ευέλικτη εξειδίκευση είναι αυτή που καθιστά πιο παραγωγικά τα υποκείμενα.

Παράλληλα, από το μοντέλο της κρατικής διαχείρισης του κεϋνσιανισμού που επικρατούσε την ίδια περίοδο με τον φορντισμό, οι σύγχρονες μετατοπίσεις έρχονται σε παραλληλία με την άνοδο του νεοφιλελευθερισμού, την μείωση των δαπανών κρατικής πρόνοιας, τις ιδιωτικοποιήσεις και την σκληρή επίθεση στον οργανωμένο συνδικαλισμό (Λύτρας 2016: 164-166).

Φυσικά όλη αυτή η κυριάρχηση της πληροφορίας δεν θα ήταν εφικτή δίχως τις υλικές διατάξεις οι οποίες θα είχαν την δυνατότητα να τις επεξεργαστούν, να τις αποθηκεύσουν και να τις καταναείμουν. Η ανάπτυξη των υπολογιστικών συστημάτων λοιπόν καθίσταται όρος εκ των ων ουκ άνευ για την άρθρωση της νέας μορφοποίησης του κοινωνικοτεχνικού συστήματος.

Η εφεύρεση του τρανζίστορ ανοίγει έναν δυνητικό χώρο (DeLanda 2011: 381), λειτουργεί ως επιδοχή (Hodder 2014: 80)¹² στην οποία μπορεί να στηριχθεί η νέα αρχιτεκτονική των υπολογιστικών μηχανών. Τα τρανζίστορ όταν συνδυάζουν την κατασκευή τους με το πυρίτιο, κοινώς με επεξεργαζόμενη άμμο θαλάσσης, μια πρώτη ύλη φθηνή και σε αφθονία στον φυσικό κόσμο, ανοίγουν ορίζοντες για την ανάπτυξη των επικοινωνιών και της πληροφορικής και για την μαζική παραγωγή (Breton 1991: 225). Φορητά ραδιόφωνα, τηλεοράσεις, υπολογιστές, όλα αυτά τα “μαγικά” τεχνήματα είναι προϊόντα που είτε εμφανίστηκαν είτε μετασχηματίστηκαν θεμελιακά με την έλευση του τρανζίστορ.

Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο σύγχρονος πολιτισμός μας, είναι ένας πολιτισμός χτισμένος στην άμμο και να κυριολεκτούμε λέγοντας το, χωρίς αυτό να τον καθιστά μη ακέραιο, θέλοντας να καταδείξουμε την σημασία των υλικότητων και τις συνυφάνσεις τους με τους ανθρώπους και τα νοήματα, οι οποίες μέσα από την ροή πληροφορίας, ύλης, και ενέργειας δημιουργούν “παγιδεύσεις”. Παγιδεύσεις εντός των οποίων υπάρχουμε ζούμε και κατανοούμε. Η επικοινωνία και η πληροφορία λοιπόν με την έλευση του τρανζίστορ επαναστατικοποιούνται.

Μια σειρά από διαρκείς βελτιώσεις και καινοτομίες στις υλικές διατάξεις κάνουν τις συσκευές πιο εργονομικές και επιδεκτικές στην μαζική παραγωγή και κατανάλωση. Η μικροηλεκτρονική επεξεργασία των υλικών διατάξεων θα εισφέρει αυτήν την ώθηση η οποία είναι πολύ σημαντική για την σμίκρυνση των διατάξεων και την δυνατότητα να παραχθούν μεγάλες ποσότητες. Το ολοκληρωμένο κύκλωμα είναι στρώσεις υλικών, μια μικρή πλάκα όπου τα ποικίλα τεχνήματα που

¹²Ως επιδοχές ορίζονται οι δυνατότητες ενός αντικειμένου, υλικού, πράγματος για ένα συγκεκριμένο σύνολο πράξεων.

συνθέτουν μια ηλεκτρονική διάταξη τίθενται το ένα πάνω στο άλλο , χάρη σε διαδοχικές επιστρώσεις υλικών όπως το αλουμίνιο που μπορούν να χαραχθούν, τρανζίστορ, ενισχυτές, αντιστάσεις και κυκλώματα σύνδεσης, που όλα μαζί επιτρέπουν στις πληροφορίες να κυκλοφορούν σε δυαδική μορφή, να αποθηκεύονται και να υφίστανται λογική επεξεργασία (Breton 1991: 226).

Οι υπολογιστές εντατικοποίησαν την ροή γνώσης και πληροφορίας, μια ροή γνώσης χρειάζεται σαφώς και αντίστοιχες ροές ύλης και ενέργειας για να καταστεί αποτελεσματική (DeLanda 2002: 144).

Η σημασία της γνώσης, των εξελίξεων στην τεχνολογία αλλά και στην οικονομία αποτελούν φαινόμενα αλληλοενισχυόμενα. Κατανοούμε επίσης ότι η εισροή γνώσης στην παραγωγική διαδικασία αρχίζει να παίζει σημαντικό ρόλο. Ο ρόλος των πανεπιστημίων λοιπόν καθίσταται πολύ σημαντικός τόσο για την τροφοδότηση της παραγωγής και της αγοράς με στελέχη επαρκώς εκπαιδευμένα όσο και για την έρευνα στους αναδυόμενους κλάδους. Τα πανεπιστήμια λοιπόν καθίστανται επιχειρηματικά και άμεσα συνδεδεμένα τόσο με την έρευνα όσο και με την αγορά.

Όλοι αυτοί οι βρόγχοι αλληλοτροφοδότησης ροών (τεχνολογία επεξεργασίας πληροφοριών, υπολογιστικών συστημάτων-πανεπιστήμια-οικονομία της αγοράς) χαρακτηρίζουν την ανάδυση της κοιλάδας του πυριτίου, της silicon valley ως πρωτοπόρας δύναμης στον επιχειρηματικό ανασχεδιασμό. Όπως αναφέρει ο DeLanda (2002: 140) η silicon valley, μια περιοχή με πολλά πανεπιστήμια και πλούσια ερευνητική δραστηριότητα, δεν αναπτύχθηκε μέσω οικονομιών κλίμακας αλλά από τα οφέλη που αποκόμισε από την συγκέντρωση γνωσιακά καταρτισμένων ανθρώπων, μηχανικών, ειδικευμένων συμβούλων και οικονομικών επιχειρηματιών. Οι μηχανικοί μετακινούνταν συχνά από την μια εταιρία στην άλλη, αναπτύσσοντας δεσμούς με τεχνικά δίκτυα και όχι με κάποια συγκεκριμένη επιχείρηση. Αυτή η διαρκής κινητικότητα μαζί με την κουλτούρα διαμοιρασμού των πληροφοριών εξασφάλισε την διάχυση της γνώσης στην περιοχή. Οι επιχειρηματικές ενώσεις καλλιέργησαν την συνεργασία ανάμεσα στις επιχειρήσεις. Υπήρχε μια τάση για ανάληψη επιχειρηματικών κινδύνων και διαρκούς καινοτομίας και όχι για σταθερότητα και ρουτίνα.

Οι μεγαλύτερες start-up επιχειρήσεις οι οποίες θα καταστήσουν τους κατόχους τους και τα στελέχη τους από τους πιο πλούσιους ανθρώπους στον κόσμο εδρεύουν σε αυτήν την περιοχή και εκπορεύονται από τα δίκτυα αυτά που συγκροτήθηκαν και από την αμοιβαία ενίσχυση των ποικίλων παραγόντων που αναφέραμε. Τόσο οργανωτικές δομές όσο και τεχνολογικές διατάξεις συνέβαλαν σε αυτό. Το ίντερνετ, τα υπολογιστικά συστήματα και το δίκτυο ως μορφή οργάνωσης ήταν χαρακτηριστικά που εμφανίστηκαν με καθαρότητα σε αυτά τα εγχειρήματα. Ένας εκ των πρωταγωνιστών αυτών των εγχειρημάτων αναφέρει χαρακτηριστικά ως προς τον τρόπο λειτουργίας και οργάνωσης “Οι γραφειοκρατικές ιεραρχίες κινούνται πολύ αργά και τα εμπεδωμένα συμφέροντα αποφεύγουν το ρίσκο (...) Στο αντίθετο άκρο μια μοναχική ιδιοφυΐα. μπορεί να δημιουργήσει ένα

κλασικό έργο τέχνης ή λογοτεχνίας αλλά δεν θα μπορούσε ποτέ να δημιουργήσει μια ολόκληρη αγορά. Οι startups λειτουργούν με βάση την αρχή που λέει ότι είναι απαραίτητο να δουλέψεις μαζί με άλλους για να υλοποιήσεις πράγματα, αλλά επίσης ότι πρέπει να μείνεις αρκετά μικρός για να το κάνεις. Το μικρό μέγεθος προσφέρει χώρο για σκέψη και αυτό είναι πιο σημαντικό ακόμα από την ευκινησία που επίσης προσφέρει” (Thiel 2015: 19-20). Από αυτό το απόσπασμα προκύπτουν κάποια χαρακτηριστικά στα οποία πάνω συγκροτείται ένα μεγάλο μέρος της οργάνωσης παραγωγής. Η ευελιξία, η συνεργασία και η δικτύωση, η εργασία πάνω σε projects, η καινοτομία, η αναβάθμιση της ατομικής πρωτοβουλίας, το ρίσκο και ο κίνδυνος είναι κάποια μόνο από αυτά.

Σαφώς η πολυπλοκότητα και η υβριδικότητα των οργανωσιακών συστημάτων και των μορφών που παίρνουν στην παραγωγή είναι πολύ έντονη σε βαθμό που θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι αδύνατον να περιγράψουμε ένα και μόνο μεταφορντικό μοντέλο με παγιωμένα ξεκάθαρα χαρακτηριστικά. Ωστόσο υπάρχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που τα διέπουν και που χαρακτηρίζουν την σύγχρονη εργασία μέσα στην πολυπλοκότητα και την πολυδιαίρεση των μορφών της. Η ευελιξία, η κινητικότητα και η επισφάλεια είναι από τα κύρια αυτά χαρακτηριστικά τα οποία πληθώρα θεωρητικών εντοπίζουν.

Την τροπικότητα αυτή του φαινομένου που έχει αποκαλεστεί μεταφορντισμός και αφορά τις σύγχρονες οργανωτικές πρακτικές των επιχειρήσεων θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε στο επόμενο υποκεφάλαιο. Σαφώς κάτι τέτοιο δεν μπορεί στην παρούσα εργασία να γίνει διεξοδικά, όμως είναι δυνατόν να φωτιστούν κάποιες πτυχές του.

Παρόλο που η στροφή στην πληροφορία και τις επικοινωνίες είναι δυναμική, σίγουρα δεν καλύπτει το σύνολο της παραγωγικής δραστηριότητας. Οι τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνίας έχουν τις δικές τους ιδιαιτερότητες. Αν αφεθούν στο “αόρατο χέρι” της αγοράς και δεν ρυθμιστούν νομικά συγκεκριμένα καθεστώτα εντός των οποίων θα καθορίζεται η χρήση και η νομή τους, περισσότερο θα υπονομεύουν παρά θα εισφέρουν ανάπτυξη στον καπιταλισμό και στο σύστημα της αγοράς.

Οι πληροφορίες λοιπόν έχουν κάποιες παράξενες ιδιότητες. Ενώ τα υλικά αγαθά με την χρήση τους μειώνεται ή εξαντλείται η αξία τους με τις πληροφορίες και τα άυλα αγαθά αυτό δεν συμβαίνει. Επί παραδείγματι αν κάποιος έχει δύο σοκολάτες και δώσει την μία σε κάποιον άλλον δεν θα συνεχίσει να έχει δύο σοκολάτες αλλά μία. Εν αντιθέσει αν κάποιος μοιραστεί το σύνολο των πληροφοριών που κατέχει θα εξακολουθήσει να μπορεί να το χρησιμοποιήσει και ο ίδιος, επιπροσθέτως αν κάποιος επεξεργαστεί τις πληροφορίες είναι δυνατόν να τις εμπλουτίσει προσθέτοντας αξία σε αυτές και όχι αφαιρώντας από αυτές.

Με την χρήση τους λοιπόν ένα σύνολο από άυλα αγαθά, δεδομένα (Data), πληροφορίες, γνώσεις όχι μόνο δεν εξαντλούνται αλλά εμπλουτίζονται και αναβαθμίζονται. Ενώ οι υλικές συναλλαγές μπορούν να οδηγήσουν σε ανταγωνισμό, οι συναλλαγές στον τομέα των πληροφοριών είναι πολύ

πιθανότερο να οδηγήσουν σε συνεργασία. Οι πληροφορίες ως κάτι ανεξάντλητο μπορούν να καθοριστούν ως “κοινό” και να χρησιμοποιούνται από κοινού μεταξύ των κοινωνικών υποκείμενων (Stonier 1983: 24).

Αυτός βέβαια ο συνειρμός σκοντάφτει επάνω στους αδήριτους νόμους της αγοράς. Αφού ένα προϊόν είναι δυνατόν να διατίθεται ελεύθερα γιατί να παράγεται σε μια οικονομία που κεντρική επιδίωξη είναι το κέρδος και βασικός τρόπος βιοπορισμού ο μισθός; Οι τεχνολογίες πληροφοριών φθείρουν τους μηχανισμούς αγοράς, τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, υποδαυλίζουν την παλιά σχέση μεταξύ μισθών/εργασίας/καθορισμού τιμής. Κάποιοι είδαν σε αυτήν την παραδοξότητα την κύρια αιτία πλοήγησης σε έναν μετακαπιταλιστικό κόσμο (Mason 2016) και πως η οικονομία τείνει να παράγει προϊόντα μηδενικού οριακού κόστους (Rifkin 2017).

Εδώ βέβαια έρχεται μια βιομηχανία νομικών διευθετήσεων που θέτει όρια, κατοχυρώνει πατέντες, πνευματικά δικαιώματα και πνευματικές ιδιοκτησίες που αφορούν μια σειρά από σύνολα πληροφοριών, δεδομένων, γνώσεων και σε μια ευρύτητα πεδίων, από την αεροναυπηγική, την φαρμακευτική/ιατρική, την βιοτεχνολογία, την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων (Data), τον κινηματογράφο και γενικά ότι αφορά την πνευματική εργασία.

Αυτές τις διαρκείς επαναδιευθετήσεις και κατοχυρώσεις νομικών δικαιωμάτων, την ιστορικότητα, την πολιτισμικότητα και τον συγχρωτισμό δικαίου και τεχνολογίας, τις εξετάζει ένα σύγχρονο επιστημονικό πεδίο που αφορά την σχέση Δικαίου-επιστήμης-τεχνολογίας αναδεικνύοντας τον ρόλο και την ρευστότητα των νομικών διαδικασιών στην λειτουργία της κοινωνίας (Jasanoff 2007).

Η παρέμβαση του κράτους και των νομικών διεργασιών καθίσταται λοιπόν απαραίτητη για την απρόσκοπτη κερδοφορία του Research&Development, της ροής πληροφοριών, σε σημείο που πολλές φορές δεν ρυθμίζει μόνο τα πνευματικά δικαιώματα αλλά κατοχυρώνει και ισχυρά ιδιωτικά μονοπώλια τα οποία καθιστούν δυνατή την εξουσία εταιριών επάνω σε νευραλγικούς κλάδους της κοινωνικής πολιτικής όπως η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ή η τεχνολογία στην διατροφή (Kranakis 2007).

Το πρόβλημα της ιδιοκτησίας πάντως επί των αναφερόμενων άυλων αγαθών παραμένει, πως μπορεί να αξιολογηθεί και να μετρηθεί ένα αγαθό που δεν χαρακτηρίζεται από την σπάνη αλλά από την αφθονία και του οποίου οι δημιουργοί του τις περισσότερες φορές -αν και εργάζονται επίπονα- δεν είναι οι ρηξικέλευθοι καινοτόμοι αλλά βασίζονται σε ήδη κατοχυρωμένες γνώσεις; Νομιμοποιείται επί παραδείγματι το μονοπώλιο για 20 έτη σε ένα φάρμακο;

Στον κλάδο της πληροφορικής η microsoft εν πολλοίς εκμεταλλεύτηκε την γνώση άπειρων ανθρώπων οι οποίοι συμμετείχαν σε αυτό που αποκαλείται κουλτούρα ελεύθερου λογισμικού ώστε να δημιουργήσει και να εξελίξει το λογισμικό της. Εκμεταλλεύτηκε δηλαδή το “κοινό” για να κερδοσκοπήσει.

Παρόλα αυτά η δυνατότητα της κοινής χρήσης πληροφοριών και διαμόρφωσης καινοτομιών δεν έχει εγκαταλειφθεί, σε αυτήν την τροχιά υπάρχουν αρκετά εγχειρήματα όπως το κίνημα ελεύθερου λογισμικού, του ανοιχτού κώδικα, το creative commons, η Wikipedia, όπως και μια αναδυόμενη κουλτούρα των καινοτομιών από τα κάτω (*grassroots innovations*).

Συχνά η δυναμική της εμφάνισης των πληροφοριών, των γνώσεων και της άυλης παραγωγής υπερεκτιμάται και δίνεται σε αυτήν το αίτιο είτε της καταστροφής του καπιταλισμού είτε της υπεροχής του, σενάρια τεχνολογικών ουτοπιών και δυστοπιών δημιουργούνται. Στην παρούσα εργασία όπως ήδη έχουμε αναφέρει δεν υπάρχει μια μοναδική αιτία ως πλοηγός για το μέλλον, οι νέες τεχνολογίες διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από την κοινωνία σε μια πληθώρα συσχετισμών σχέσεων εξουσιών και δράσεις από πληθώρα δραστών (actors), ανθρώπινων και μη.

Όμορης σημασίας με την δυναμική των πληροφοριών στην κοινωνική ζωή είναι και ο τρόπος ροής και διευκόλυνσης της κυκλοφορίας των περισσότερων από αυτές, το διαδίκτυο. Αν η τεχνολογία της πληροφορίας είναι το σημερινό ισοδύναμο του ηλεκτρισμού κατά την βιομηχανική εποχή, στην παρούσα φάση θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε το διαδίκτυο τόσο με το ηλεκτρικό δίκτυο όσο και με την ηλεκτρική μηχανή αναφέρει χαρακτηριστικά ο Castells (2001: 29). Το διαδίκτυο αποτελεί για τον Castells την τεχνολογική βάση για την οργανωτική μορφή της εποχής της πληροφορίας. Για την άρθρωση δηλαδή ενός δικτύου, ως σύνολο αλληλοσυνδεόμενων κόμβων το οποίο είναι επιδεκτικό στην ευελιξία. Το διαδίκτυο καθιστά δυνατή την επικοινωνία ανθρώπων και την οργάνωση της παραγωγής πάνω σε αποκεντρωμένες συνεργατικές δομές χωρίς να είναι απαραίτητη η κάθετη ιεραρχία, είτε αυτό συμβαίνει για παραγωγή κέρδους είτε όχι. Η πληροφορία και η γνώση διαχέεται στους άπειρους κόμβους και γίνεται κτήμα των πολλών, η δυνατότητα του καθενός να εκφραστεί και να επικοινωνήσει μέσω του διαδικτύου είναι εξαιρετικά μεγάλη και οι συσκευές που μας συνδέουν στο διαδίκτυο έχουν γίνει πραγματικά προεκτάσεις του σώματος μας.

Παράλληλα το διαδίκτυο έχει γίνει και ο τρόπος της κοινωνίας του ελέγχου (Deleuze 2001). Η αξιολόγηση υπηρεσιών και προϊόντων σε μια πληθώρα εφαρμογών είναι διαρκής, οι προτιμήσεις των καταναλωτών ψηφιοποιούνται αποθηκεύονται και επεξεργάζονται δίνοντας ανάδραση στον σχεδιασμό και στην παραγωγή. Τα πάντα ελέγχονται και αξιολογούνται από την πληθώρα των ματιών των χρηστών, από τις ηλεκτρικές κουζίνες που αγοράστηκαν από μηχανή αναζήτησης, από τον οδηγό ταξί που μας μετέφερε σε κάποιο σημείο, τους σερβιτόρους που μας σέρβιραν, τον υδραυλικό που καλέσαμε μέσα από μια ιστοσελίδα παροχής υπηρεσιών, μέχρι ακόμα και την παραλία στην οποία κάναμε μπάνιο. Το πανοπτικό δεν άρχεται πια από κάποιον πύργο εντός ενός κτηρίου, αλλά έχει απλώσει το δίκτυο του εκμεταλλευόμενο τους άπειρους κόμβους αξιολόγησής, επιτήρησης και προτροπής πειθαρχήσεων.

Το δίκτυο δεν συναντάται μόνο στην μορφή του διαδικτύου αλλά απαντάται παντού στην σημερινή κοινωνία όπως ήδη έχουμε επισημάνει, στις οργανώσεις, στις επιστήμες, στην πολιτική,

στις κοινωνικές αντιστάσεις. Το δίκτυο είναι ένας κοινός τόπος, υπάρχει από τις νευρωνικές λειτουργίες ως τις τρομοκρατικές οργανώσεις (Negri & Hardt 2011: 133).

Αυτή η διαρκής ροή και ο εμπλουτισμός πληροφοριών και δικτύων, όπως και οι διαδικασίες της ενδογενούς ανάπτυξης του R&D και του ανθρώπινου κεφαλαίου εκβάλλουν σε αυτό που αποκαλείται 4η βιομηχανική επανάσταση. Στην παρούσα φάση παρατηρείται μια αύξηση της έντασης αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπων και μηχανών αλλά και αύξηση της επικοινωνίας μεταξύ μηχανών οι οποίες ανταλλάσσουν μεταξύ τους πληροφορίες. Το Internet of things (IoT), το έξυπνο εργοστάσιο, η έξυπνη πόλη, η προηγμένη βιομηχανία (*advanced manufacturing*) είναι προϊόντα αυτής της έντασης στους τομείς της επικοινωνίας, της τεχνολογίας, της πληροφορίας και των δικτύων.

Μια σειρά από κλάδους γνωρίζουν σημαντική ανάπτυξη όπως η τεχνητή νοημοσύνη, η βιοτεχνολογία, τα προηγμένα και έξυπνα υλικά, το 3D printing, η εξατομικευμένη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η συνθετική βιολογία. Επίσης στον τομέα της παραγωγής ενέργειας παρατηρείται μια στροφή και επικέντρωση στις ανανεώσιμες μορφές ενέργειας. Η “πράσινη” βιώσιμη ανάπτυξη γίνεται από τα κεντρικά αιτήματα της παρούσας περιόδου καθώς τα απαισιόδοξα μηνύματα από την περιβαλλοντική αλλαγή κατακλύζουν τον δημόσιο λόγο και οι τοποθετήσεις ότι διανύουμε μια ανθρωπόκαινο εποχή όλο πληθαίνουν (Lewis&Maslin 2018).

Όπως έχουμε δει μέχρι στιγμής η ροή πληροφορίας από πράγμα σε πράγμα σε ένα μεγάλο βαθμό διαμεσολαβεί από τον άνθρωπο, μέσα στο νέο περιβάλλον ένα μεγάλο ποσοστό αυτής της διαμεσολάβησης παρακάμπτεται, ο κόμβος “άνθρωπος” δεν είναι κεντρικός και πολλές φορές ούτε περιφερειακός μέσα στα τεχνικά συστήματα. Αυτή η αλλαγή ίσως δημιουργήσει μια ανάγκη ευρύτερης κατανόησης της σχέσεως μεταξύ των πραγμάτων και της σχέσεως μεταξύ πραγμάτων και κοινωνίας, ίσως πάλι να προωθήσει μια βαθύτερη διείσδυση της πραγματοποίησης των κοινωνικών σχέσεων στεγανοποιώντας τα μαύρα αδιόρατα κουτιά και δίνοντας μια ακόμη πιο περίοπτη θέση στους ειδήμονες και στους τεχνοκράτες. Ο τεχνοκρατικός λόγος της εργαλειακής ορθολογικότητας μέσα σε αυτά τα πλαίσια μπορεί να αναπτυχθεί και να λαμβάνει όλο και πιο σημαντικά μέρη του δημόσιου λόγου. Το διακύβευμα μιας συμμετοχικής και διευρυμένης διαμόρφωσης της τεχνολογίας και της καινοτομίας εισάγεται ως απαραίτητη για την υπεράσπιση της δημοκρατίας. Πλήθος θεωρητικών από την σκοπιά του *technology policy* καταδεικνύουν αυτόν τον κίνδυνο και προτείνουν θεραπείες (ενδεικτικά: Smith & Stirling 2017, Stilgoe & Owen & Macnaghten 2013).¹³ Είναι εφικτές όμως αυτές οι μεταρρυθμιστικές μέθοδοι ή χρειάζονται ριζικότεροι αναπροσανατολισμοί και νέες θεσμίσεις οι οποίες να προάγουν μια συνύπαρξη ευρύτερης ισότητας και πολιτικής συμμετοχής εντός μιας άλλης οικολογίας και συνάρθρωσης

¹³Smith, Adrian and Stirling, Andrew (2017) Innovation, sustainability and democracy: an analysis of grassroots contributions. *Journal of Self-Governance and Management Economics*, 6 (1). pp. 64-97

σχέσεων ανθρώπων και πραγμάτων; Το ζήτημα της κυριάρχησης του τεχνοκρατικού λόγου εντός των σύγχρονων δημοκρατιών σε μια κοινωνία διαμορφωμένη από και για την επιβίωση του *animal laborans* είναι πολύ σημαντικό. Οι φωνές που το αναγνωρίζουν αυτό πληθαίνουν αλλά τις περισσότερες φορές αδυνατούν να βρουν σημεία συνάντησης. Μια μετατόπιση της ανθρώπινης πράξης, μια διεύρυνση του δημόσιου χώρου και νέες πολιτικές θεσμίσεις είναι πιθανόν να φαντάζουν ουτοπικά σενάρια. Όμως μια επανεφεύρεση του πολιτικού και μια αναδιευθέτηση της σχέσεως μεταξύ πραγμάτων και ανθρώπων κρίνεται απαραίτητη για την δημιουργία περιεκτικότερων μορφών θέσμησης που να συμπεριλαμβάνουν περισσότερους και με πιο ίσους όρους.

Μέσα σε αυτό το τοπίο βέβαια τόσο η εργασία όσο και ο θεσμός του κράτους τείνουν προς έναν ακόμη μετασχηματισμό. Η εργασία αναδιαρθρώνεται πάνω στην ίδια βάση αυξάνοντας την ένταση των παλαιότερων χαρακτηριστικών, δηλαδή την περαιτέρω ένταση της ευελιξίας, την συνεχή επανακατάρτιση, την επισφαλοποίηση, και την διαρκή μετατόπιση. Η αύξηση του *freelancing* και η ανάπτυξη της *gig economy* όπου ομάδες εργαζομένων συγκεντρώνονται γύρω από ένα project γίνεται επίσης πιο έντονη. Ακόμα ένας κύκλος διαρθρωτικής ανεργίας ξεκινά εντείνοντας επίσης την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης. Ο φορέας της γνώσης γίνεται καθοριστικός και η μέριμνα για τον ατομικό εμπλουτισμό του ανθρωπίνου κεφαλαίου απαραίτητη.

Το κράτος από την άλλη καλείται να γίνει ρυθμιστής και να αναδιαρθρωθεί και αυτό, τα αιτήματα για ψηφιακό, ευέλικτο και πράσινο κράτος είναι μόνο κάποιες από τις σύγχρονες επιταγές.

Στην παρούσα φάση οι εικασίες, οι έρευνες, οι ενδείξεις για το μέλλον της εργασίας είναι πολλές, παρόλα αυτά είτε καλά σενάρια είτε κακά παραμένουν ακόμη σενάρια, οι τεχνολογικές αλλαγές περνούν μέσα από πολιτισμικά πλαίσια, από τοπικές ιδιαιτερότητες, από κυρίαρχες αντιλήψεις, από κοινωνικές αντιστάσεις, από οικονομικούς ανταγωνισμούς και σχέσεις εξουσίας. Οι τεχνολογικές αλλαγές συνυφαίνονται λοιπόν με ποικίλους παράγοντες για να διαμορφώσουν μια πραγματικότητα και δεν είναι το απόλυτο αίτιο. Προφητείες για το τέλος της εργασίας μένουν ανεκπλήρωτες παρόλα αυτά η διαρθρωτική ανεργία αποτελεί ένα ισχυρό φόβητρο και δυνατό όπλο στα καθεστώτα επισφάλειας που επικρατούν στην αγορά εργασίας.

Αναλύοντας λοιπόν το “τώρα” και προμηνύοντας το περιεχόμενο των κατοπινών κεφαλαίων, μπορούμε να κλείσουμε με την κοινότυπη παραδοχή με την οποία ξεκινήσαμε το παρόν κεφάλαιο, ότι η ανάπτυξη των μηχανών και των νέων οργανωσιακών πρακτικών δεν έκαναν μικρότερο τον “μόχθο” των πολλών, ούτε τον πνευματικό και ψυχικό, ούτε τον χειρωνακτικό, όμως του άλλαξε μορφή. Και αυτή η μορφή προϋποθέτει διαφορετικές υποκειμενικότητες.

4.4.1 Οργάνωση παραγωγής και εργασία

4.4.1.1 Ο Τογιοτισμός / Ονισμός

Ο φορντισμός ο οποίος κυριάρχησε ως την δεκαετία του 60' άρχισε να υποχωρεί, αυτό συνέβη γιατί έπαψε για μια σειρά λόγων να είναι αποδοτικός. Οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 70' έπληξαν σοβαρά τις μεγάλες εργοστασιακές μονάδες οι οποίες ήταν εξαιρετικά ενεργειακά βόρες. Η αύξηση του κόστους της ενέργειας επιβάρυνε δυσανάλογα το κόστος παραγωγής αλλά και το κόστος μεταφοράς των προϊόντων. Επίσης το μισθολογικό κόστος στις αναπτυσσόμενες χώρες είναι αυξημένο καθώς οι εργαζόμενοι μέσα από τις διεκδικήσεις τους έχουν επιτύχει μια σημαντική αύξηση των μισθών (Λύτρας 2000: 65). Η αμφισβήτηση της κυριαρχίας των ΗΠΑ από την βιομηχανική ανάπτυξη άλλων ισχυρών οικονομιών προκαλεί επιπτώσεις στον διεθνή ανταγωνισμό.

Καθοριστικό για την υπέρβαση του φορντισμού ήταν το παράδειγμα της Ιαπωνίας και οι καινοτομίες που εισήχθησαν όσον αφορά την οργάνωση της παραγωγής στην Toyota. Το Ιαπωνικό παράδειγμα βρίσκεται στον αντίποδα του τεϋλορισμού όπου η διευθυντική τάξη προσπαθεί να αποσπάσει δεξιότητες από τους εργαζόμενους στον χώρο της παραγωγής. Οι αλλαγές που ακολουθήθηκαν στην οργάνωση της παραγωγής στην Ιαπωνία και που γενικά ενέπνευσαν πολλούς θεωρητικούς του management καθώς συνταίριαξαν παράγοντες έτσι ώστε να βελτιστοποιήσουν την παραγωγή, έχουν τις ρίζες τους στην ανάπτυξη του βιομηχανικού συστήματος της Ιαπωνίας και στην διαφορετική κουλτούρα με την οποία συγκρότησαν τις επιχειρήσεις τους τα ζαϊμπάτσου, οι επιχειρηματικές ομάδες που τέθηκαν επικεφαλής της βαριάς βιομηχανίας. Η διαφορετική ανάπτυξη μέσα σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό πλαίσιο της δυτικά διαμορφωμένης βιομηχανίας επέφερε άλλους τρόπους οργάνωσης οι οποίοι μέσα στις νέες μορφές των αγορών διαφάνηκαν αποδοτικότερες και επέστρεψαν σαν “αντιδάνειο” μπορούμε να πούμε στην φιλοσοφία οργάνωσης παραγωγής της δύσης.

Η διαμόρφωση των επιχειρηματικών ομάδων, αποτελούν απόγονο των ζαϊμπάτσου. Οι εν λόγω επιχειρηματικές ομάδες λειτουργούσαν ηγεμονικές επιχειρήσεις ως τον πυρήνα των επιχειρηματικών τους σχεδίων και προχωρούσαν στην ίδρυση νέων συνδεδεμένων επιχειρήσεων για να επιτελούν λειτουργίες που δεν ήταν εφικτό να κάνει η κεντρική. Οι σχέσεις υπεργολαβίας ενώνουν την επιχείρηση πυρήνα με τις δορυφορικές επιχειρήσεις ενώ επιτρέπουν την αποφυγή των μειονεκτημάτων των δυσκίνητων γραφειοκρατιών που πνίγουν την καινοτομία και την τεχνολογική και οργανωτική αλλαγή (Lazonick 2001: 50).

Αναπτύσσεται μια οργανωτική ικανότητα που περιλαμβάνει ευελιξία και μέσω της διεπιχειρησιακής συνεργασίας στο εσωτερικό των ομάδων εντείνεται η υλοποίηση κοινών προγραμμάτων έρευνας και ανάπτυξης (R&D). Η δυνατότητα οργάνωσης κοινών διεπιχειρησιακών

επενδυτικών στρατηγικών ενισχύεται από την δομή της λήψης αποφάσεων. Η κουλτούρα για συναινετική λήψη αποφάσεων ενισχύει την αμφίδρομη προς τα πάνω και προς τα κάτω ροή ιδεών και πληροφοριών μέσα στην ιεραρχία της εταιρίας. Το σύστημα “*ringiseido*” δίνει την δυνατότητα σε όλα τα στελέχη και τους υπαλλήλους μιας επιχειρησιακής ομάδας να επεξεργάζονται και να διαμορφώνουν ιδέες άλλων και να συνδιαμορφώνουν αποφάσεις, αυτό αυξάνει την συνοχή της ομάδας και την ανάπτυξη μιας εταιρικής κουλτούρας (Srilalitha 2015).

Η συναινετική λήψη αποφάσεων δημιουργήθηκε από την ανάγκη των αναπτυσσόμενων επιχειρηματικών ομάδων (ζαϊμπάτσου) στα πρώτα χρόνια της εκβιομηχάνισης της Ιαπωνίας να στελεχωθούν από καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό που να κατέχει διευθυντικές ικανότητες και τεχνικές γνώσεις (Lazonick 2001: 51).

Οι Ιαπωνικές επιχειρήσεις επίσης προσφέρουν μια γενικότερη κατάρτιση στους εργαζομένους εναλλάσσοντας τους σε διάφορες τεχνικές ειδικότητες στο εσωτερικό της επιχείρησης, όπως επίσης εισάγουν και καινοτομικά συστήματα παραγωγής, έλεγχο αποθεμάτων, στατιστικό ποιοτικό έλεγχο και ευέλικτη παραγωγή. Η Ιαπωνική διευθυντική εργασία δεν καθαιρεί τον έλεγχο της παραγωγής από τους εργάτες και τους αφήνει να αναπτύσσουν πρωτοβουλίες.

Ειδικότερα στο παράδειγμα της Toyota οι εργάτες που δουλεύουν στην γραμμή παραγωγής δύναται να διακόπτουν την συνεχή ροή όταν διαπίστωναν ένα ελάττωμα, και να το επισκευάζουν επί τόπου δίχως να ενημερώνουν τους ιεραρχικά ανωτέρους τους. Με αυτόν τον τρόπο μειώνεται ο αριθμός παραγωγής ελαττωματικών προϊόντων και βελτιώνεται η ποιότητα τους (Λύτρας 2000: 66). Αυτή η διαφορετική οργάνωση του εργοστασίου ενίσχυσε την παραγωγικότητα, την ανταγωνιστικότητα, όσο και την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών και αυτοματισμών.

Στον Τογιοτισμό ή Ονισμό -από το όνομα του αρχιμηχανικού της Toyota ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τις τροποποιήσεις- οι εργασίες συναρμολόγησης γίνονται στην στιγμή, υπάρχει ένας συγχρονισμός της παραγωγής σύμφωνα με την ζήτηση η οποία μειώνει τα έξοδα για προμήθειες και για αποθήκευση (Λύτρας 2016: 168). Το σύστημα just in time ορθολογικοποιεί τις αστοχίες της μαζικής παραγωγής η οποία είναι πιθανόν να αύξανε το stock των προϊόντων και συγχρονίζει την παραγωγή με την ζήτηση. Αυτή η μορφή παραγωγής λαμβάνει και το χαρακτηριστικό όνομα λιτή παραγωγή (*lean production*).

Το σύστημα *just in time* που αναπτύχθηκε στην Toyota αποτέλεσε μια καθαρά οργανωτική καινοτομία η οποία δεν συμπεριλάμβανε εξ αρχής τουλάχιστον κάποια καινοτομία σε σχέση με τους υπολογιστές. Οι σύμβουλοι επιχειρήσεων και οι ειδικοί του management που μελέτησαν τα προτερήματα και τα συγκριτικά πλεονεκτήματα αυτού του μοντέλου συνέβαλαν στην εξάπλωση του στον υπόλοιπο κόσμο, σε Ευρώπη, Αμερική. Η εφαρμογή αυτών των just in time πρακτικών συνδέονταν όλο και περισσότερο με την χρήση υπολογιστών και με την ολοκλήρωση του προγραμματισμού παραγωγής προϊόντων και ελέγχου αποθεμάτων με τις προμήθειες μέσω ενός

δικτύου υπολογιστών. Αυτές οι νέες τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνίας έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αποθήκευση επεξεργασία και στην ταχύτητα μετάδοσης των πληροφοριών με τέτοιο τρόπο ώστε να εξοικονομούν χρόνο στην διαδικασία παραγωγής και κατ' επέκταση να εξοικονομούν εργασία και κεφάλαιο.

4.4.1.2 Η δυναμική εισαγωγή των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών

Τα επί μέρους τμήματα σχεδίασης-παραγωγής-αποθήκευσης-διανομής άρχισαν να ανταλλάσσουν πληροφορίες και να συλλέγουν στοιχεία από τις δραστηριότητες τους με πολύ γρήγορο και αποτελεσματικό τρόπο. Η ψηφιοποίηση του σχεδιασμού επί παραδείγματι επέτρεψε την σύνδεση μεταξύ γραφείων σχεδιασμού που βρίσκονταν σε πολλά διαφορετικά γεωγραφικά μέρη. Οι πολυεθνικές εταιρίες μπορούσαν να συνδέσουν σε πραγματικό χρόνο τις λειτουργίες σχεδιασμού και κατασκευής που βρίσκονται σε διαφορετικά γεωγραφικά σημεία (Freeman & Soete 2000: 139).¹⁴

Οι υπολογιστές έτσι συνέβαλαν σημαντικά στην εδραίωση και περαιτέρω εξέλιξη των νέων μορφών οργάνωσης παραγωγής ανασχεδιάζοντας και αναδιαμορφώνοντας την εσωτερική λειτουργία των επιχειρήσεων. Στο νέο οικονομικό περιβάλλον, η ταχύτητα, η χωρητικότητα αποθήκευσης πληροφοριών, η ευελιξία και η δικτύωση αναδείχθηκαν σε κύρια χαρακτηριστικά. Οι υπολογιστές καθίστανται νευραλγικό εργαλείο για την οργανωτική και επιχειρηματική δραστηριότητα, τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής (FMS) ή η ολοκληρωμένη παραγωγή με την βοήθεια υπολογιστή (CIM) άρχισαν να εισάγονται και σταδιακά να κυριαρχούν στις επιχειρήσεις. Οι οργανωτικές και τεχνολογικές αλλαγές συνδέθηκαν άρρηκτα μεταξύ τους, τα υπολογιστικά συστήματα συναρμόστηκαν με τις νέες μορφές οργάνωσης παραγωγής, αυτές οι αλλαγές οδήγησαν σε ισχυρές πιέσεις για μεγαλύτερη ευελιξία και στην εργασία (Freeman & Soete 2000: 140).

Στο πεδίο της εργασίας, οι ισχύουσες δεξιότητες δεν αντιστοιχούν σε αυτές που απαιτούνται από τον νέο εξοπλισμό, η επιτυχία λοιπόν μιας διαρθρωτικής διαδικασίας περνά μέσα και από τον μετασχηματισμό του συντελεστή της παραγωγής που έχει να κάνει με την ανθρώπινη εργασία. Νέες πειθαρχήσεις έτσι προκύπτουν οι οποίες προστάζουν την αναδιαμόρφωση των κοινωνικών υποκειμενικοτήτων που θα στελεχώσουν τις νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και θα χρησιμοποιήσουν τα νέα τεχνικά μέσα εργασίας. Η ιδέα της διαρκούς επανακατάρτισης, της διαβίου μάθησης και της ευελιξίας όσον αφορά την εργασία έχει δημιουργηθεί.

Είναι αρκετές οι μελέτες περίπτωσης που δείχνουν την αδυναμία αναδιάρθρωσης και επανασχεδιασμού της επιχείρησης που επιβεβαιώνουν τα προβλήματα της αποκαθετοποίησης και

¹⁴Freeman C. & Soete L. (2000) "Εργασία για όλους ή μαζική ανεργία, ο ρόλος της πληροφορικής στο κατώφλι του 21ου αιώνα", Θεμέλιο, Αθήνα.

της προαγωγής συγκεκριμένων τεχνολογικών αλλαγών. Για τον J. Fleck (1993) η τεχνολογία από μόνη της δεν μπορεί να κάνει τίποτα, πρέπει να έρθει σε συνέργεια με την ανθρώπινη δράση για να επιτύχει τα αποτελέσματα της και να λειτουργήσει. Η επιτυχία λοιπόν περνά μέσα από την ενεργό συμμετοχή των χρηστών στις οργανωτικές και τεχνολογικές αλλαγές. Η επίθεση στον συνδικαλισμό και στις κατακτήσεις των εργαζομένων την περίοδο αυτή μπορεί να κατανοηθεί μέσα από την ανάγκη για πιο ευέλικτες μορφές απασχόλησης και αναδιάρθρωσης της εργασίας.

Παρόλα αυτά, αυτή η τεχνολογική και οργανωτική μεταστροφή επηρεάζει πολύ τα μεσαία στελέχη διοίκησης. Εξαιτίας της ταχύτητας και της ευκολίας της πρόσβασης στις πληροφορίες από όλα τα επίπεδα της παραγωγής, τόσο οριζόντια όσο και κάθετα, συχνά τα ενδιάμεσα διοικητικά στελέχη κρίνονται μη απαραίτητα (Freeman & Soete 2000: 141). Παρατηρείτε ένα “*down sizing*” μια σμίκρυνση του μεγέθους των μεγάλων επιχειρήσεων. Με την κατάργηση των ενδιάμεσων διευθυντικών θέσεων (*delaying*) ανατίθεται σε μικρότερο αριθμό διευθυντικών στελεχών ο έλεγχος μεγαλύτερου αριθμού εργαζομένων. Η αποκαθετοποίηση αναθέτει πολλαπλά καθήκοντα σε μια μικρή μερίδα στελεχών εντός της επιχείρησης (Sennett 2010: 73). Αυτός ο ανασχεδιασμός της παραγωγής συνεπάγεται και μείωση θέσεων εργασίας. Οι Hammer & Champy (1993: 48) αναφέρουν σχετικά ότι ουσία του ανασχεδιασμού είναι να γίνονται περισσότερα πράγματα με λιγότερους ανθρώπους.

Αυτή η συναρμογή της τεχνολογίας των υπολογιστών με την οργάνωση παραγωγής των επιχειρήσεων πυροδοτεί μια περαιτέρω ανάπτυξη της πληροφορικής και του διαδικτύου καθώς γίνεται ένας αρκετά κερδοφόρος τομέας στην οικονομία. Οι υπολογιστές μέσα από την συναρμογή τους με την οργάνωση της παραγωγής συνέβαλαν στην ανάπτυξη μιας ανάγκης για την δημιουργία του τόπου συνεύρεσης τους, του διαδικτύου. Ο επικεφαλής της IBM T. Watson δεν είχε φανταστεί καν αυτήν την εξέλιξη, θεωρούσε ότι η αγορά υπολογιστών θα απασχολούσε κυβερνητικές, στρατιωτικές και επιστημονικές εφαρμογές αλλά ακόμη και οι πιο σύγχρονοι και πιο ενημερωμένοι που θεωρούσαν ότι οι υπολογιστές θα χρησιμέψουν στην διοίκηση επιχειρήσεων δεν φαντάζονταν τις εφαρμογές που θα μπορούσαν να έχουν, όπως ομολογεί ο ειδικός του management P. Drucker (2000: 116): “*Ούτε ένας από εμάς δεν μπορούσε να φανταστεί το πραγματικά επαναστατικό λογισμικό που είναι τώρα διαθέσιμο στους αρχιτέκτονες. Σε ένα κλάσμα του παραδοσιακά απαραίτητου χρόνου και κόστους, το λογισμικό σχεδιάζει τα σωθικά των μεγάλων κτιρίων (...) εργασίες που ακόμα και πριν λίγα χρόνια απορροφούσαν τα δύο τρίτα του χρόνου και του κόστους του σχεδιασμού*”

Αυτή η τρομερή ροή ύλης, πληροφορίας και ενέργειας που προκαλείται από το ενδιαφέρον των επιχειρήσεων (ώστε να βελτιστοποιήσουν την παραγωγικότητά τους) για την πληροφορική την καθιστά έναν αναδυόμενο και κερδοφόρο κλάδο. Το διαδίκτυο διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό γύρω από εμπορικές χρήσεις αλλά και από την κοινοτική κουλτούρα των χάκερ και των

τεχνολογικών ελίτ (Castells 2005: 85). Οι επιχειρήσεις συνδιαμορφώνουν το διαδίκτυο μαζί με άλλους παράγοντες και το διαδίκτυο με την σειρά του αναδιαμορφώνει τις επιχειρήσεις. Το διαδίκτυο δε και οι προσωπικοί υπολογιστές, τα λογισμικά και οι εφαρμογές έχουν κατακλύσει κάθε πτυχή της σύγχρονης καθημερινότητας.

4.4.1.3 Η ευέλικτη παραγωγή

Η οργάνωση παραγωγής του παρόντος προτύπου απαντάει εμφατικά στην προβληματική της ευελιξίας. Η ένταση της ευελιξίας είναι η απάντηση στην σύγχρονη συγκρότηση των επιχειρήσεων έτσι ώστε να είναι πιο κερδοφόρες. Η ευελιξία αποτελεί μια πολυσήμαντη έννοια και αφορά μια σειρά παραγόντων. Όταν αναφερόμαστε στην ευελιξία αυτό συμπεριλαμβάνει την ευελιξία προϊόντων, ποσοτήτων, ποιοτήτων, μορφών και μεθόδων παραγωγής και εργασίας. Για να ικανοποιηθούν αυτές οι επιταγές της ευελιξίας κινητοποιούνται ποικίλες αλλαγές που αφορούν, τις υλικοτεχνικές διατάξεις, τα λογισμικά προγράμματα, τα συστήματα αποθήκευσης και κοστολόγησης, την μορφή της οργάνωσης. Τους τόνους λοιπόν τους αντικαθιστούν τα κέντρα κατεργασίας και οι συνδεδεμένες μηχανές, το Flexible Manufacturing System κάνει την εμφάνιση του, οι εργαλειομηχανές συνδέονται μεταξύ τους και ανταλλάσσουν πληροφορίες ενώ οι μηχανές συσσωματώνονται με υπολογιστές. Γίνεται εφικτή η επιτόπου γρήγορη και ποιοτική κατασκευή διαφορετικών προϊόντων με χαμηλό κόστος, τα συστήματα, η ανάγκη για απρόσκοπτη ροή πληροφορίας επιφέρει μια αλλαγή στην οργανωτική δυσκαμψία των κάθετων ιεραρχιών και ο ρόλος των εργαζομένων της παραγωγής γίνεται πιο ενεργός. Η ευελιξία δεν είναι μια συγκεκριμένη έννοια που παραπέμπει σε μια και μόνο μορφή οργάνωσης αλλά είναι μια έννοια που χωράει διαφόρους σχηματισμούς, τεχνολογίες και καθεστώτα εργασίας.

Η Καραμεσίνη (1993: 94) σημειώνει πως η έννοια της ευελιξίας διαμορφώθηκε κατά πρώτον από την νεοκλασική θεωρία, για να εκφράσει την ικανότητα των τιμών να μεταβάλλονται σε συνάρτηση με τη διαφορά ζητούμενων και παραχθέντων ποσοτήτων, ώστε να εξασφαλίζεται ισορροπία στην αγορά.

Η ευέλικτη παραγωγική διαδικασία στοχεύει στην έγκαιρη και αποτελεσματική ανταπόκριση στις άενα μεταβαλλόμενες συνθήκες της ζήτησης. Με αυτόν τον τρόπο τον ρυθμό στην παραγωγή δεν τον δίνει η προσφορά στην οποία οι επιχειρήσεις μεγιστοποιούν την παραγωγή πανομοιότυπων προϊόντων, αλλά η ζήτηση. Το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα βασίζεται κατά κύριο λόγο στην ικανότητα των παραγωγών να ανταποκρίνονται σε έντονα διαφοροποιημένες αγορές και σε ετερογενή υποδείγματα κατανάλωσης (Λυμπεράκη 1990).

Ο Δασκαλάκης (2009: 355) αναφέρει επίσης πως ως παραγωγική ευελιξία νοείται η δημιουργία μιας ευέλικτης επιχείρησης με μεγάλο βαθμό αυτοματοποίησης, η οποία αξιοποιώντας έναν

εξοπλισμό πολλαπλών δυνατοτήτων, κατορθώνει να προσαρμόζει το παραγόμενο προϊόν και τον όγκο αυτού στις ανάγκες του καταναλωτικού κοινού και της μεταβαλλόμενης ζήτησης. Η ευελιξία στις οργανωτικές διαδικασίες έχει άμεσο αντίκτυπο στον χώρο και στον χρόνο της εργασίας, στις συμβάσεις, στα ωράρια, στην εσωτερική κινητικότητα σε πόστα εντός της επιχείρησης, στα συστήματα καθορισμού των αμοιβών.

4.4.1.4 Η Επιχείρηση δικτύου

Το διαδίκτυο προσφέρει τρομακτικές δυνατότητες ευελιξίας. Η χρήση του διαδικτύου γίνεται βασική πηγή παραγωγικότητας και ανταγωνισμού για όλων των ειδών τις επιχειρήσεις. Χρησιμοποιώντας το διαδίκτυο ως βασικό μέσο επικοινωνίας και επεξεργασίας πληροφοριών, η επιχείρηση υιοθετεί το δίκτυο ως οργανωτική μορφή. Αυτός ο κοινωνικοτεχνικός μετασχηματισμός διαποτίζει ολόκληρο το οικονομικό σύστημα και επηρεάζει όλες τις διαδικασίες και φάσεις του παραγωγικού συστήματος. Έτσι τόσο το κεφάλαιο όσο και η εργασία, τα κύρια χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής αναπαραγωγής μετασχηματίζονται ως προς τα χαρακτηριστικά και την λειτουργία τους (Castells 2005: 95).

Ο Manuel Castells διαβλέπει την ανάπτυξη των επιχειρήσεων/δικτύων εννοώντας την οργανωτική μορφή η οποία οικοδομείται γύρω από επιχειρηματικά σχέδια τα οποία προκύπτουν από την συνεργασία ανάμεσα σε ποικίλα συστατικά διαφόρων εταιριών που δικτυώνονται μεταξύ τους για την εκπόνηση ενός συγκεκριμένου επιχειρηματικού σχεδίου και επαναδιευθετούν τα δίκτυα τους για την εφαρμογή του κάθε σχεδίου (Castells 2005: 96). Η επιχείρηση δικτύου λοιπόν είναι ένας φορέας οικονομικής δραστηριότητας ο οποίος οικοδομείται γύρω από συγκεκριμένα επιχειρηματικά σχέδια, συναρθρώνοντας ευέλικτα απαραίτητες λειτουργίες ενώ εξοστρακίζει τις περιττές και δύσκαμπτες.

Ένα κλασσικό παράδειγμα τέτοιας οργανωτικής δομής είναι όπως αναφέρει ο Castells αυτό της εταιρίας κατασκευής δρομολογητών Cisco, αυτό το μοντέλο θα λάβει μεγάλη δημοφιλία στην σύγχρονη εποχή της gig economy. Η Cisco προσέφερε ένα ανοιχτό δίκτυο τόσο στους προμηθευτές όσο και στους πελάτες. Οι πελάτες συγκεκριμενοποιούν τις ανάγκες τους σε προϊόντα και υπηρεσίες και οι προμηθευτές ανταποκρίνονται. Οι τιμές διαμορφώνονται μέσα από την αλληλεπίδραση πελατών και προμηθευτών και οι προμηθευτές αναλαμβάνουν κατά παραγγελία (on demand) να κατασκευάσουν τα επιθυμητά προϊόντα τα οποία τα αποστέλλουν απ' ευθείας στον πελάτη. Η εξυπηρέτηση πελατών και η τεχνική βοήθεια είναι διαρκής και αυτοματοποιημένη.

Ουσιαστικά η Cisco δουλεύει με υπεργολαβίες, κατά κάποιο τρόπο παρέχοντας μια υπηρεσία ως μεσάζων ανάμεσα σε πελάτες και προμηθευτές εγγυώμενη την τάξη, την ποιότητα και την ασφάλεια των συναλλαγών, καθώς η ίδια από μόνη της κατασκευάζει ένα ελάχιστο μέρος των

παραγγελιών. Θεμέλιος λίθος της επιτυχίας είναι η ανάδραση σε πραγματικό χρόνο ανάμεσα στους πελάτες και στην παραγωγή (Castells 2005: 96-104).

Η επιχείρηση δικτύου σταδιακά γίνεται κυρίαρχο οργανωτικό σχήμα στον βιομηχανικό κλάδο των ηλεκτρονικών καθώς εταιρίες ορόσημα του είδους ακολουθούν αυτό το μοντέλο (Nokia, Dell, HP).

Το μοντέλο της επιχείρησης δικτύου βέβαια διαχέεται και σε άλλους τομείς της παραγωγής οι οποίοι υιοθετούν στοιχεία του. Ο Castells αναφέρει το παράδειγμα της εταιρίας ένδυσης Zara η οποία αναλύοντας συνεχώς τις πληροφορίες από τις πωλήσεις και δομώντας ένα σύστημα ανάδρασης σε πραγματικό χρόνο ανάμεσα σε ζήτηση και παραγωγή, κατανέμοντας τις επιμέρους δραστηριότητες της σε διάφορα μέρη του κόσμου, έγινε από τις πιο επιτυχημένες fast fashion εταιρίες. Στα σημεία πώλησης όλης της επικράτειας στην οποία εκτείνεται, οι υπάλληλοι καταγράφουν όλες τις συναλλαγές που ανακύπτουν και οι οποίες δομούν το προφίλ των πωλήσεων αναδεικνύοντας τις προτιμήσεις των πελατών. Οι πληροφορίες επεξεργάζονται και επιστρέφουν πίσω στο κέντρο σχεδιασμού όπου ενσωματώνονται στις νέες σχεδιαστικές προτάσεις της εταιρίας. Τα νέα μοντέλα διαβιβάζονται σε αυτοματοποιημένες κοπτικές μηχανές στα εργοστάσια και κατόπιν ράβονται σε εργοστάσια με φθηνή ανθρώπινη εργασία. Ο κύκλος παραγωγής ενώ διαρκώς αναδιαμορφώνεται σύμφωνα με τις καταναλωτικές προτιμήσεις και τις τάσεις της μόδας διαρκώς συρρικνώνεται από άποψη χρόνου. Ο Castells (2005: 103-104) αναφέρει σχετικά πως η benetton η οποία υπήρξε καινοτόμος εταιρία ένδυσης την δεκαετία του 80' είχε έναν κύκλο σχεδιασμού/παραγωγής/διανομής έξι μηνών, η GAP μείωσε τον κύκλο αυτόν σε δύο μήνες, ενώ η Zara συρρίκνωσε τον χρόνο στις δύο εβδομάδες και αυτό το 2000, 20 χρόνια δηλαδή από σήμερα.

Αυτή η τάση για επιτάχυνση της παραγωγής και η γρήγορη απαρχαίωση των προϊόντων διαφαίνεται στην βιομηχανία ρούχων και καθιστά σαφή την σύγχρονη επιταγή την οποία καυτηρίαζε η Arendt κατά την οποία ένα ρούχο πρέπει να καταναλώνεται τόσο γρήγορα όσο η τροφή (Arendt 1986: 170). Καταδεικνύεται λοιπόν εδώ η σχέση των ανθρώπων με τα πράγματα, η ανάδυση του μόχθου σε βασική δραστηριότητα της ανθρώπινης κατάστασης, ένας μόχθος που λυτρώνεται με τον φετιχισμό του εμπορεύματος.

Το διαδίκτυο συνέβαλε τα μέγιστα προς την επιτάχυνση αυτής της ήδη διαμορφωμένης τάσης. Η επιχείρηση δικτύου προηγήθηκε της διάδοσης του διαδικτύου, όμως η συμβολή του διαδικτύου ως τεχνολογικού μέσου στο νέο επιχειρηματικό μοντέλο, για τον Castells (2005: 106-107) έχει εισφέρει στους εξής 5 τομείς:

1. Προσαρμοστικότητα: το δίκτυο μπορεί να αναπτύσσεται είτε σε τοπικό είτε διεθνές επίπεδο ανάλογα με την επιχειρηματική στρατηγική.
2. Αλληλεπίδραση: ανάμεσα σε προμηθευτές, πελάτες, υπεργολάβους και εργαζόμενους με διαρκή ανταλλαγή πληροφοριών και επαναδιευθέτηση της παραγωγικής διαδικασίας.

3. Διαχείριση της ευελιξίας: υπάρχει διαφοροποίηση της σύνθεσης των ποικίλων συντελεστών ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε σχεδίου.
4. Επωνυμοποίηση: Η εταιρία που αναλαμβάνει την εκπόνηση ενός σχεδίου αναλαμβάνει το ρίσκο επιτυχίας ή αποτυχίας με αποτέλεσμα να συσσωρεύσει συμβολική αξία η οποία παρέχει αξιοπιστία και εγγύηση ποιότητας. Το διαδίκτυο επιτρέπει τις διαρκείς αναδράσεις σχετικά με την δραστηριότητα της παραγωγής και της κατανάλωσης, οι οποίες αν αξιολογηθούν σωστά από την εταιρία μπορούν να συμβάλλουν στην βελτίωση των υπηρεσιών.
5. Προσαρμογή στις απαιτήσεις του πελάτη: Η ποικιλομορφία της παγκόσμιας ζήτησης καθιστά μη αποδοτική την μαζική παραγωγή, δια μέσου των προσωποποιημένων on line αλληλεπιδράσεων ρυθμίζεται η παραγωγή, η ποσότητα και η ποιότητα του τελικού προϊόντος.

Οι εταιρίες με την οικειοποίηση και σωστή εκμετάλλευση του διαδικτύου καθίστανται πιο λειτουργικές και περισσότερο ανταγωνιστικές.

Όπως αναφέρουν οι Haeckel & Nolan (1993) στο πολύ σημαντικό κείμενο τους για το νέο management, *Managing by Wire*: “Ο δείκτης νοημοσύνης μιας εταιρίας καθορίζεται από τον βαθμό στον οποίο η πληροφορική υποδομή της συνδέει, διανέμει και δομεί τις πληροφορίες. Οι απομονωμένες εφαρμογές και τα δεδομένα, όσο εντυπωσιακά και αν είναι, μπορούν να δημιουργήσουν “ηλίθιες ιδιοφυΐες” αλλά όχι εταιρική συμπεριφορά υψηλής λειτουργικότητας”.

Η δικτύωση ουσιαστικά είναι αυτή που έχει σημαίνοντα ρόλο, και η αξιοποίηση των πληροφοριακών συστημάτων μέσα σε ένα σύστημα οργάνωσης της παραγωγής που να το καθιστά λειτουργικό. Αυτές οι νέες τεχνολογίες υποβάλλουν σαφώς και νέες μορφές γνώσης και νέες πειθαρχήσεις.

4.4.1.5 Το πλέγμα ως οργανωτική μορφή (*matrix management*)

Παρόμοιας λογικής με τα υποδείγματα του δικτύου, των ομάδων εργασίας, είναι η οργάνωση της παραγωγής με το σύστημα “Matrix”. Αρκετές πολυεθνικές εταιρίες υιοθετούν αυτήν την οργανωτική μορφή. Οι μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες που κυριαρχούν στους κλάδους τους είναι συνδεδεμένες με έναν ευρύτερο αριθμό μικρότερων θυγατρικών επιχειρήσεων, η δομή της εσωτερικής δικτύωσης των εταιριών έτσι ώστε να φέρουν εις πέρας την παραγωγή προϊόντων ή υπηρεσιών είναι το σύστημα “matrix”. Η οργάνωση σε πλέγμα που αποσκοπεί στην διοίκηση μεγάλων επιχειρήσεων με πολλές παραγωγικές και εμπορικές μονάδες απλωμένες σε ένα ευρύ γεωγραφικό πλαίσιο, δίνει την δυνατότητα της οριζόντιας επικοινωνίας ανάμεσα σε ξεχωριστές

μονάδες ή τμήματα έτσι ώστε να υλοποιηθεί ένα έργο ή ένα καθήκον. Οι εργαζόμενοι επιλέγονται από τις διαφορετικές μονάδες της εταιρίας και κατά την διάρκεια μέχρι την υλοποίηση του project έχουν προϊσταμένους δύο τουλάχιστον διευθυντικά στελέχη (Λύτρας 2016: 306).

Πολλές μεγάλες επιχειρήσεις αναδιαρθρώνοντας την δομή τους και ανασχεδιάζοντας την οργάνωση παραγωγής μετακίνησαν σημαντικούς τομείς τους από το εσωτερικό τους στο εξωτερικό της εταιρίας, είτε σε θυγατρικές εταιρίες είτε σε υπεργολαβίες. Ορισμένες επιχειρήσεις μάλιστα δεν διαθέτουν στο εσωτερικό τους καμία παραγωγική μονάδα παρόλο που εμπορεύονται υλικά προϊόντα. Ουσιαστικά έχοντας αποκτήσει ένα ισχυρό brand name εκμεταλλευόμενοι την επωνυμοποίηση τους, καθίστανται επικεφαλής ενός ευρύτατου δικτύου παραγωγής, διανομής και πώλησης των προϊόντων (Λύτρας 2016: 307). Η εταιρία αθλητικών ειδών NIKE είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου τύπου οργανωτικής συγκρότησης. Ένα διευθυντικό στέλεχος της NIKE αναφέρει σχετικά με τον τρόπο που οργανώνεται και σχεδιάζεται η παραγωγή προϊόντων: *“Προσπαθούμε να λειτουργούμε με οριζοντιότητα (...) αν θέλουμε να κατασκευάζουμε τα καλύτερα ποδοσφαιρικά παπούτσια στον κόσμο, πρέπει να δούμε ότι οι καλύτεροι ποδοσφαιριστές του κόσμου συγκεντρώνονται όλοι στην Ευρώπη. Αν λοιπόν καθίσουμε στο Kansas και πούμε θα σχεδιάσουμε τα καλύτερα ποδοσφαιρικά παπούτσια στον κόσμο παίρνοντας ανάδραση από την τοπική ομάδα του πανεπιστημίου του Kansas, όχι αυτό δεν μπορεί να συμβεί. Πρέπει να είμαστε και στην δυτική Ευρώπη. Έτσι αυτό που πραγματικά πρέπει να κάνουμε είναι μια συνεργασία σε όλα τα επίπεδα.”* (Brenner & Schlegelmilch & Ambos 2013).

Αυτή η ευελιξία και η ταχύτητα ροής πληροφορίας εντός του πλέγματος της συγκεκριμένης οργανωτικής διαδικασίας δίνει την δυνατότητα για βελτιστοποιημένα αποτελέσματα ποιότητας και προμηθεύει το τμήμα R&D με τα κατάλληλα δεδομένα ώστε να αναδιαμορφώσει τον σχεδιασμό προϊόντων. Η συνεργασία σε όλα τα επίπεδα της παραγωγής, διανομής με άλλα τμήματα των δικτύων που συστήνει η NIKE στηρίζεται εν πολλοίς στις δυνατότητες που δίνει το ίντερνετ. Η NIKE λειτουργώντας ως πλέγμα έχει απλώσει τα “μάτια” της παντού έτσι ώστε να λειτουργεί με ευελιξία και καινοτομώντας.

Οι πολυεθνικές εταιρίες αυτού του τύπου συνηθίζουν να μην διατηρούν παραγωγικές μονάδες. Η παραγωγή των προϊόντων γίνεται συνήθως σε εργοστάσια με κακοπληρωμένη εργασία σε κάποιο μέρος του αναπτυσσόμενου κόσμου στις Φιλιππίνες, την Ινδονησία κ.α.. Αυτή την τάση για εξωτερικότητα της παραγωγής σε σχέση με τον αγώνα επωνυμοποίησης των εταιριών αναλύει η N. Klein (2005: 250-251) στο βιβλίο της *No Logo*, αναφέρει λοιπόν χαρακτηριστικά: *“οι εταιρείες δεν πρέπει να ξοδεύουν τους περιορισμένους χρηματικούς πόρους τους σε εργοστάσια τα οποία απαιτούν υλική συντήρηση, σε μηχανές οι οποίες θα φθαρούν ή σε υπαλλήλους οι οποίοι σίγουρα θα γεράσουν και θα πεθάνουν. Αντίθετα, οφείλουν να κατευθύνουν αυτούς τους πόρους προς τα εικονικά τούβλα*

και τη λάσπη που χρησιμοποιούνται για να δημιουργήσουν την επωνυμία του προϊόντος. Τουτέστιν, προς τις χορηγίες, τη συσκευασία των προϊόντων, την επέκταση και τη διαφήμιση”.

Το εσωτερικό τμήμα της επιχείρησης προσηλώνεται στις επενδύσεις στην επωνυμοποίηση έτσι ώστε να κυριαρχήσει στην αγορά και στο εξωτερικό τμήμα της υλικής παραγωγής των εμπορευμάτων εργαζόμενοι απασχολούνται σε συνθήκες γαλέρας σε περιοχές του αναπτυσσόμενου κόσμου και σε μέρη που πολλές φορές δεν είναι καν εργοστάσια. Παρόλα αυτά η NIKE εγγυάται για την ποιότητα του προϊόντος της και αυτός είναι ο σκοπός της, η διατήρηση του Brand. Σε αυτό το κυνήγι επωνυμοποίησης, έτσι ώστε να καρπωθούν τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα μπαίνουν και άλλες εταιρίες, όπως αναφέρει η Klein (2005: 251): *“Έτσι, απελευθερωμένη από τις αλυσίδες της παραγωγής, η εταιρεία βρήκε το χρόνο και τα χρήματα για να δημιουργήσει όνομα όπως αυτό της Nike. “Κλείσαμε τα πάντα”, δήλωσε περήφανα ο εκπρόσωπος της Adidas, Πίτερ Ξανάντι. “Το μόνο που κρατήσαμε είναι ένα μικρό εργοστάσιο, ως το παγκόσμιο κέντρο της τεχνολογίας μας, το οποίο αντιστοιχεί μονάχα στο 1% της συνολικής μας παραγωγής” και συνεχίζει η Klein: “Εταιρείες οι οποίες κατά παράδοση έμεναν ικανοποιημένες μ’ ένα μεικτό κέρδος της τάξης του 100% ανάμεσα στο κόστος της εργοστασιακής παραγωγής και τη λιανική τιμή πώλησης χτενίζουν τώρα ολόκληρο τον πλανήτη προκειμένου να βρουν εργοστάσια τα οποία θα παράγουν τόσο ανέξοδα τα προϊόντα τους, ώστε το μεικτό κέρδος να πλησιάζει το 400%”.*

Οι συνθήκες εργασίας φυσικά σε αυτές τις εργοληπτικές εταιρίες που αναλαμβάνουν τις υπεργολαβίες σε αυτό το “Matrix” είναι άθλιες και συνήθως η δέσμευση στο έργο είναι προσωρινή. Έτσι αυτό το Matrix περιλαμβάνει ποικίλα εργασιακά καθεστώτα και εργασιακές σχέσεις που δεν αφορούν μόνο μια εταιρία αλλά ένα πλήθος εταιριών και οργανωτικών πλαισίων οι οποίες συναρθρώνονται για να δημιουργήσουν ένα φθηνό και επώνυμο προϊόν.

Πίσω από το Matrix βρίσκεται λοιπόν στην προκειμένη, η κακοπληρωμένη εργασία, οι άθλιες συνθήκες, η παιδική εργασία και εκμετάλλευση.¹⁵ Οι τεχνολογικές καινοτομίες της 3ης βιομηχανικής επανάστασης στην προκειμένη συμπορεύονται με τους εργασιακούς αναχρονισμούς της 1ης βιομηχανικής επανάστασης και της επιδέξιας παιδικής εργασίας.

¹⁵ Ενδεικτικά μόνο :www.chinalaborwatch.org/newscast/66 και https://www.researchgate.net/publication/271669279_Story-Branding_by_Empire_Entrepreneurs_Nike_Child_Labour_and_Pakistan's_Soccer_Ball_Industry. Ανακτήθηκαν: 20/12/20



Just do it: Γελοιογραφία για τις συνθήκες παραγωγής για λογαριασμό πολυεθνικής επιχείρησης που χρησιμοποιεί το μοντέλο «Matrix» και την εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας.

4.4.1.6 Ομάδες εργασίες σε project ή Χολιγουντοποίηση της παραγωγής

Η συγκέντρωση γύρω από συγκεκριμένα επιχειρηματικά σχέδια των δικτυακών συνενυρέσεων της παραγωγής ομάδων ατόμων, εταιριών, τμημάτων τα οποία συνέρχονται υλοποιούν το project και διαλύονται διατηρώντας την ευελιξία τους και την αυτονομία τους έχει αρχίσει να γίνεται πολύ σημαντική δομή οργάνωσης παραγωγής. Ο ηγέτης της Microsoft Bill Gates (1999: 151) μαρτυρά σχετικά: “Συγκεντρώνοντας γρήγορα άλλες εταιρίες ή άτομα, μπορεί να λειτουργήσει σαν μια τεράστια εικονική επιχείρηση μέχρι να φέρει το έργο σε αίσιο (και κερδοφόρο) τέλος. Επειδή η ομάδα θα διαλυθεί στο τέλος του έργου, η εταιρία μπορεί να διαχειρίζεται το εργατικό δυναμικό χωρίς το λειτουργικό κόστος ενός πολυπληθούς προσωπικού πλήρους απασχόλησης. Οι μικρές εταιρίες μπορούν να χρησιμοποιήσουν τον ιστό για να μεγαλώσουν χωρίς να έχουν πολυάριθμο μόνιμο προσωπικό.”

Το διαδίκτυο λοιπόν επιτρέπει στις εταιρίες να οργανώνουν την παραγωγή τους με τον τρόπο που μέχρι πρότινος χρησιμοποιούνταν στις κινηματογραφικές παραγωγές για την περάτωση μιας ταινίας. Τα μεγάλα στούντιο του Χόλυγουντ έχουν μια σταθερή δομή που απασχολεί μόνιμο προσωπικό για την διεκπεραίωση των οικονομικών συναλλαγών, του μάρκετινγκ και της διανομής αλλά σε ό,τι αφορά την δημιουργική πλευρά, το προσωπικό που επιστρατεύεται και απασχολείται κυρίως πάνω στο γύρισμα μιας και μόνο ταινίας δεν είναι σταθερό, μετά το πέρας των γυρισμάτων αποδεσμεύονται. Όταν ληφθεί μια απόφαση για την δημιουργία μιας ταινίας ο σκηνοθέτης συγκεντρώνει μια μεγάλη ομάδα από ηθοποιούς, βοηθούς, τεχνικούς, η οποία ομάδα όταν η ταινία

ολοκληρωθεί διαλύεται και τα άτομα είτε απασχολούνται σε κάποια άλλη παραγωγή είτε μένουν στον “πάγο” μέχρι να βρεθεί κάποιο νέο project.

Η τεχνολογία του διαδικτύου επιτρέπει σε πολλά εργασιακά project να λειτουργούν με την μέθοδο των κινηματογραφικών εταιριών. Ο υπεύθυνος ενός project που αναζητά την στελέχωση του από ανθρώπινο δυναμικό μπορεί να συνδεθεί στο διαδίκτυο να ανακοινώσει το project και να περιμένει για το ποιοι θα ανταποκριθούν στην διεκπεραίωση του. Μεμονωμένα άτομα ή και επιχειρήσεις μπορούν να συστήσουν ένα δίκτυο για την διεκπεραίωση του έργου το οποίο μόλις θα υλοποιηθεί, το δίκτυο θα διαλυθεί εις τα εξ ων συνετέθη. Το δίκτυο αποσυναρμολογείτε και επανασυγκροτείται με άλλα μέλη σε ένα άλλο project όπως συμβαίνει και στον κλάδο του Cinema.

Η εστίαση στο έργο (project focused) και αυτό που έχει αποκαλείται “*Hollywood model*” αποκτά μια ευρύτερη δυναμική σε ποικίλους κλάδους. Η φαρμακευτική βιομηχανία επί παραδείγματι αναπτύχθηκε με αυτό το μοντέλο. Για δεκαετίες, όλη η διαδικασία από τα πρώτα ερευνητικά στάδια ως τις πωλήσεις πραγματοποιούνταν εντός μίας εταιρείας. Πλέον, σε ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό η έρευνα ανατίθεται σε startups ή ερευνητικά εργαστήρια. Εκεί ομάδες επιστημόνων, ανώτατα στελέχη, ή διευθυντές υποστήριξης και προσωπικό εργάζονται σε ένα ενιαίο έργο. Αν επιτύχει, η ομάδα μπορεί να πουλήσει το φάρμακο ή τα δικαιώματα μάρκετινγκ σε μια εταιρεία, να διαλυθεί και να προχωρήσει σε ένα άλλο έργο (European Commission 2016: 12).

Ένα project ανάλογα τον κλάδο συγκεντρώνει ανθρώπους που διαθέτουν ειδικές δεξιότητες και τεχνογνωσία και τους απασχολεί για περιορισμένη χρονική περίοδο. Το πλεονέκτημά για τα επιχειρηματικά σχέδια είναι πολλά καθώς μπορεί να εκμεταλλευτεί το ανθρώπινο δυναμικό όποτε και για όσο θέλει. Εν αντιθέσει στο παραδοσιακό μοντέλο επιχείρησης οι μισθωτοί προσλαμβάνονται σε πιο μακροχρόνιες και με αορίστου χρόνου συμβάσεις εργασίας. Ο Gates (1999: 51) όσον αφορά τις επιχειρηματικές προθέσεις της οργάνωσης σε έργα λέει: “Για την *Microsoft* η ανάθεση εργασιών σε εξωτερικούς συνεργάτες ήταν τρόπος συγκράτησης της τάσης αύξησης προσωπικού και μείωσης των λειτουργικών εξόδων” και προσθέτει στην συνέχεια για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού από τους εργαζόμενους: “οι υπάλληλοι που αντιμετωπίζουν με φόβο την προοπτική της ανάθεσης εργασιών σε εξωτερικούς συνεργάτες θεωρούν ότι η δουλειά ανήκει “μέσα” στην εταιρία και όχι “έξω” από αυτήν. Καθώς οι εταιρίες επαναπροσδιορίζονται ορισμένα άτομα θα απομακρυνθούν. Παρόλη την απόλυτα κατανοητή ανησυχία, οι εργαζόμενοι πρέπει να θεωρήσουν τις αλλαγές των συνόρων των επιχειρήσεων ευκαιρία και για τους ίδιους να επαναπροσδιορίσουν την δουλειά τους και να εργαστούν σε μια επιχείρηση που θα έχει το μέγεθος και το περιβάλλον εργασίας που επιθυμούν. Μπορούν, ακόμη, να δουν αυτή την αλλαγή ως ευκαιρία για να ξεκινήσουν μια δική τους δουλειά”

Μπορούμε να διακρίνουμε μέσα από τα λόγια ενός από τους πιο επιφανούς και πρωτοπόρους επιχειρηματίες της εποχής μας το “πνεύμα” των αλλαγών και όλη την νεοφιλελεύθερη νοοτροπία

για τις επιχειρήσεις, την κοινωνία, την οικονομία, την εργασία. Η “ατομική ευθύνη” που βαρύνει αποκλειστικά τα υποκείμενα και η μεταμόρφωση των εργαζομένων σε επιχειρηματιών του εαυτού τους, είναι κατάδηλη στα λόγια του Gates. Όπως αναφέρει η Butler ο νεοφιλελευθερισμός προβάλλει την ιδέα της αυτάρκειας, της ατομικής ανέλιξης και της εξασφάλισης όλων των απαραίτητων συνθηκών ζωής (υγεία, εκπαίδευση, εργασία, στέγη) ως μια υπόθεση που βαρύνει το άτομο (Butler 2017: 87). Αυτή ακριβώς η προσαρμογή του υποκειμένου στις αδήριτες επιταγές ενός μέλλοντος που δημιουργεί κινδύνους για πολλούς και παρουσιάζει “ευκαιρίες” για λίγους αποτελεί την επισφαλοποίηση του.

4.4.1.7 Crowdsourcing

Ο τρόπος συνάρθρωσης και αποσάθρωσης των ομάδων εργασίας σε project καθίσταται πολύ χρήσιμος καθώς ενέχει μια προσωρινότητα και μια ευελιξία, ενώ απαλλάσσει την οργανωτική δομή από αυταρχικές ιεραρχίες. Η δυνατότητες παραγωγής κέρδους δε, με βάση τις αλλαγές που έχουμε δει, επαυξάνονται σε μια αναδιάρθρωση η οποία είναι επηρεασμένη από τα προτάγματα του νεοφιλελευθερισμού. Ο νεοφιλελευθερισμός δεν αποτελεί μόνο μια τακτική για την οικονομία, αλλά δημιουργεί κοινωνικές σχέσεις και μορφές ύπαρξης, ως εκ τούτου διέπει και το “πνεύμα” κατά το οποίο αρθρώνεται η αγορά εργασίας. Το άτομο γίνεται αντιληπτό ως οικονομικός δράστης και έλλογο υποκείμενο που υπολογίζει το ισοζύγιο κόστους και οφέλους είναι ο ιδανικός ανθρωπότυπος για τον νεοφιλελευθερισμό.¹⁶ Η ελευθερία αποτελεί μια έννοια η οποία στον νεοφιλελευθερισμό έχει ως κέντρο, το άτομο ως μονάδα δράσης. Αυτή η ελευθερία, είναι ελευθερία από τον καταναγκασμό. Θεμελιώδης στοιχείο αυτής της ελευθερίας, είναι η ελευθερία των οικονομικών παραγωγών να πράττουν, να πράττουν με βάση το συμφέρον τους.¹⁷

Στο ιδεώδες λοιπόν του νεοφιλελευθερισμού μπορούμε να πούμε ότι η αγορά εργασίας θα πρέπει να δομείται χωρίς περιττές ρυθμίσεις, πολιτικές προστασίας, συνδικαλισμό και συλλογικοποίηση των εργαζομένων. Ο κάθε πωλητής εργατικής δύναμης και ο κάθε αγοραστής αυτής να είναι

¹⁶Όπως αναφέρει Η Wendy Brown σε συνέντευξη της στα ενθέματα: “Ο νεοφιλελευθερισμός ανακατασκευάζει την κοινωνική σφαίρα, τις κοινωνικές σχέσεις και το άτομο εντός ενός μοντέλου αγοράς· και ανακατασκευάζει τόσο την πολιτική ζωή και το κράτος όσο και τη δημοκρατία. Όπως η ίδια η Θάτσερ είχε πει: «Τα οικονομικά είναι μια μέθοδος, ο στόχος είναι να αλλάξουμε την ψυχή». Ως εκ τούτου, η «ανάληψη ευθύνης» (responsibilization), η «παροχή κινήτρων» (incentivization) και μια ολόκληρη σειρά από «καλές πρακτικές» που είναι διαδεδομένες σε σχολεία, νοσοκομεία, χώρους εργασίας και κυβερνήσεις μετατρέπονται σε εργαλεία του νεοφιλελευθερισμού ως μια πολιτική ορθολογικότητα.” διαθέσιμη στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://enthemata.wordpress.com/2015/11/29/brown/> . Ανακτήθηκε: 9/10/20

¹⁷Από τις πιο εξέχουσες φιγούρες του νεοφιλελευθερισμού είναι ο F.A. Hayek, πάνω στην προβληματική της ελεύθερης επιλογής στην οικονομική δράση έχει πει: “Αν η κ. Θάτσερ είπε ότι η ελεύθερη επιλογή είναι, για να ασκείτε περισσότερο στην αγορά από όσο στην κάλπη, έχει πει μια αυταπόδεικτη αλήθεια, ότι δηλαδή η πρώτη είναι απαραίτητη για την ατομική ελευθερία, ενώ η δεύτερη δεν είναι: η ελεύθερη επιλογή μπορεί να υπάρχει, τουλάχιστον, κάτω από μια δικτατορία που μπορεί να περιοριστεί, αλλά όχι κάτω από την απεριόριστη δημοκρατία η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί” αναφέρεται στο (Λύτρας 2016: 166).

ελεύθεροι να κάνουν σύμβαση όποτε χρειαστεί και να την διαλύσουν όποτε ολοκληρωθεί μια μεμονωμένη εργασία. Η εργασιακή σχέση και η υπαγωγή να κρατήσει για όσο διάστημα είναι απαραίτητο με μια σύμβαση η οποία να καθορίζει τον χρόνο, τις συνθήκες και την αμοιβή της εργασίας. Όπως είπε ο CEO της Crowdfunder σε μια κυνική αλλά συνάμα ειλικρινή του δήλωση σε μια ομιλία: “ Πριν το ίντερνετ, ήταν στα αλήθεια δύσκολο να βρεις κάποιους, να τους καθήσεις κάτω για δέκα λεπτά να δουλέψουν για εσένα και έπειτα να τους απολύσεις. Αλλά με την τεχνολογία, μπορείς αμέσως να τους βρεις, να τους πληρώσεις ένα μικρό ποσό και να τους ξεφορτωθείς όταν πια δεν τους χρειάζεσαι.”¹⁸

Ο ατομικός παραγωγός λοιπόν είναι ελεύθερος και διαθέτει την εργατική του δύναμη και τις δεξιότητες του σε μια πλατφόρμα. Ο σχεδιαστής ενός project, είτε αυτός είναι εταιρία είτε άτομο, εκθέτει το έργο σε μία πλατφόρμα και ψάχνει τους πιο επιδέξιους εργαζόμενους που θα στελεχώσουν το έργο. Το *freelancing* γίνεται μια επιταγή η οποία κάτω από την επίδραση της νεοφιλελεύθερης ανθρωπολογίας αποτελεί την απελευθέρωση του ανθρώπου από τον χώρο και τον τόπο εργασίας, τον αυτοκαθορισμό του χρόνου του, την ελευθερία του από άμεση και διαρκή υπαγωγή σε μια κεφαλαιοκρατική εταιρία. Ωστόσο αυτή η ελευθερία είναι παρόμοια με εκείνη του απεξαρτημένου δουλοπάροικου από τον φεουδάρχη, μια ελευθερία που τον έσπρωχνε στην αγκαλιά της μισθωτής υπαγωγής στον κεφαλαιοκράτη.

Το διαδίκτυο και οι ψηφιακές πλατφόρμες γίνονται ο νευραλγικός βραχίονας της σύγχρονης αγοροπωλησίας εργατικής δύναμης. Ο μηχανικός τούρκος (Mturk) είναι μια ψηφιακή πλατφόρμα δημιουργίας της Amazon ήδη από το 2005 και αποτελεί τον πρόγονο πολλών από της σημερινές πλατφόρμες σύνδεσης *crowdsourcers* και *crowdworkers*. Το διαδίκτυο και οι τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας “επαναστατικοποίησαν” την οργάνωση της ανάθεσης εργασιών στο εξωτερικό των επιχειρήσεων. Οι αναθέσεις αυτές απευθύνονται σε ένα μεγάλο πλήθος ατόμων οι οποίοι αποτελούν τους δυνάμει εργολήπτες. Οι εργασίες που ανατίθενται αφορούν μια ευρύτητα έργων, από προγραμματισμό, μετάφραση κειμένων και ψηφιακή χαμαλοδουλειά μέχρι υπηρεσίες μεταφοράς και καθαρισμού.

Ο όρος *crowdsourcing* προέρχεται από τον συνδυασμό των λέξεων “outsourcing” και “crowd”. Το *outsourcing* αφορά μια εξωτερική ανάθεση εργασίας και μια αποφυγή της εξαρτημένης εργασιακής σύμβασης μεταξύ εταιρίας και εργαζόμενου. Ενώ το *crowd* αφορά το πλήθος στο οποίο κοινοποιείται το κάθε συγκεκριμένο έργο.¹⁹ Το διαφημιστικό μότο που φιγουράρει στον ισότοπο

¹⁸ Στο: Moshe Z. Marvit (2014), “How Crowdworkers Became the Ghosts in the Digital Machine” The nation, 24 φεβρουαρίου 2014, διαθέσιμο στο: <https://www.thenation.com/article/archive/how-crowdworkers-became-ghosts-digital-machine/> How Crowdworkers Became the Ghosts in the Digital Machine | The Nation

¹⁹ Ο όρος ανήκει στον δημοσιογράφο Jeff Howe, ο οποίος σε ένα άρθρο του στο περιοδικό *wired* αναφέρει χαρακτηριστικά: Welcome to the age of the crowd, (where) [...] distributed labor networks are using the Internet to exploit the spare processing power of millions of human brains. [...] The labor isn't always free, but it costs a lot

του Mturk είναι: *πρόσβαση σε παγκόσμιο, κατά παραγγελία, 24x7 εργατικό δυναμικό*. Εργατικό δυναμικό δηλαδή διασκορπισμένο όσον αφορά τον χώρο, που θα απασχοληθεί άπαξ με ένα έργο και διαθέσιμο χωρίς κενά χρόνου 24 ώρες την μέρα και χωρίς αργίες. Το crowdsourcing είναι ένας καλός τρόπος έτσι ώστε να χωρίσεις μια εργασία σε μικρότερα επιμέρους τμήματα (micro-tasking) περισσότερο διαχειρίσιμα και να τα μοιράσεις σε διάφορους ανθρώπους μέσω ίντερνετ.²⁰ Αυτού του τύπου η ανάθεση μοιάζει αρκετά με τον τεύλορισμό όπου η εργασία σπάει σε επί μέρους μικρά κομμάτια και ο έλεγχος της παραγωγής περνάει από τους εργαζόμενους στην διεύθυνση. Αυτό το φαινόμενο έχει χαρακτηριστεί ψηφιακός τεύλορισμός ή νεοτεύλορισμός.²¹

Το φαινόμενο του crowdsourcing έχει τριμερή δομή, τους crowdsourceers, την ψηφιακή πλατφόρμα και τους crowdworkers. Οι ψηφιακές πλατφόρμες που ασχολούνται με αυτού του είδους την οργάνωση εργασίας μέσω crowdsourcing αποτελούν ένα αναπτυσσόμενο φαινόμενο και καλύπτουν ολοένα και μεγαλύτερα πεδία της συνολικής παραγωγής (Crowdfunder, Fiverr, Clickworker, Mturk, Upwork, UpCounsel, Taskrabbit, DesignCrowd, Uber κ.α.).

Κατανοούμε πως η εργασία που καλύπτει τις ανάγκες αυτών των έργων βρίσκεται σε ένα σκιώδες καθεστώς, όσον αφορά την ασφάλιση, την μισθοδοσία, την ικανότητα συνδικαλιστικής δράσης, καθώς οι εργαζόμενοι εμφανίζονται σαν αυτοαπασχολούμενοι και φαίνεται πως δεν υπάγονται ούτε στον outsourcer ούτε στην ψηφιακή πλατφόρμα απασχόλησης, παρόλο που αρκετές φορές υποκρύπτεται εξαρτημένη εργασία. Τα προβλήματα αυτά απασχολούν ολοένα και περισσότερο τους διεθνείς θεσμούς εργασίας αλλά και τις τοπικές νομοθεσίες εφόσον αφορούν ολοένα και περισσότερους εργαζόμενους.

Η πλατφόρμα crowdflower επί παραδείγματι απασχολεί πολλούς εργαζόμενους ώστε να εκτελούν μικροκαθήκοντα. Η συνολική εργασία που αφορά τον σχεδιασμό μιας ιστοσελίδας καταμερίζεται στα συστατικά της μέρη όπως η κωδικοποίηση, η προσθήκη ετικετών, η περιγραφή αντικειμένων και εικόνων. Η πλατφόρμα διαμοιράζει τις επιμέρους εργασίες στο πλήθος ανά τον κόσμο.

Εργαζόμενοι της CrowdFlower κινήθηκαν νομικά ενάντια στην εταιρία²² καθώς θεωρούσαν ότι υποκρύπτονταν εξαρτημένη σχέση εργασίας και δεν τους καταβάλλονταν ούτε ο κατώτατος μισθός. Για να προσδιοριστεί εάν μια σχέση εργασίας είναι εξαρτημένη, τα πεδία που ελέγχονται είναι

less than paying traditional employees. It's not outsourcing; it's crowdsourcing. Διαθέσιμο στον σύνδεσμο: <https://www.wired.com/2006/06/crowds/>

²⁰Το άνωθεν αναφέρεται στην κεντρική σελίδα του Mturk: <https://www.mturk.com/>, ανακτήθηκε 18/12/20.

²¹Ενδεικτικά, ένα case study σχετικά με το φαινόμενο Moorkens, Joss, (2020), "A tiny cog in a large machine": Digital Taylorism in the Translation Industry, διαθέσιμο στον κάτωθι σύνδεσμο: https://www.researchgate.net/publication/343713539_A_tiny_cog_in_a_large_machine_Digital_Taylorism_in_the_Translation_Industry

²² Σχετικά με την υπόθεση: <https://law.justia.com/cases/federal/districtcourts/california/candce/3:2012cv05524/260287/226/>, ανακτήθηκε 18/12/20.

πολλά. Στην περίπτωση της CrowdFlower υπήρξε συζήτηση σχετικά με τον έλεγχο των εργαζομένων από την εταιρία και αν η CrowdFlower έχει παρόμοιο επίπεδο ελέγχου με αυτό που υπάρχει στις πιο παραδοσιακές σχέσεις εργοδότη-εργαζομένου. Η CrowdFlower υποστήριξε ότι οι εργαζόμενοι-εργολάβοι που απασχολεί στα project έχουν μεγαλύτερη ευελιξία από τους τυπικούς υπαλλήλους: μπορούν να εργαστούν για λίγα λεπτά, μετά να παρακολουθήσουν τηλεόραση και μετά να επιστρέψουν στη δουλειά λίγες ώρες αργότερα. Ο νομικός εκπρόσωπος των εργαζομένων, υποστήριξε ότι οι crowdworkers είναι απαραίτητοι για το επιχειρηματικό μοντέλο της CrowdFlower και θεωρούνται υπόλογοι σε παρόμοιο βαθμό με άλλους υπαλλήλους. Οι πελάτες μπορούν να απορρίψουν την εργασία ενός εργαζομένου εάν το θεωρούν μη ικανοποιητικό (και μερικές φορές, ακόμη και μια καλή εργασία απορρίπτεται ως μη ικανοποιητική). Εκτός από το ότι δεν πληρώνονται για εργασία που θεωρείται μη αποδεκτή, η φήμη των εργαζομένων στην πλατφόρμα θα επηρεαστεί αρνητικά. Οι κριτικές των εργαζομένων καταγράφονται προσεκτικά και μπορούν να αποκλειστούν από συγκεκριμένες εργασίες ή είδη εργασίας βάσει αρνητικών σχολίων.

Γενικά το νομικό καθεστώς στο οποίο υπάγονται οι σχέσεις εργασίας που αναπτύσσουν οι crowdworkers είναι θολό και συνεχώς μεταβαλλόμενο καθώς διαρκώς προκύπτουν νέα ζητήματα όσο οι εν λόγω σχέσεις εργασίας κερδίζουν έδαφος (Τραυλός-Τζανετάτος 2019).

4.4.1.8 Industry 4.0 και έξυπνο εργοστάσιο

Η αυξανόμενη διασύνδεση των μηχανών και η διαρκής ανταλλαγή πληροφορίας ανάμεσα τους επιφέρουν αλλαγές και στον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται το σύγχρονο εργοστάσιο, όπως και στην κατανομή των εργασιών εντός του. Οι μηχανές συνενώνονται στην παραγωγή συγκροτώντας μανθάνοντα συστήματα και λαμβάνουν τα ίδια αποφάσεις που αφορούν την παραγωγή (machine 2 machine M2M). Αυτά τα κυβερνο-φυσικά δίκτυα (CyberPhysical Systems -CPS) αποτελούνται από αισθητήρες και τεχνητά ανάδρασης διαρκούς ελέγχου και σχεδιασμού της παραγωγής.

Το εγχείρημα του Industry 4.0 εισήχθη από την Γερμανία και αφορά την βιομηχανική πολιτική και οργάνωση στην εποχή του Internet of things, της τεχνητής νοημοσύνης, και της 4ης βιομηχανικής επανάστασης. Είναι όμοιο δηλαδή με τους άνωθεν όρους και αποσκοπεί στην ανάπτυξη του λεγόμενου έξυπνου εργοστασίου. Το εγχείρημα του industry 4.0 λοιπόν αφορά την προετοιμασία των παραγωγικών μονάδων έτσι ώστε να ενσωματώσουν και να αξιοποιήσουν τις τρέχουσες τεχνολογικές αλλαγές και καινοτομίες. Σαφώς αυτό το εγχείρημα δεν αφορά μόνο την

Γερμανία, αφού όλο και περισσότερο ενδιαφέρον δείχνουν για αυτήν την προβληματική φορείς τόσο πολιτικοί όσο και οικονομικοί, διεθνώς.²³

Το έξυπνο εργοστάσιο αρθρώνει εκτός από τις νέες έξυπνες μηχανές και άλλες οργανωσιακές στρατηγικές οι οποίες αφορούν όλη την αλυσίδα αξίας. Η διασύνδεση και η αναδιοργάνωση όλης της αλυσίδας αξίας με τον μετασχηματισμό της σε ένα κυβερνοφυσικό δίκτυο είναι το κύριο μέλημα για να συντελεστεί ένα έξυπνο εργοστάσιο.

Η αλυσίδα αξίας ως έννοια περιλαμβάνει την αποθήκευση και διαχείριση αποθεμάτων, τις ενέργειες για μετατροπή πρώτων υλών σε τελικό προϊόν, τις ενέργειες για διανομή του προϊόντος στον καταναλωτή, τις στρατηγικές για αύξηση αναγνωρισιμότητας σε στοχευμένο κοινό και τις υπηρεσίες για την βελτίωση της εμπειρίας του καταναλωτή όπως υποστήριξη και συντήρηση. Επίσης η αλυσίδα αξίας περιλαμβάνει και κάποιες υποστηρικτικές δραστηριότητες για την βελτιστοποίηση της παραγωγής όπως την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών και την ορθή διαχείριση και ανάπτυξη των ανθρωπίνων πόρων (HR) (Porter 1985).

Κυρίαρχο διακύβευμα για το έξυπνο εργοστάσιο είναι η διάχυση του κυβερνοφυσικού δικτύου σε όλη την επικράτεια της αλυσίδας αξίας και η άμεση επικοινωνία και αναπροσαρμογή στις συνθήκες των επιμέρους στοιχείων του παραγωγικού συστήματος. Αυτό το γεγονός επιφέρει μια κυριάρχηση της αυτοματοποίησης όπου τα κυβερνοφυσικά συστήματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να λειτουργήσουν αυτόνομα και να αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον παραγωγής τους μέσω μικροελεγκτών, ενεργοποιητών και αισθητήρων. Τα κυβερνοφυσικά δίκτυα λαμβάνουν αποφάσεις από μόνα τους και εκτελούν τα καθήκοντά τους όσο το δυνατόν πιο αυτόνομα, κατά αυτόν τον τρόπο αποκεντρώνουν ακόμη παραπάνω την διαδικασία λήψεως αποφάσεων και συνεισφέρουν στην περαιτέρω ευελιξία της παραγωγικής διαδικασίας.

Μια σειρά από νέες τεχνολογίες επιστρατεύονται και διαρθρώνουν αυτήν την νέα τάση στην οργάνωση της μεταποίησης και των υπηρεσιών, οι έξυπνες μηχανές, τα Big Data²⁴, το υπολογιστικό νέφος²⁵, 3D προσομοίωση διεργασιών παραγωγής, προϊόντων, υλικών και μοντελοποίηση του πραγματικού κόσμου στον ψηφιακό, Τεχνολογίες Προσθετικής Κατασκευής²⁶, το βιομηχανικό

²³βλ. σχετικά European Commission, (2017), “Digital Transformation, Monitor Germany: Industrie 4.0” διαθέσιμο στον σύνδεσμο https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/dem/monitor/sites/default/files/DTM_Industrie%204.0.pdf

²⁴Η ολοκληρωμένη αξιολόγηση δεδομένων από πολλές διαφορετικές πηγές, από τον εξοπλισμό και συστήματα παραγωγής, καθώς και συστήματα διαχείρισης και πελατών, καθίστανται αναγκαία για την υποστήριξη της λήψης αποφάσεων σε πραγματικό χρόνο, οι τεχνικές ανάλυσης μεγάλου όγκου δεδομένων, τα Big Data analytics είναι απαραίτητα για ένα τέτοιο εγχείρημα.

²⁵Το υπολογιστικό νέφος (cloud computing) είναι η διάθεση υπολογιστικών πόρων μέσω διαδικτύου (π.χ. servers, apps κλπ), από κεντρικά συστήματα που βρίσκονται απομακρυσμένα από τον τελικό χρήστη, τα οποία τον εξυπηρετούν αυτοματοποιώντας διαδικασίες, παρέχοντας ευκολίες και ευελιξία σύνδεσης. Πηγή: Wikipedia

²⁶Προσθετική ή στρωματοποιημένη ονομάζεται η κατασκευή αντικειμένων-κομματιών μέσω διαδικασιών ελεγχόμενης πρόσθεσης υλικού. Στην ουσία σε αυτού του τύπου την κατασκευή δεν υπάρχει ένα κομμάτι/υλικό το οποίο κατεργάζεται και κόβεται δημιουργώντας φύρα. Διάφορα είδη υλικών χρησιμοποιούνται όπως (φωτοπολυμερή, μέταλλα, θερμοπλαστικά πολυμερή, κεραμικά ή χαρτί) σε διάφορες μορφές (υγρή, σε κόκκους, νήματα ή φύλλα),

διαδίκτυο των πραγμάτων και των υπηρεσιών. Όλα αυτά φέρνουν έναν επικοινωνιακό οργανισμό και μια αδιάλειπτη ανταλλαγή πληροφοριών ανάμεσα στους ποικίλους δράστες και συντελεστές της παραγωγής (μηχανικούς, τεχνολογικούς, έμβιους) μετασχηματίζοντας και τις σχέσεις μεταξύ τους.

Αυτή η νέα τάση οργάνωσης προσπαθεί να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες για μεγαλύτερη ευελιξία, για μεγαλύτερη πολυπλοκότητα στην κατασκευή των προϊόντων και εξατομίκευση της παραγωγής, για την επιτάχυνση των κύκλων παραγωγής, για την απόκτηση πλεονεκτήματος με επίτευξη ανταγωνιστικών τιμών όπως επίσης και από την ολοένα και μεγαλύτερη επιταγή για βιώσιμη ανάπτυξη.

Το έξυπνο εργοστάσιο, όπως αναφέρουν οι Φωτάκης & Σελίμης (2018)²⁷ έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

- Την οριζόντια ολοκλήρωση μέσω των δικτύων: τα δίκτυα μπορούν να αυτοοργανώνονται σε πραγματικό χρόνο, από τη στιγμή λήψης της παραγγελίας μέχρι τον εξωτερικό εφοδιασμό.
- Την ψηφιοποίηση σε ολόκληρη την αλυσίδα αξίας: από το σχεδιασμό και την εισερχόμενη υλικοτεχνική υποστήριξη της παραγωγής έως το μάρκετινγκ, τον εξερχόμενο εφοδιασμό και τις μετά την πώληση υπηρεσίες.
- Την κάθετη ολοκλήρωση και τα δικτυωμένα συστήματα παραγωγής, όπου τα συστήματα πληροφορικής συνεργάζονται σε επίπεδο αισθητήρων, ελέγχοντας την παραγωγή και την εκτέλεση του εταιρικού σχεδιασμού. Τόσο οι διαδικασίες παραγωγής όσο και ο αυτοματισμός σχεδιάζονται και λειτουργούν εικονικά σε μια ολοκληρωμένη διαδικασία μέσω της συνεργασίας παραγωγών και προμηθευτών.²⁸

Η ολοκληρωμένη αυτοματοποίηση της αλυσίδας αξίας, είναι περισσότερο ένας ιδεότυπος παρά μια πραγματικότητα την οποία την βιώνουμε στην σύγχρονη εργασιακή ζωή, οι τάσεις ωστόσο εμφανίζουν αυτήν την αυτοματοποίηση να βαθιάίνει. Επιμέρους αυτοματισμοί “έξυπνων συστημάτων” όμως, που αφορούν τον έλεγχο και την ανάδραση μέσα στην παραγωγική διαδικασία συνεχώς εισέρχονται και πολλές φορές αφορούν την άμεση αλλαγή των σχέσεων ανάμεσα σε μηχανική και ανθρώπινη εργασία. Η υπαγωγή των ανθρώπων στις εντολές των τεχνημάτων μέσα σε αυτό το περιβάλλον, πολλές φορές συστήνεται ως πιο παραγωγική. Σύμφωνα με τους Pereira & Romero (2017) αριθμός των έξυπνων μηχανών τείνει να αυξάνεται και ο φυσικός και ο εικονικός

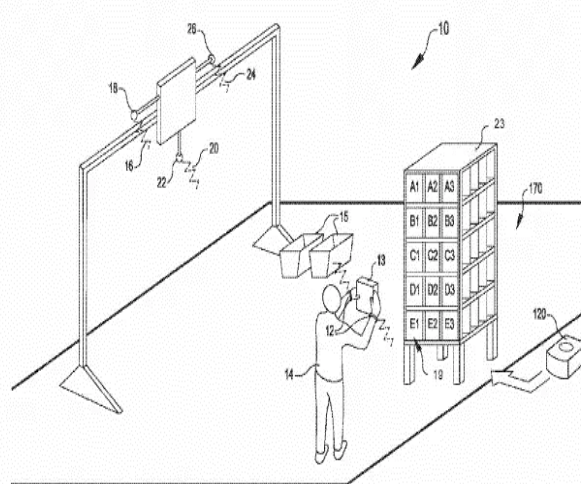
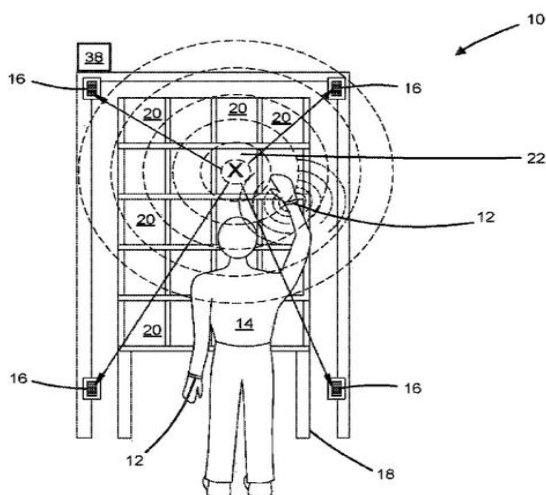
τα οποία διαμορφώνονται συνήθως σε λεπτά στρώματα που προστίθενται σταδιακά μέχρι να δομηθεί το αντικείμενο .

²⁷Φωτάκης, Κ. & Σελίμης Α. (2018), “Η Ελλάδα μπροστά στην 4η βιομηχανική επανάσταση”, Ινστιτούτο Ένα, ηλεκτρονική δημοσίευση διαθέσιμη στον σύνδεσμο: <https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2018/11/4%CE%92%CE%95-3.pdf>

²⁸Επάνω στην ίδια προβληματική και για μια βαθύτερη μελέτη: Shiyong Wang et al. (2016). Towards smart factory for industry 4.0: a self-organized multi-agent system with big data based feedback and coordination. Elsevier, Computer Networks, Volume 101, 158-168

ψηφιακός κόσμος συγχωνεύονται, πράγμα που σημαίνει ότι ξεκινά μια σημαντική μεταμόρφωση στο ισχύον εργασιακό περιβάλλον.

Η Amazon κατοχύρωσε προσφάτως ευρεσιτεχνία για ένα “έξυπνο” βραχιολάκι που μπορεί να εντοπίσει τη θέση των υπαλλήλων της αποθήκης και να παρακολουθεί τις κινήσεις των χεριών τους σε πραγματικό χρόνο. Αυτή η πατέντα της Amazon είναι ένα σύστημα διαχείρισης αποθέματος που αποτελείται από ποικίλα τεχνήματα που ανταλλάσσουν πληροφορίες και αξιοποιείται για την παρακολούθηση της απόδοσης των εργαζομένων. Το σύστημα που κατοχυρώθηκε ως πατέντα αποτελείται από συσκευές υπερήχων που τοποθετούνται γύρω από την αποθήκη, από τα ίδια τα βραχιολάκια και από μια μονάδα διαχείρισης που επιβλέπει τα πάντα. Τα βραχιολάκια διαθέτουν επίσης μια μονάδα υπερήχων που χρησιμοποιείται για την παρακολούθηση της τοποθεσίας του εργαζομένου σε σχέση με κάποιο συγκεκριμένο μέρος απογραφής. Εάν τα χέρια τους κινούνται σε λάθος αντικείμενο, το βραχιόλι ενεργοποιεί μια δόνηση.



Εργασία στην εποχή των «έξυπνων» τεχνημάτων: Η ευρεσιτεχνία του «έξυπνου» βραχιολιού της Amazon.

Υπήρξαν έντονες αντιδράσεις για την παρούσα εφαρμογή από εργατικές ενώσεις και όχι μόνο, καθώς αυτό το εργασιακό καθεστώς που δημιουργεί η εν λόγω ευρεσιτεχνία, φαντάζει στις σημερινές κοινωνίες δυστοπικό. Στην απάντηση που έδωσε η Amazon με επιστολή της στον ιστότοπο *The Verge* υπερασπίστηκε την πατέντα της αλλά και την εφαρμογή της στην πράξη αναφέροντας: “Οι εικασίες σχετικά με αυτό το δίπλωμα ευρεσιτεχνίας είναι λανθασμένες. Κάθε μέρα σε εταιρείες σε όλο τον κόσμο, οι εργαζόμενοι χρησιμοποιούν φορητούς σαρωτές για να ελέγχουν το απόθεμα και να πληρούν τις παραγγελίες. Αυτή η ιδέα, εάν εφαρμοστεί στο μέλλον, θα βελτίωνε τη διαδικασία για τους συνεργάτες εκπλήρωσης. Μετακινώντας τον εξοπλισμό στους καρπούς των συνεργατών, θα μπορούσαμε να ελευθερώσουμε τα χέρια τους από σαρωτές και τα μάτια τους από οθόνες υπολογιστών. Όπως και οι περισσότερες εταιρείες, έχουμε προσδοκίες απόδοσης από κάθε

υπάλληλο της Amazon και μετράμε την πραγματική απόδοση σε σχέση με αυτές τις προσδοκίες, ο σχεδιασμός δεν αφορά την παρακολούθηση των υπαλλήλων ή τον περιορισμό της δυνατότητας τους να κάνουν διαλείμματα.”²⁹

Μια άλλη σχέση ανθρώπου/μηχανής εντός του εργασιακού χώρου, εκβάλλει μέσα από το περιβάλλον της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης και των “έξυπνων εργοστασίων”. Φυσικά η εισαγωγή των τεχνολογιών, όπως έχουμε ήδη επισημάνει δεν φέρει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα αλλά συνδιαμορφώνεται μέσα σε οργανωσιακές διαδικασίες στις οποίες υπάρχουν σχέσεις εξουσίας, συστήματα κουλτούρας, ανθρώπινες αντιστάσεις. Η διαμόρφωση του κοινωνικοτεχνικού συστήματος είναι μια διαδικασία και μια ζωντανή συνεύρεση ποικίλων δραστών. Παρόλα αυτά ένα νέο εργασιακό περιβάλλον βρίσκεται υπό διαμόρφωση το οποίο αλλάζει την φύση της εργασίας και επιδρά στα σύγχρονα υποκείμενα. Οι κυρίαρχες κατευθύνσεις στις οποίες τείνουν αυτές οι αλλαγές είναι προς περισσότερο ευέλικτες και πιο επισφαλείς μορφές απασχόλησης. Πυροδοτούν μια αύξηση της διαρθρωτικής ανεργίας.³⁰

Οι εξελίξεις των μεθόδων εργασίας, των ρόλων και των καθηκόντων έχει αναπόφευκτα μετασχηματίσει τις απαραίτητες δεξιότητες τις οποίες πρέπει να κατέχει ένας εργαζόμενος. Από αυτήν την άποψη οι δεξιότητες για “system thinking” αποκτούν μεγάλη σημασία καθώς αποτελούν τις πιο θεμελιώδεις δεξιότητες για την επιτέλεση της παραγωγής. Το περιβάλλον ενός έξυπνου εργοστασίου περιέχει πολύπλοκα συστήματα και τεχνολογίες όπως αυτοματισμοί, διασύνδεση και διαλειτουργικότητα μεταξύ των υποσυστημάτων. Οι κύριες δεξιότητες θα πρέπει να ανταπεξέρχονται στην επαρκή κατανόηση των συστημάτων και των υποσυστημάτων τους, και την κατανόηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους.

Μέσα από μια θεώρηση για τα κοινωνικοτεχνικά συστήματα συνάγεται ότι η εργασία που έχει τις ιδιότητες που απαιτούνται από την Industry 4.0 θα πρέπει να συμβαδίζει με μια διαρκή επανειδίκευση και σε έναν συντονισμό με τις τεχνολογικές αλλαγές. Οι χώροι εργασίας καθίστανται διεπιστημονικοί και πολυπολιτισμικοί και οι σύγχρονες βιομηχανίες προβλέπεται ότι χρειάζονται άτομα που είναι καλά εκπαιδευμένα και έμπειρα στις κοινωνικές επιστήμες (Turksel & Ufuk & Yucel 2018).

²⁹ Περισσότερα σχετικά στο: <https://www.theverge.com/2018/2/1/16958918/amazon-patents-trackable-wristband-warehouse-employees>, ανακτήθηκε: 12/1/2021.

³⁰ Σύμφωνα με τον Βαβούρα “η διαρθρωτική ανεργία (...) δεν οφείλεται στην ανεπαρκή συνολική ζήτηση, αλλά στη διαρκή μεταβολή των προτύπων ζήτησης και στην αδυναμία του εργατικού δυναμικού να προσαρμόζεται σχετικά γρήγορα στη μεταβολή αυτή. Οφείλεται δηλαδή στην έλλειψη ικανοποιητικού βαθμού επαγγελματικής και γεωγραφικής κινητικότητας του εργατικού δυναμικού» Βαβούρας Ι. & Μανωλάς Γ., (2006) “Εισαγωγή στις Μακροοικονομικές Έννοιες”, σ.136-137, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

4.4.1.9 Η ανάπτυξη των σύγχρονων θεωριών του Management

Μέσα σε ένα περιβάλλον οργανωσιακού πλουραλισμού και εργασιακών μετασχηματισμών, η «διαχείριση ανθρωπίνων πόρων» έχει καταστεί πολύ σημαντική. Νέες θεωρίες management έχουν αναδυθεί οι οποίες χρησιμοποιούν τόσο τις σύγχρονες επιστημολογικές αλλαγές (θεωρίες πολυπλοκότητας, θεωρίες συστημάτων, θεωρίες χάους) όσο και ποικίλες φιλοσοφικές θεωρίες για την δόμηση μιας αποδοτικής οργάνωσης, από τις θεωρίες του Αριστοτέλη έως του Κομφούκιου (αρετολογική στροφή).

Η διαχείριση του ανθρωπίνου κεφαλαίου καθίσταται πολύ σημαντική στην νέα εποχή και πόσο μάλλον σε εργασίες που αφορούν παραγωγή γνώσεων και πληροφοριών. Το φάσμα των θεωριών του management είναι πολύ ευρύ και οι νέες τεχνολογίες παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτό (Drucker 1999). Οι οργανώσεις παρομοιάζονται με βάση τα πρότυπα τα οποία λειτουργούν, ως μηχανές που απαρτίζονται από αλληλοσυνδεόμενα μέρη που το καθένα παίζει ένα σαφώς καθορισμένο ρόλο στην λειτουργία του όλου, ως βιολογικοί οργανισμοί όπου οι οργανώσεις γεννιούνται, μεγαλώνουν, αναπτύσσονται, φθίνουν και πεθαίνουν, ως εγκέφαλοι όπου επιτελείται μια δικτυακή επεξεργασία πληροφοριών, διαρκούς μάθησης και ανάπτυξης ευφυίας, οργανώσεις που λογίζονται ως μανθάνουσες, οργανώσεις ως κουλτούρες με εστίαση στις αξίες, τις ιδέες, τις πεποιθήσεις, τις νόρμες, όπως και οργανώσεις σαν ροές και μετασχηματισμούς με τις επιστήμες του χάους και της πολυπλοκότητας να παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο (Morgan 1999).

Οι επιχειρήσεις ως θεσμοί που έχουν αποικίσει την δημόσια σφαίρα, εμφανίζονται και ως παραγωγοί αξιών και πολιτισμού, λέξεις όπως εταιρική ευθύνη, βιώσιμη ανάπτυξη, κοινωνικό μάρκετινγκ συνοδεύουν τις δράσεις των επιχειρήσεων.

Ένας πλούτος όσον αφορά το οργανωσιακό φαινόμενο λοιπόν αναδύεται ο οποίος αξιοποιείται από το σύγχρονο management ούτως ώστε να καταστήσει τα υποκείμενα πιο παραγωγικά και πιο ευχαριστημένα εντός των οργανώσεων. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο G. Deleuze (2001:11): “η επιχείρηση υποκατέστησε το εργοστάσιο, και η επιχείρηση είναι μια ψυχή, ένα αέριο. Χωρίς αμφιβολία το εργοστάσιο γνώριζε ήδη το σύστημα των επιβραβεύσεων, αλλά η επιχείρηση δουλεύει βαθύτερα για να επιβάλει τον μετατονισμό κάθε μισθού, σε συνθήκες αδιάκοπης αστάθειας που συμβαίνουν μέσω προκλήσεων, διαγωνισμών και συναντήσεων υπερβολικά αστείων”. Η οργάνωση παραγωγής και η επιστήμη που την συνοδεύει, αυτή του management έχει εισβάλει πολύ βαθύτερα τόσο στην μελέτη του ανθρωπίνου υποκειμένου όσο και στην ίδια του την ζωή, με σκοπό να κινητοποιήσει την δράση και την παραγωγικότητα.

4.4.2 Εργασία

Δεν είναι μόνο βέβαια τα ποικίλα οργανωτικά μοντέλα και οι ποικίλες θεωρίες management που έχουν ανακύψει στην σύγχρονη μετανεωτερική εποχή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή, μια πολλαπλότητα χαρακτηρίζει και το εργασιακό φαινόμενο με βασικά χαρακτηριστικά φυσικά δυο παράγοντες που βρίσκονται σε ένταση, την ευελιξία και την επισφάλεια. Σύμφωνα με την θεωρία του Hodder θα μπορούσαμε να πούμε πως αυτές είναι οι κύριες παγιδεύσεις στις οποίες έχει υποπέσει το σύγχρονο εργαζόμενο υποκείμενο.

Αυτές τις παγιδεύσεις και κάποιες πτυχές της πολλαπλότητας του εργασιακού φαινομένου θα εξετάσουμε σε αυτό το κεφάλαιο. Η εργασία όπως ήδη έχουμε αναφέρει δεν είναι απλώς άλλη μια δραστηριότητα ανάμεσα σε πολλές. Στις σημερινές κοινωνίες η εργασία είναι αυτή που ενσωματώνει τα υποκείμενα στις τάξεις της. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Beck (2005: 192) η εργασία μας δίνει μια θέση εντός της κοινωνίας, μια επαγγελματική και ταξική θέση. Καθορίζει σε μεγάλο μέρος τις καταναλωτικές μας συμπεριφορές, πως ντυνόμαστε, τι τρώμε, πως ψηφίζουμε, πως ενεργούμε. Η εργασία καθορίζει τις δυνατότητες μας για ασφάλεια και συμμετοχή ή την έλλειψη τους. Το πως ζούμε εν ολίγοις εξαρτάται από το τι κάνουμε για να κερδίσουμε τα προς το ζην. Όπως είδαμε και μέσα από την σκέψη της Arendt οι κοινωνίες μας είναι κοινωνίες στις οποίες η δημόσια σφαίρα της πολιτικής πράξης έχει καταληφθεί από την ιδιωτική σφαίρα της παραγωγής. Η εργασία γίνεται το κεντρικό γνώρισμα κοινωνικής ταυτότητας των ανθρώπων, ωστόσο στην σημερινή κοινωνία εμφανίζεται μια αδυναμία άντλησης νοήματος από την εργασία (Bauman 2002), παρόλο που οι κοινωνίες μας παραμένουν “κοινωνίες εργασίας”. Οι σύγχρονες τεχνολογικές και οργανωσιακές αλλαγές στο περιβάλλον του μεταφορντισμού έχουν επιφέρει πολύ σημαντικές αλλαγές στο εργασιακό φαινόμενο και στην ψυχοκοινωνική ύπαρξη των υποκειμένων. Αυτές τις προβληματικές θα αποπειραθούμε να εξετάσουμε στο παρόν κεφάλαιο.

4.4.2.1 Επισφάλεια

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει ο κόσμος της σίγουρης και σταθερής εργασίας καταρρέει, τις νέες θέσεις εργασίας ως επί το πλείστον τις χαρακτηρίζει η επισφάλεια. Μέσα σε ένα καθεστώς συνεχούς απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και του κοινωνικού κράτους οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας διευρύνονται σε ολοένα και μεγαλύτερα κομμάτια του πληθυσμού. Η επισφαλοποίηση κάτω από τις νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής, επιδρά σε ολόκληρη την κοινωνία διαβρώνοντας και μετασχηματίζοντας τις εργασιακές σχέσεις και την αγορά εργασίας.

Σύμφωνα με τον Αιβαλή (2015): “Οι επισφαλείς εργασιακές σχέσεις αποτελούνται από ένα ευρύ πλέγμα πρακτικών. Αφορούν τον χρόνο εργασίας, το μειωμένο ωράριο, λιγότερες μέρες εργασίας ανά

εβδομάδα. Επίσης, τον χώρο της εργασίας, μετακινήσεις σε εσωτερικές θέσεις ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας. Η επισφάλεια αναφέρεται επίσης στις συνθήκες εργασίας, εκ περιτροπής εργασία, συμβάσεις ορισμένου χρόνου, δελτία παροχής υπηρεσιών, εργασία με το κομμάτι, ανασφάλιστη και απλήρωτη εργασία. Στις σύγχρονες προωθημένες της μορφές, η επισφάλεια ακόμη και στις χώρες της Ευρώπης όπως η Βρετανία και η Γερμανία παίρνει την μορφή των συμβάσεων ανά ημέρα, δηλαδή υπογραφή συμβάσεων εργασίας μόνο για μια ημέρα (mini jobs).”

Η διακινδύνευση, και το ρίσκο καθίστανται πολύ σημαντικά χαρακτηριστικά που διέπουν την εργασιακή ζωή (Sennet 2010, Beck 1992). Η προθυμία να επωμίζεσαι ρίσκα όπως αναφέρει ο Sennet (2010: 121) δεν είναι πια γνώρισμα μόνο των ριψοκίνδυνων καπιταλιστών, το ρίσκο πρέπει να γίνει καθημερινή αναγκαιότητα την οποία επωμίζονται οι μάζες. Η αστάθεια των ευέλικτων εταιριών επιβάλλει στους εργαζόμενους την ανάγκη να μεταφέρουν την εργασία τους διαρκώς, δηλαδή να επωμίζονται ρίσκα. Οι Tversky και Kahneman υποστηρίζουν ότι το να διακινδυνεύει κάποιος μάλλον προκαλεί εγγενώς κατάθλιψη παρά προσφέρει προοπτικές (όπως αναφέρεται στο: Sennet 2010: 124-127). Κατά τους ίδιους, καθημερινή ανάληψη ρίσκου στην ευέλικτη εταιρία επιφέρει μια αίσθηση ευαλωτότητας στα υποκείμενα. Αυτή η διαρκής ανάληψη ρίσκου επιδρά στην αδυναμία μιας ενιαίας αφήγησης και δόμησης σταθερής αφήγησης από τα υποκείμενα. Όπως αναφέρει ο Sennet (2010: 127) το να είσαι συνεχώς εκτεθειμένος σε κίνδυνο διαβρώνει σιγά σιγά την αίσθηση του χαρακτήρα των ανθρώπων, η δυνατότητα δόμησης ταυτότητας γίνεται λοιπόν πιο δυσχερής. Αυτό όπως θα μας πει ο Sennet είναι αποτέλεσμα της δόμησης των νέων μορφών οργάνωσης παραγωγής όπου οι σύγχρονες εταιρίες είναι ευέλικτες και δεν προσδιορίζονται με σαφήνεια. Ο αβέβαιος χαρακτήρας τους προκύπτει από το γεγονός ότι στόχος τους είναι να δημιουργούν άμορφα, εξαιρετικά πολύπλοκα δίκτυα στην θέση των γραφειοκρατικών ιεραρχικών δομών, το μοντέλο οργάνωσης δεν είναι σαφές και υπόκειται σε έναν διαρκή μετασχηματισμό. Αυτή την ρευστή κατάσταση πρέπει να διαχειριστεί το υποκείμενο, οι σύγχρονες επιταγές θα πει ο Sennet για ένα θεωρούμενο επιτυχημένο άτομο είναι να είναι ριψοκίνδυνο και να εξοικειωθεί να ζει μες την ασάφεια και την αβεβαιότητα. Το να μην ριψοκινδυνεύει κάποιος είναι σαν να αποδέχεται εκ των προτέρων ότι είναι αποτυχημένος (Sennet 2010: 137). Ο φόβος, η ευαλωτότητα, η ρευστότητα, η αβεβαιότητα είναι εγγενή χαρακτηριστικά των νέων τρόπων διάρθρωσης της παραγωγής.

Ο Beck (1992) επάνω σε αυτήν την προβληματική θα δει μια “αποσταθεροποίηση των σταθερών” συνθηκών. Οι νέοι τρόποι οργάνωσης παραγωγής σε συνδυασμό με την υποχώρηση του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής προστασίας επιφέρουν μια ευελιξία που ενέχεται από επισφάλεια όσον αφορά την εργασία. Μια εξατομίκευση προκύπτει όσον αφορά την εργασιακή πραγματικότητα, όλοι αναζητούν ατομικά το καλύτερο για αυτούς αλλά και αντιμετωπίζουν τους κινδύνους της εργασιακής ζωής μόνοι τους. Οι συλλογικές διεκδικήσεις και οι οργανώσεις των

εργαζομένων αρχίζουν να φθίνουν και να χάνουν την ζωτικότητα τους. Οι εργασιακές διαδρομές γίνονται πιο ατομικές, πιο σύντομες και πιο εφήμερες με αποτέλεσμα να χάνεται η δυνατότητα συλλογικοποίησης των ταυτοτήτων. Οι ατομικές αυτές εργασιακές διαδρομές χάνουν και την ικανότητα ισχυρής διαπραγματευτικής ικανότητας και συλλογικοποίησης. Οι κίνδυνοι λοιπόν από την εργασιακή ζωή γίνονται ατομικοί όπως και τα ρίσκα. Αυτό το γεγονός εντείνει το αίσθημα ανασφάλειας και αβεβαιότητας των υποκειμένων.

Για τον Bourdieu η επισφάλεια επικρατεί σήμερα παντού, οι προσωρινές και έκτακτες θέσεις σε μια σειρά από κλάδους όλο και επεκτείνεται. Οι επιπτώσεις στα υποκείμενα είναι πολύ σημαντικές και επηρεάζουν βαθιά αυτόν που τις υφίσταται. Το μέλλον καθίσταται αβέβαιο, η επισφάλεια εγγράφεται σε έναν τρόπο κυριαρχίας νέου τύπου θεμέλιο του οποίου είναι η εγκαθίδρυση ενός γενικευμένου καθεστώτος ανασφάλειας που οδηγεί στον εξαναγκασμό των υποκειμένων στην αποδοχή της εκμετάλλευσης (Bourdieu 1998: 116).

Η Judith Butler διακρίνει δύο είδη επισφάλειας, την επισφάλεια ως εγγενής υπαρξιακή κατηγορία (precariousness), καθώς όλοι οι άνθρωποι έρχονται αντιμέτωποι με την στέρηση, την αδυναμία, τον θάνατο, και την επισφάλεια (precarity) η οποία προκύπτει από την εκμετάλλευση της εγγενούς υπαρξιακής επισφάλειας, είναι δηλαδή η διαφορική κατανομή επικυνδυνότητας, η πολιτικά προκαλούμενη συνθήκη στην οποία ορισμένοι πληθυσμοί υποφέρουν από φθίνοντα κοινωνικά και οικονομικά δίκτυα υποστήριξης και καθίστανται διαφορικά εκτεθειμένοι στον τραυματισμό, στην βία και στον θάνατο. Εκείνο που χαρακτηρίζει την επισφάλεια είναι η άνιση κατανομή της, κάποια υποκείμενα καθίστανται πιο ευάλωτα και τρωτά από άλλα (Butler 2009: 25). Βέβαια ακόμα και η εγγενής επισφάλεια (precariousness) εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την οργάνωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, και από το κατά πόσο οι κοινωνίες διαθέτουν μηχανισμούς κοινωνικής στήριξης. Και η εγγενής επισφάλεια λοιπόν διατέμνεται από την πολιτική (Butler 2009: 144).

Για την Butler αυτό που μπορεί να καταστήσει συμμαχικά τα υποκείμενα εντός της κοινωνίας είναι η κοινή βιωματική τους έκθεση στην επισφάλεια. Τα σώματα επί παραδείγματι που συγκεντρώνονται για να διαδηλώσουν προβαίνουν σε μια συλλογική εμφάνιση στον δημόσιο χώρο και σε μια συλλογική αποδοκιμασία της επισφάλειας η οποία απορρέει από τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες (Butler 2017: 87-88). Η εργασία για την Butler δεν είναι η μοναδική διάσταση εκτεθειμένη στην επισφάλεια αλλά είναι μια σημαντική διάσταση εκτεθειμένη στην αβεβαιότητα και την διαφορική κατανομή πόρων.

Αυτή την κοινή έκθεση στην επισφάλεια και στον φόβο ως χαρακτηριστικό της σύγχρονης ζωής επισημαίνει και ο Paolo Virno. Ο Virno χρησιμοποιεί την κλασσική Καντιανή διαλεκτική ανάμεσα στον φόβο και την προστασία. Όπως αναφέρει ο ίδιος: *“ο κόσμος έχει πάντα κάτι το απροσδιόριστο, είναι γεμάτος απρόβλεπτα και εκπλήξεις, είναι ένα ζωτικό πλαίσιο που δεν υποτάσσεται μια για πάντα*

και για αυτό είναι πηγή συνεχούς ανασφάλειας. *Ενώ οι σχετικοί κίνδυνοι έχουν πάντα ονοματεπώνυμο, ο απόλυτος κίνδυνος δεν έχει συγκεκριμένο πρόσωπο, ούτε μονοσήμαντο περιεχόμενο.*” (Virno 2006: 22-23). Για να περιγράψει τους σχετικούς κινδύνους ο Virno χρησιμοποιεί το παράδειγμα μιας χιονοστιβάδας ή της ανεργίας, έχει να κάνει δηλαδή με ένα συγκεκριμένο φαινόμενο, από την άλλη ο απόλυτος κίνδυνος είναι συνδεδεμένος με την ίδια την ύπαρξη μας στον κόσμο, είναι θα μπορούσαμε να πούμε σαν την επισφάλεια (precariousness) της Butler.

Εν συνεχεία ο Virno επικαλείται την διάκριση του Heidegger μεταξύ φόβου και αγωνίας. Ο φόβος αναφέρεται σε ένα πολύ συγκεκριμένο γεγονός, π.χ. στην χιονοστιβάδα ή στην ανεργία. Η αγωνία αντίθετα δεν έχει συγκεκριμένα αίτια διέγερσης, προκαλείται από την αβεβαιότητα του κόσμου και από την απλή μας έκθεση σε αυτόν τον κόσμο. Ως αντίβαρο στον φόβο η κοινότητα παρέχει μια ασφάλεια, την οποία δύναται να εγγυηθεί. Αντίβαρο της αγωνίας αποτελεί η θρησκευτική εμπειρία (Virno 2006: 23-24).

Όπως μας λέει ο Virno στην σημερινή κοινωνία η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε φόβο και αγωνία καθίσταται αδιόρατη. Η ρευστότητα της σημερινής εποχής και η διαρκής μεταβλητότητα των μορφών ζωής, η διάλυση των μεγάλων αφηγήσεων και του αισθήματος της κοινότητας μαζί με την αυξανόμενη εξατομίκευση επιφέρουν μια αλληλεπικάλυψη φόβου και αγωνίας. Με τα λόγια του ίδιου του Virno (2006: 25): *“Η απώλεια της θέσης εργασίας, οι καινοτομίες που αλλάζουν τις εργασιακές δραστηριότητες, η μοναξιά των μητροπόλεων, φέρουν πολλά χαρακτηριστικά που προηγουμένως άνηκαν στον τρόπο που δοκίμαζε κανείς έξω από τα τείχη της κοινότητας”*. Ο κίνδυνος του να χάσεις την δουλειά σου συναντάται με μια ακαθόριστη αγωνία και σχετίζεται με έναν γενικότερο αποπροσανατολισμό απέναντι στον κόσμο, ο φόβος όπως μας λέει ο Virno γίνεται πάντα αγωνιώδης.

Από τα άνωθεν ο Virno συνάγει πως η εμπειρία του σύγχρονου μεταφορντικού πλήθους είναι πρωτίστως ριζωμένη στην τροποποίηση της διαλεκτικής τρόμου-προστασίας. Οι πολλοί μοιράζονται ένα αίσθημα ανοικείωσης, ότι “δεν αισθάνονται σπίτι τους”. Η επισφάλεια γίνεται ένα κοινό βίωμα.

Αυτές οι κοινές συνθήκες επισφάλειας που βιώνει το υποκείμενο έχουν προκαλέσει στοχαστές να δουν την γέννηση ενός νέου υποκείμενου κοινωνικής αλλαγής. Το Πρεκαριάτο ως αναδυόμενο κοινωνικό υποκείμενο αποτελεί έναν νεολογισμό και αναφέρεται στην πλειάδα εκείνη των ανθρώπων που βιώνουν τις συνέπειες της επισφάλειας (Standing 2011).

Βεβαίως υπάρχουν αρκετές τοποθετήσεις που υποστηρίζουν πως η επισφάλεια είναι εγγενής συνθήκη της μισθωτής εργασίας, πως δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο και πως ο “φορντισμός” αποτέλεσε ένα διάλειμμα τρόπον τινά από την γενικευμένη επισφάλεια (Neilson & Rossiter 2008). Αυτό κατέστη δυνατό εξαιτίας ενός ισχυρού εργατικού κινήματος και των συνεχών διεκδικήσεων

των εργαζομένων. Ο Ranciere (1989) αναφέρει πως η επισφαλότητα είναι εγγενής συνθήκη και πραγματικότητα της μισθωτής εργασίας. Καταδεικνύει πως οι τρόποι ύπαρξης της εργατικής τάξης το 1830 μοιάζει εξαιρετικά με τους τρόπους ύπαρξης των επισφαλώς εργαζόμενων της μετανεωτερικότητας.

Αναλογιζόμενοι την διαπίστωση των δύο μεγάλων της πολιτικής οικονομίας Marx & Mill με την οποία ξεκινήσαμε το τρίτο μέρος της παρούσης εργασίας την επαναφέρουμε. Έπειτα από τόσες εισαγωγές καινοτομιών στην οργάνωση παραγωγής και την ανάπτυξη τεχνολογιών και διασυνδεδεμένων μηχανών ελάχιστα επέφεραν στην μείωση του μόχθου των ανθρωπίνων φόβων, κινδύνων, αγωνιών.

4.4.2.2 Ευελιξία. Από το σιδερένιο κλουβί στην ελαστική διελκυστίνδα

Συγγενές χαρακτηριστικό της επισφάλειας είναι και η έτερη κυρίαρχη παγίδευση στην οποία έχει υπεισέλθει το σύγχρονο εργαζόμενο υποκείμενο. Η επιτακτικότητα για ευελιξία στην εργασία καθίσταται πάνδημη στις σύγχρονες αγορές εργασίας.

Σε πρόσφατη δημοσίευση του για την διευθέτηση της αγοράς εργασίας έπειτα από τις επιπτώσεις του κορωνοϊού ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων κάνει την εξής πρόταση: *“Η συνεργασία μεταξύ επιχειρήσεων για τη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού μπορεί να συμβάλει στην κάλυψη των κενών, αμβλύνοντας παράλληλα και τη μείωση της απασχόλησης. Οι κενές θέσεις σε ειδικότητες που, λόγω της συγκυρίας, εμφανίζουν αύξηση σε ορισμένες επιχειρήσεις, θα μπορούσαν να καλυφθούν άμεσα από το ανάλογο προσωπικό κάποιων επιχειρήσεων πελατών/προμηθευτών τους που εμφανίζουν μείωση εργασιών.”*³¹

Η ρευστότητα λοιπόν που χαρακτηρίζει την κοινωνική ζωή, την παραγωγή και την κατανάλωση διαποτίζει και τα εργασιακά καθεστώτα. Η πρόθεση του ΣΕΒ είναι η ανομολόγητη επιθυμία κάθε εργοδότη, να απασχολεί έναν εργαζόμενο όποτε τον χρειάζεται, όποτε θέλει να τον νοικιάζει αλλού, όποτε έχει δουλειά να δουλεύει παραπάνω, και όποτε δεν έχει δουλειά να μην τον απασχολεί χωρίς να επιβαρύνεται με τον μισθό του. Η ευελιξία ωραρίου, καθηκόντων, χώρου και τόπου εργασίας είναι οι σύγχρονες επιταγές που καθιστούν την εργασία κερδοφόρα.

Η ευελιξία αποτελεί μια έννοια πολύμορφη και πολυδιάστατη, προερχόμενη από τις θετικές επιστήμες και σημαίνει κατ' αρχήν την ικανότητα προσαρμογής σε ενδογενείς και εξωγενείς αλλαγές (Δασκαλάκης 2009: 353). Τα καθεστώτα ευελιξίας όσον αφορά την ευελιξία είναι ποικίλα, από τον Δασκαλάκη (2009: 360), διακρίνονται τα κάτωθι:

³¹Η περί ου ο λόγος ανακοίνωση στον σύνδεσμο: <https://www.sev.org.gr/vivliothiki-tekmiriosi/flash-reports/synergasia-epicheiriseon-gia-diatisi-theseon-ergasias-13-apriliou-2020/>, ανακτήθηκε 18/11/20.

1. Η ευελιξία των αμοιβών εργασίας, όπως η αποσταθεροποίηση των αποδοχών, η ελεύθερη διακύμανση των αποδοχών ανάλογα με τα αποτελέσματα των επιχειρήσεων.
2. Η ποιοτική ή λειτουργική ευελιξία της εργασίας, η αναβάθμιση των ειδικοτήτων, η ανάπτυξη της πολυδυναμίας και των πρωτοβουλιών των εργαζομένων.
3. Η εσωτερική ποσοτική ή αριθμητική ευελιξία της εργασίας, η αναδιοργάνωση και ευελικτοποίηση του χρόνου εργασίας, όπως για παράδειγμα το ευέλικτο ωράριο, οι βάρδιες, η μείωση ή διευθέτηση του εβδομαδιαίου ή ετήσιου ωραρίου εργασίας.
4. Η εξωτερική ποσοτική ή αριθμητική εργασιακή ευελιξία, επί παραδείγματι η ελευθερία προσλήψεων/απολύσεων, η γεωγραφική κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, η χρήση ειδικών μορφών απασχόλησης όπως η μερική απασχόληση, συμβάσεις έργου ή ορισμένου χρόνου.

Η ποιοτική ή λειτουργική ευελιξία αφορά την ευέλικτη εξειδίκευση, όπου ένας εργαζόμενος πολλαπλών προσόντων και δεξιοτήτων, με ευρύτητα εκπαίδευσης και εξειδίκευσης μπορεί να μετακινείται σε διάφορες θέσεις εντός της επιχείρησης. Όπως αναφέρει ο Sennet (2010: 78) η ευέλικτη εξειδίκευση συνταιριάζει με την υψηλή τεχνολογία, εξαιτίας του υπολογιστή οι βιομηχανικές μηχανές επαναπρογραμματίζονται και αναδιαμορφώνονται εύκολα. Η ταχύτητα των σύγχρονων επικοινωνιών ευνόησε επίσης την ευέλικτη εξειδίκευση καθιστώντας τα δεδομένα της παγκόσμιας αγοράς αυτοστιγμεί διαθέσιμα στις εταιρίες. Οι επιπτώσεις της εφαρμογής των νέων τεχνολογιών στην οργάνωση παραγωγής και στην φύση των ειδικοτήτων, τροφοδοτούν μέσα από σύνθετες διαδικασίες αποειδίκευσης και επανειδίκευσης, την ανάγκη ποιοτικής εργασιακής ευελιξίας (Δασκαλάκης 2009: 356). Στόχος της ποιοτικής ευελιξίας είναι η πιο ποιοτική αξιοποίηση του ανθρωπίνου δυναμικού έτσι ώστε να αυξηθούν οι δυνατότητες παραγωγής και κέρδους.

Συχνά η ποιοτική ευελιξία προωθεί μια αύξηση της αυτονομίας των εργαζομένων και μια αντικατάσταση των αυστηρά ιεραρχικών δομών με μικρές ομάδες εργασίας ανοιχτές στην συμμετοχή των αποφάσεων για όσους τις απαρτίζουν (Sennet 2010: 79). Ένα από τα πιο προβλεπόμενα επιχειρήματα υπεράσπισης των νέων μορφών οργάνωσης παραγωγής είναι ότι αποκεντρώνει την εξουσία καθώς δίνει την δυνατότητα για αποφάσεις και για έλεγχο σε εργαζόμενους χαμηλότερων θέσεων εντός της παραγωγής, καθιστώντας τα μεσαία στελέχη του management λιγότερο υποχρεωτικά. Παρόλο που υπάρχει αυτή η τάση για περισσότερο έλεγχο των παραγωγικών δραστηριοτήτων από την βάση ο Sennet καταδεικνύει πως τα νέα συστήματα πληροφοριών δίνουν στα υψηλόβαθμα διευθυντικά στελέχη συνολική εικόνα της εταιρίας με τρόπους που αφήνουν ελάχιστα περιθώρια σε κάποιους εντός της να κρυφτούν (Sennet 2010: 84). Η υποχώρηση λοιπόν των μεσαίων διευθυντικών στελεχών συνοδεύεται με μια παράλληλη ανάδυση ενός ψηφιακού πανοπτισμού. Η ιεραρχική εξουσία λοιπόν παραμένει σταθερά στην θέση της.

Ένα άλλο στοιχείο της ευέλικτης εργασίας είναι το ευέλικτο ωράριο, η οργάνωση του χρόνου στον χώρο εργασίας. Το ευέλικτο ωράριο προέκυψε από την εισροή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Η πιο υποτιμημένη και περισσότερο εκμεταλλεύσιμη εργατική δύναμη κατέστη αυτή των γυναικών, οι νεωτερισμοί του ευέλικτου προγραμματισμού του εργάσιμου χρόνου συνέβη με τις απόπειρες για εκμετάλλευση αυτής της γυναικείας εργατικής δύναμης. Στην σημερινή εποχή αυτά τα ευέλικτα ωράρια έχουν διαχυθεί στο σύνολο του εργατικού πληθυσμού. Αυτό το φαινόμενο καλείται από αρκετούς ως θηλυκοποίηση της εργασίας και αφορά την εισαγωγή πιο ευέλικτων μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής (Akorsu 2016).

Η ευελιξία επίσης περιλαμβάνει και την δυνατότητα για μια κινητικότητα των εργαζομένων η οποία να παρέχει την δυνατότητα προσαρμογής της απασχόλησης και του χρόνου εργασίας προς την γενική συγκυρία. Δυνατότητα δηλαδή για εναλλαγή ποικίλων καθεστώτων, μόνιμων, περιστασιακών, πλήρους εργασίας, μερικής απασχόλησης ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής (ευέλικτα ή μειωμένα ωράρια, υπερωρίες, βάρδιες, κυλιόμενα ωράρια) (Δασκαλάκης 2009: 360).

Πέραν της ευελιξίας προς τον χρόνο υπάρχει φυσικά και η ευελιξία προς τον χώρο, η γεωγραφική κινητικότητα των εργαζομένων αναλόγως των παραγωγικών αναγκών και η απεμπλοκή του χώρου ως προσδιοριστικού παράγοντα της εργασίας θέτει το ανθρώπινο δυναμικό σε καθεστώτα ειδικών μορφών απασχόλησης όπως η εποχιακή, περιστασιακή, διαλείπουσα, συμβάσεις ορισμένου χρόνου, συμβάσεις έργου, τηλεργασία (Δασκαλάκης 2009: 360). Οι συνεχείς αλλαγές τόσο τόπου όσο και καθεστώτων εργασίας επιφέρει στα υποκείμενα ένα αίσθημα αστάθειας και αποσταθεροποίησης. Ως προς αυτά ο Sennet διαβλέπει την πηγή της αδυναμίας συγκρότησης ενιαίας ταυτότητας και της ρευστότητας και προσωρινότητας που διέπει της σύγχρονες κοινωνικές σχέσεις. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *“Πως μπορεί κάποιος να επιδιώξει μακροπρόθεσμους στόχους σε μια κοινωνίας που επιδιώκει το βραχυπρόθεσμο; Πως μπορούν να συντηρηθούν ανθεκτικές κοινωνικές σχέσεις; Πως μπορεί κάποιος να αναπτύξει μια αφήγηση ταυτότητας και ιστορίας της ζωής του σε μια κοινωνία που αποτελείται από επεισόδια και θραύσματα”* (Sennet 2010: 37). Κατά τον ίδιο οι συνθήκες της νέας οικονομίας γεννούν εμπειρίες που περιπλανιούνται στον χρόνο, από τόπο σε τόπο και από δουλειά σε δουλειά, το αίσθημα του σταθερού εαυτού λοιπόν είναι υπό απειλή από τις βιωμένες εμπειρίες της ευέλικτης εργασιακής πραγματικότητας.

Επίσης τόσο η ποικιλία των καθεστώτων εργασίας όσο και αυτή η αποσύνδεση από τον χώρο, από έναν συγκεκριμένο χωροταξικά τόπο στον οποίο το υποκείμενο εργάζεται και ζει, έχει ατονήσει την συγκρότηση συλλογικών εργατικών ταυτοτήτων και μόνιμων σταθερών σχέσεων μεταξύ των εργαζομένων. Απόρροια αυτών είναι να μειώνεται και η δυνατότητα για την συγκρότηση μιας ικανής διαπραγματευτικής ισχύς η οποία θα διεκδικούσε καλύτερους μισθούς και συνθήκες εργασίας.

4.4.2.3 Το ανθρώπινο κεφάλαιο

Στις σημερινές κοινωνίες της γνώσης και της πληροφορίας (Bell 1973), όπου η οικονομική δραστηριότητα -τουλάχιστον σε ότι αποκαλούμε αναπτυγμένο κόσμο- αρθρώνεται στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών που αφορά την παραγωγή άυλων αγαθών, ο ανθρώπινος παράγοντας (human factor) καθίσταται πολύ σημαντικός για την επιτυχή ανάπτυξη μιας παραγωγικής διαδικασίας. Το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (W.O.F) σε μια έκθεση που αφορά το παγκόσμιο ανθρώπινο κεφάλαιο με τον χαρακτηριστικό συνοδευτικό τίτλο *“Προετοιμασία των ανθρώπων για το μέλλον της εργασίας”* αξιολογεί τις χώρες ανάλογα με την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου τους, επικυρώνοντας πως το ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελεί έναν πολύ σημαντικό παράγοντα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (World Economic Forum, 2017). Το δε Νόμπελ οικονομικών το 2018 έλαβε μια εργασία του Paul Romer που αφορούσε την ανάπτυξη μέσω καινοτομιών στην οποία το ανθρώπινο κεφάλαιο ήταν καθοριστικός παράγοντας.

Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου λοιπόν χαίρει σημαντικής δημοφιλίας στην σύγχρονη οικονομική και κοινωνική σκέψη. Ο όρος ανθρώπινο κεφάλαιο συνίσταται στο συνολικό απόθεμα ικανοτήτων, γνώσεων, κοινωνικών και προσωπικών χαρακτηριστικών που ενσωματώνονται στην ικανότητα δημιουργίας εγγενούς και μετρήσιμης αξίας. Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου βλέπει τους ανθρώπους και τα άτομα ως οικονομικές μονάδες που ενεργούν ορθολογικά για δικό τους όφελος εντός του ισχύοντος οικονομικού πλαισίου. Ο Becker θεωρεί πως η εκπαίδευση ενός ατόμου έχει επιπτώσεις τόσο στα ατομικά του εισοδήματα, όσο όμως και στην συνολική ανάπτυξη (Becker 1964).

Βασική έννοια της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι ότι οι επενδύσεις σε άτομα, επενδύσεις δηλαδή που αφορούν τις γνώσεις και τις ικανότητες τους, μπορούν να μετρηθούν μαθηματικά με βάση την οικονομική αξία που μπορούν να συνεισφέρουν στην κοινωνία.

Αν και οι απαρχές της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου ανάγονται στην θεωρία του Adam Smith, η σύγχρονη προσέγγιση για το ανθρώπινο κεφάλαιο διατυπώθηκε από τον Schultz το 1961. Ο Schultz υποστήριζε πως η εκπαίδευση δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται όπως είθισται να αντιμετωπίζεται στην οικονομική επιστήμη, δηλαδή ως μορφή ιδιωτικής κατανάλωσης, αλλά ως μια μορφή ιδιωτικής και κοινωνικής επένδυσης, επενδύοντας στις γνώσεις και τις δεξιότητες των ανθρώπων μέσω της εκπαίδευσης, επενδύουμε στους εργαζόμενους στην οικονομία και την κοινωνία (Καντζάρα 2008: 139-140), με τα λόγια του ίδιου του Schultz: *“επενδύοντας στον εαυτό τους, οι άνθρωποι μπορούν να διευρύνουν τις διαθέσιμες επιλογές. Είναι ο μόνος τρόπος που έχουν οι ελεύθεροι άνθρωποι να αυξήσουν το επίπεδο ευημερίας τους.”*(ο.π. 140). Η εκπαιδευτική επένδυση λοιπόν στους ανθρώπινους πόρους, έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγικής

ικανότητας και κατ' επέκταση την γενική οικονομική μεγέθυνση και την αύξηση του βιοτικού επιπέδου. Τα έτη εκπαίδευσης αποτελούν σηματοδότη για κάποιον εργοδότη όσον αφορά την παραγωγικότητα ενός ατόμου, μια πιστοποίηση από ένα πανεπιστημιακό ίδρυμα, ουσιαστικά πιστοποιεί την ικανότητα ενός ατόμου να παρέχει εργασία υψηλής απόδοσης.

Η εκπαίδευση ως επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο προϋποθέτει και την δυνατότητα μέτρησης του ανταποδοτικού οφέλους και την δυνατότητα ανάλυσης του κόστους σε σχέση με το συνολικό κόστος των κεφαλαίων που δαπανήθηκαν για την συνολική διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Δεν είναι όμως μόνο η εκπαίδευση που ενισχύει το ανθρώπινο κεφάλαιο. Οποιαδήποτε δραστηριότητα, η οποία αυξάνει την ποιότητα του συντελεστή της ανθρώπινης εργασίας και άρα την παραγωγικότητα μπορεί να θεωρηθεί ως επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Το ανθρώπινο κεφάλαιο μέσα από μια κοινωνιολογική σκοπιά είναι δυνατόν να διαιρεθεί σε επί μέρους κομμάτια που το συνθέτουν. Για τον Pierre Bourdieu υπάρχουν τέσσερα είδη κεφαλαίου τα οποία συνθέτουν το συνολικό κεφάλαιο ενός ατόμου και τα οποία καθορίζουν και την θέση του εντός της κοινωνίας. Το *οικονομικό κεφάλαιο*, η οικονομική επιφάνεια δηλαδή του ατόμου, τα περιουσιακά του στοιχεία, οι καταθέσεις του, τα κεφάλαια του κλπ, το *πολιτιστικό κεφάλαιο* που αφορά τα πτυχία που διαθέτει, τους τίτλους σπουδών, πιστοποιήσεις κλπ, οι γνώσεις δηλαδή που έχουν ιεραρχηθεί ψηλά εντός του πολιτισμού της κοινωνίας, το *κοινωνικό κεφάλαιο* που το συγκροτούν οι κοινωνικές σχέσεις του υποκειμένου, οι κοινωνικές ομάδες στις οποίες συμμετέχει, οι γνωριμίες του, και το *συμβολικό κεφάλαιο* που σχετίζεται με το κύρος και το status των ατόμων (στο Ritzer 2012: 544).

Στο μοντέλο ενδογενούς οικονομικής ανάπτυξης ο ρυθμός της ανάπτυξης εξαρτάται μακροπρόθεσμα από την ενδογενή τεχνική πρόοδο, που με τη σειρά της εξαρτάται από συντελεστές συσσώρευσης ενδοφυείς στο μοντέλο (φυσικού κεφαλαίου, εργασίας). Στο υπόδειγμα του Romer, η τεχνογνωσία (*Know-how*) σχετίζεται με το φυσικό κεφάλαιο. Ο Romer Υποστήριξε ότι η τεχνολογική πρόοδος είναι το αποτέλεσμα των επενδύσεων όλων των επιχειρήσεων της οικονομίας. Για το λόγο αυτό, το πεδίο της τεχνολογίας είναι σαν δημόσιο αγαθό. Ο Romer ορίζει την τεχνολογική πρόοδο ως “*βελτίωση των οδηγιών για την ανάμειξη πρώτων υλών*”. Διαχωρίζει αλλά και θέτει μαζί στην ουσία τις ιδέες και τα αντικείμενα ως δύο μέρη της τεχνολογικής αλλαγής. Οι πληροφορίες και οι γνώσεις είναι σαν “*συνταγές*” για κάτι το οποίο μπορεί να κατασκευαστεί στον φυσικό ή στον ψηφιακό κόσμο (Mason 2016: 211). Το ανθρώπινο κεφάλαιο, το οποίο είναι κάτοχος και κατασκευαστής αυτών των οδηγιών και τον “*συνταγών*”, διαδραματίζει λοιπόν σημαίνοντα ρόλο σε αυτό το μοντέλο.

Επί παραδείγματι στο επίπεδο μιας μεμονωμένης επιχείρησης αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι πρέπει να υπάρχουν φθίνουσες αποδόσεις κεφαλαίου, αλλιώς μια επιχείρηση θα αποκτούσε όλο και περισσότερο κεφάλαιο, θα αύξανε σταθερά την παραγωγικότητα της και τελικά θα κατακτούσε όλη

την αγορά. Επειδή οι φθίνουσες αποδόσεις κεφαλαίου ίσχυαν στο επίπεδο της επιχείρησης, οι οικονομολόγοι υπέθεταν ότι ίσχυε και για το σύνολο της οικονομίας. Ο Romer ισχυρίστηκε ότι υπάρχει δυνατότητα να υπάρξουν σημαντικές εξωτερικές οικονομίες (εξωγενείς δηλαδή παράγοντες που επηρεάζουν το κόστος παραγωγής μιας επιχείρησης) από την συσσώρευση κεφαλαίου. Η αύξηση του κεφαλαίου μιας επιχείρησης αυξάνει την παραγωγικότητα άλλων επιχειρήσεων. Έτσι όταν μια επιχείρηση επενδύει σε R&D και βελτιώνει τον εξοπλισμό της ή στην κατάρτιση του προσωπικού της και στην αύξηση του ανθρωπίνου κεφαλαίου της, επηρεάζει και άλλες επιχειρήσεις παράγοντας ευεργετικές εξωτερικές οικονομίες και για αυτές (Begg & Vernasca 2015: 1152-1153).

Η συνεχής επιστροφή στο συνολικό κεφάλαιο οφείλεται στο ανθρώπινο κεφάλαιο στις γνώσεις, τις δεξιότητες και την εκπαίδευση των υποκειμένων. Στο μοντέλο ενδογενούς ανάπτυξης παρόλο που οι επιστροφές στο φυσικό κεφάλαιο μπορεί να μειώνονται, με την αύξηση των επιστροφών στο ανθρώπινο κεφάλαιο αυτό ισοσταθμίζεται. Συνολικά οι αποδόσεις στο σταθερό κεφάλαιο παραμένουν τουλάχιστον σταθερές. Οι εταιρίες που επενδύουν σε R&D δύναται να αυξάνουν το απόθεμα γνώσεων, καινοτομιών και νέων τεχνολογιών. Σε αυτό το πλαίσιο, η αύξηση του δείκτη αποταμίευσης αυξάνει το κεφάλαιο, το εισόδημα και την τεχνογνωσία. Το ανθρώπινο κεφάλαιο λοιπόν καθίσταται ευεργετικός παράγοντας, στις αναλύσεις των μοντέλων ενδογενούς ανάπτυξης.

Ποικίλες κριτικές σαφώς έχουν αναπτυχθεί οι οποίες επικεντρώνουν στις αστοχίες του ανθρώπινου κεφαλαίου και της αντίληψης του ανθρώπου ως *homo economicus* ο οποίος ρυθμίζει την συμπεριφορά του πάνω στο δίπολο όφελος/κόστος. Ο Ian Baptiste (2001) στο άρθρο του “Εκπαιδύοντας μοναχικούς λύκους” καταδεικνύει τις επιπτώσεις στην παιδαγωγική επιστήμη που επιφέρει η διαδεδομένη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ενώ λοιπόν η εκπαίδευση ως κοινωνική λειτουργία δύναται να προσανατολίζεται στην μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων, με την επίδραση της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου πάνω σε εκπαιδευτικές πρακτικές καθίστανται απολίτικες και ατομικιστικές. Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου αφορά το κυνήγι της γνώσης σε έναν αγώνα γνωσιακής αριστοκρατίας, στην οποία η κοινωνικοοικονομική κατάσταση του ανθρώπου εξαρτάται από τα προσόντα και τις επενδύσεις που έχει κάνει σε εκπαίδευση. Με την κυριάρχηση λοιπόν αυτής της θεωρίας το άτομο είναι υπεύθυνο για την κοινωνική του θέση, και η αποτυχία πηγάζει από αυτόν και όχι από τις ισχύουσες κοινωνικές θεσμίσεις. Για τον Baptiste η κοινωνική ανισότητα είναι ένα δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού και εκρέει από τις συνέπειες της διαμορφωμένης ανταγωνιστικής αγοράς.

Από την πλευρά του Foucault στην κριτική του στον νεοφιλελευθερισμό αναφέρεται στην μετατροπή της εργατικής δύναμης σε “ανθρώπινο κεφάλαιο”. Ο μισθός γίνεται το εισόδημα που κερδίζεται από μια αρχική επένδυση, μια επένδυση στις δεξιότητες ή στις ικανότητες κάποιου. Κάθε δραστηριότητα η οποία αυξάνει την ικανότητα μεγέθυνσης των εσόδων, η δια βίου μάθηση

και επανακατάρτιση, η αναζήτηση καλύτερων συνθηκών, ακόμη και η μετανάστευση, είναι επενδύσεις πάνω στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Ο εργάτης λοιπόν διαμορφώνεται ως μια μορφή κεφαλαίου(Read 2009: 30).

Για τον Foucault με την κυριαρχία της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου, ο εργαζόμενος είναι ένας entrepreneur, ένας επιχειρηματίας του εαυτού, αυτή είναι η προσταγή του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού (Foucault 2008: 226). Ο κάθε ένας αν θέλει να έχει μια θέση ευχάριστη εντός της κοινωνίας οφείλει να σκέφτεται τον εαυτό του ως επιχειρηματία, από έναν χαμηλόμισθο αποθηκάριο έως έναν CEO. Αυτό το γεγονός κατανοούμε, ότι με την μετατροπή των εργαζομένων σε επιχειρηματίες του εαυτού, το ρίσκο, το οποίο σε παλαιότερες περιόδους αφορούσε μόνο τους εργοδότες, καθίσταται πάνδημο στην κοινωνία και καθορίζει τα κοινωνικά υποκείμενα. Υπάρχει μια μετατόπιση από την πειθαρχική διακυβέρνηση των υποκειμένων, προς μια διακυβέρνηση που σπέρνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των υποκειμένων και καθιστά κέντρο ελέγχου και επιτήρησης τον ίδιο τον εαυτό.

Η Wendy Brown (2017) επίσης καυτηριάζει τις αστοχίες της επικέντρωσης στο “ανθρώπινο κεφάλαιο” και τις επιπτώσεις του στο ίδιο το πολιτικό υποκείμενο της δημοκρατίας, στον δήμο. Στον νεοφιλελευθερισμό, οι άνθρωποι γίνονται κατανοητοί ως αμιγώς οικονομικά όντα, μια από τις επιδράσεις αυτής της νεοφιλελεύθερης “ανθρωπολογίας” είναι η αποδυνάμωση της ιδιότητας του πολίτη και ο μαρασμός του δήμου. Κάθε μεμονωμένο άτομο που αποσκοπεί στην ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου του έχει ως σκοπό την αύξηση της αξίας του και την ισχυροποίηση της θέσης του προς τα άλλα άτομα μέσα σε ένα περιβάλλον ανταγωνισμού εντός της αγοράς εργασίας. Ως συνέπεια δεν υπάρχει προσανατολισμός προς ένα δημόσιο ή κοινό αγαθό και καμιά προσδοκία να συγκροτήσουν από κοινού την εξουσία ως δήμος.

Για την Brown η ιδιωτικοποίηση της ανώτατης εκπαίδευσης συνεισφέρει στην στροφή της γνωστικής διαδικασίας στην περαιτέρω σύνδεση με την αγορά και στον μετασχηματισμό των πανεπιστημίων σε κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης τα οποία βοηθούν στην απόσβεση της αρχικής επένδυσης του ατόμου για τον χρόνο σπουδών του, με έναν καλό μελλοντικό μισθό. Ακόμα και η γνώση αντιμετωπίζεται λογιστικά και αντί να δομεί και να ενισχύει την κριτική σκέψη στα υποκείμενα για τις αλλαγές που πραγματοποιούνται εντός πολύπλοκου κόσμου, γίνεται μια απλή πιστοποίηση η οποία λειτουργεί ως εγγύηση της αποδοτικότητας του. Η Brown θεωρεί πως με αυτόν τον τρόπο, η ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη για την κατανόηση των σύγχρονων δύσκολων καταστάσεων σε ένα σύνθετο κόσμο εγκαταλείπεται, και η έννοια του “ανθρώπινου κεφαλαίου” έχει σημαντικό μερίδιο ευθύνης σε αυτήν την προοπτική.

Το “ανθρώπινο κεφάλαιο” λοιπόν ως έννοια αποτελεί ένα ανοιχτό πεδίο αντιπαραθέσεων ανάμεσα στις ποικίλες οικονομικές και κοινωνικές θεωρίες, καθώς συνδέεται με μια ανθρωπολογική παραδοχή που νοεί τα ανθρώπινα όντα ως ορθολογικά δρώντα υποκείμενα, τα

οποία τείνουν σε οποιαδήποτε πράξη τους να υπολογίζουν το ισοζύγιο μεταξύ οφέλους και κόστους.

4.4.2.4 Άυλη εργασία

Μια σειρά στοχαστών έχουν αναδείξει την νέα εργασιακή πραγματικότητα της μεταφορντικής εποχής. Η άυλη εργασία και η ηγεμονία της στο σήμερα έχει υποστηριχθεί από Ιταλούς κυρίως στοχαστές (Lazzaratto, Virno, Negri).

Για τους Negri & Hardt (2011: 126-145) η βιομηχανική εργασία έχει χάσει την ηγεμονία της στις σύγχρονες κοινωνίες, την θέση της έχει καταλάβει η “άυλη εργασία”, αυτού του τύπου δηλαδή η εργασία που δημιουργεί άυλα προϊόντα, όπως γνώση, επικοινωνία, μια σχέση ή μια συναισθηματική απόκριση. Η άυλη εργασία για τους Negri & Hardt έχει δύο κύριες μορφές. Η πρώτη αναφέρεται κυρίως στην εργασία που είναι διανοητική ή γλωσσική όπως π.χ. η επίλυση προβλημάτων. Αυτό το είδος εργασίας παράγει ιδέες, σύμβολα, κώδικες, κείμενα, γλωσσικές μορφές, εικόνες κ.λπ..

Η δεύτερη μορφή αποτελεί εργασία συναισθηματικής επιρροής. Οι συναισθηματικές επιρροές, όπως η χαρά και η λύπη είναι εργασία που παράγει ή χειραγωγεί αισθήματα χαλάρωσης, ευημερίας, ικανοποίησης, ενθουσιασμού ή πάθους. Οι Hardt & Negri δίνουν το παράδειγμα των αεροσυνοδών ή των σερβιτόρων, ανθρώπων που η καλή διάθεση είναι απαραίτητη για να εξασκήσουν την εργασία τους. Σαφώς το μυαλό μας για τέτοιου είδους εργασία μπορεί κάλλιστα να πάει στου σύγχρονους influencers.

Οι Hardt & Negri θεωρούν ότι η άυλη εργασία αναμιγνύεται σχεδόν πάντα με υλικές μορφές εργασίας δίνοντας το παράδειγμα των εργαζομένων στην ιατρική περίθαλψη, όπου εκτελούν εργασία συναισθηματικής επιρροής και ταυτόχρονα μπορεί να αλλάζουν γάζες. Στην ουσία οι Hardt & Negri δεν λένε πως στον καπιταλισμό σήμερα παράγονται περισσότερα άυλα από ότι υλικά αγαθά. Δεν αποτελεί λοιπόν ένα ζήτημα ποσότητας η ηγεμονία της άυλης εργασίας. Υποστηρίζουν πως η άυλη εργασία έχει γίνει ηγεμονική με ποιοτικούς όρους και έχει επιβάλει μια τάση μετασχηματισμού στις άλλες μορφές εργασίας όπως και στην ίδια την κοινωνία.

Θεωρούν πως η άυλη εργασία έχει πάρει την θέση που είχε η βιομηχανική εργασία πριν 150 χρόνια, όταν παρόλο που αντιπροσώπευε ένα μικρό κομμάτι μόνο της παραγωγής ήταν πρωτοποριακή και ασκούσε ηγεμονία και στις άλλες μορφές παραγωγής. Όπως και τότε όλες οι μορφές εργασίας έπρεπε να εκβιομηχανιστούν, έτσι και σήμερα η εργασία και η κοινωνία πρέπει να πληροφορικοποιηθούν, να γίνουν ευφυείς, επικοινωνιακές και να αποκτήσουν συναισθηματική επιρροή (Negri & Hardt 2011: 128).

Η ηγεμονία της άυλης εργασίας τείνει να μετασχηματίσει την οργάνωση της παραγωγής από τις γραμμικές σχέσεις της αλυσίδας συναρμολόγησης στις αναρίθμητες και απροσδιόριστες σχέσεις των διάσπαρτων δικτύων τα οποία διαπερνούν το κοινωνικό. Η πληροφορία, η επικοινωνία και η συνεργασία γίνονται οι κανόνες της παραγωγής και το δίκτυο η κυρίαρχη μορφή οργάνωσης της.

Όπως λένε οι Negri & Hardt με τον ίδιο τρόπο που πληροφορικοποιείται η μεταμοντέρνα βιομηχανική παραγωγή, όπως είδαμε στο έξυπνο εργοστάσιο, έτσι πληροφορικοποιείται και η γεωργία, όπως π.χ. στους βελτιωμένους σπόρους. Η ηγεμονία της άυλης εργασίας τείνει να μετασχηματίζει τις συνθήκες εργασίας αλλάζοντας τους χρονικότητες. Η διαίρεση ανάμεσα σε ελεύθερο και δεσμευμένο χρόνο γίνεται ολόένα και πιο δυσχερές. Όταν η παραγωγική διαδικασία έχει σαν στόχο την επίλυση ενός προβλήματος, ή την δημιουργία μιας ιδέας, ο χρόνος εργασίας τείνει να επεκτείνεται σε ολόκληρο τον χρόνο ζωής. Μια ιδέα ή μια εικόνα δεν μας έρχεται μόνο την ώρα που ασχολούμαστε ως έμμισθοι αλλά μπορεί να μας έρθει στο μπάνιο ή σε μια στιγμή χαλάρωσης σπίτι μας. Παρατηρείται λοιπόν μια κατάλυση των ορίων μεταξύ εργασιακού και προσωπικού χρόνου και χώρου.

Το “εργοστάσιο” λοιπόν τείνει να επεκταθεί σε ολόκληρη την κοινωνική σφαίρα και την κοινωνική ζωή. Η καπιταλιστική συσσώρευση δεν στηρίζεται πλέον μόνο στην εκμετάλλευση της εργασίας του δεσμευμένου σε μισθό χρόνο των εργατών, αλλά στην εκμετάλλευση της γνώσης, της υγείας, του ελεύθερου χρόνου, των σχέσεων, του ανθρωπίνου κεφαλαίου. Ως εκ τούτου η παραγωγή γίνεται βιοπολιτική με την έννοια ότι παράγει μορφές ζωής και ύπαρξης.

Η παραγωγή λοιπόν που τείνει να γίνει όλο και πιο άυλη, βασισμένη στην ανθρώπινη επικοινωνία και γνώση αναπτύσσει για τους θεωρητικούς της άυλης εργασίας την δημόσια διάνοια (General intellect), η δημόσια διάνοια αποτελεί μια έννοια παρμένη από το Marx και το “απόσπασμα για τις μηχανές” των Grundrisse. Για τον Marx η διάνοια είναι κάτι εξωστρεφές, συλλογικό και δημόσιο. Αποτελεί λοιπόν ένα “κοινό”. Επάνω σε αυτό το “κοινό” που παράγεται από την βιοπολιτική παραγωγή λοιπόν, για τους θεωρητικούς της άυλης εργασίας μπορούν να συναρθρωθούν προτάγματα για κοινωνική απελευθέρωση.

Σύμφωνα βέβαια με τον Virno (2009: 38-40), παρόλο που ο μεταφορντισμός παράγει γενική δημόσια διάνοια, αναγνωρίζει πως αυτή δεν παρουσιάζεται στην δημόσια σφαίρα διέποντας την πολιτική κοινότητα δημιουργώντας *respublica*. Παρόλο λοιπόν που η δημοσιότητα της διάνοιας διαλύει τους άκαμπτους καταμερισμούς εργασίας από την άλλη υποθάλλει την προσωπική εξάρτηση. Για τον Virno η δημόσια διάνοια αν δεν εμφανιστεί στην δημόσια σφαίρα αναπτύσσει μια ανεξέλεγκτη ανάπτυξη ιεραρχιών, η εξάρτηση είναι προσωπική: στην εργασία εξαρτιόμαστε από το ένα ή το άλλο πρόσωπο και όχι τόσο από θεσπισμένους κανόνες μιας ανώνυμης καταπιεστικής εξουσίας. Παρόλα αυτά στην βάση της γενικής διάνοιας ως κοινό τόπο, και για την υπεράσπιση της στον δημόσιο χώρο, πρέπει να γίνει η συγκρότηση ενός νέου υποκειμένου

κοινωνικής αλλαγής, αυτό του πλήθους (Virno 2006, Negri & Hardt 2011). Προς καλύτερη κατανόηση, δίνοντας μας μια αναπαράσταση του πλήθους, οι Νέγκρι και Χαρντ το παρομοιάζουν με το ίντερνετ, όπου οι διάφορες συνάψεις του παραμένουν διαφορετικές (μοναδικότητες) όμως όλες είναι συνδεδεμένες με έναν παγκόσμιο ιστό (κοινό). (Negri & Hardt 2011: 14-15).

Το πλήθος μας λένε οι Νέγκρι και Χαρντ μπορεί να νοηθεί σαν δίκτυο: “ένα ανοιχτό κι επεκτεινόμενο δίκτυο στο οποίο όλες οι διαφορές μπορούν να εκφράζονται ελεύθερα και ισότιμα, ένα δίκτυο που παρέχει τα μέσα συνάντησης ώστε να μπορούμε να εργαζόμαστε και να ζούμε από κοινού” (Negri & Hardt, 2011, σελ. 13).

Οι δύο διανοητές διακρίνουν το πλήθος από άλλες μορφές υποκειμένων, όπως ο λαός, οι μάζες και η εργατική τάξη. Ο λαός μας λένε είναι μια ενοποιητική έννοια, παρόλο που ο πληθυσμός χαρακτηρίζεται από σημαντικές διαφορές. Ο λαός ως κοινωνικό υποκείμενο ανάγει αυτήν την ποικιλομορφία σε ενότητα. Εν αντιθέσει το πλήθος διατηρεί την πολλαπλότητα. Οι επιμέρους διαφορετικότητες των τρόπων ζωής (πολιτισμικές, σεξουαλικές, φυλετικές) εξακολουθούν να υπάρχουν και να συγκροτούν την πολλαπλότητα που δημιουργεί το πλήθος.

Οι μάζες, διακρίνονται από την αδιαφορία και την παθητικότητα με επακόλουθο οι διαφορές να καταπνίγονται και να εξοβελίζονται. Οι μάζες έτσι καταλήγουν ένα άμορφο συνονθύλευμα. Εν αντιθέσει στο πλήθος οι διαφορές είναι υπαρκτές και εξακολουθούν να υπάρχουν.

Τέλος, ενώ το πλήθος αποτελεί μια συμπεριληπτική έννοια που δεν αποκλείει ποικίλα κοινωνικά υποκείμενα, τους άνεργους, τους αμισθί εργαζόμενους. Η έννοια της τάξης για τους Νέγκρι και Χαρντ έχει καταλήξει να χρησιμοποιείται ως έννοια αποκλεισμού η οποία περιλαμβάνει μόνο τους βιομηχανικούς εργάτες διαχωρίζοντας τους από τους υπόλοιπους εργαζομένους. (Negri & Hardt, 2011, σελ. 14-15).

Το διακύβευμα λοιπόν που θέτει η έννοια του πλήθους είναι ο τρόπος που οι πολλοί θα λειτουργούν ως πολλοί, θα επικοινωνούν και θα δρουν από κοινού. Η σύγχρονη παραγωγή δεν μπορεί να αναλύεται μόνο με οικονομικούς όρους. Για τους Νέγκρι και Χαρντ η οικονομική σφαίρα έχει συναντήσει την κοινωνική και πολιτική. Η παραγωγή πρέπει να νοείται ως παραγωγή μορφών ζωής, βιοπολιτικής διαμόρφωσης των υποκειμένων.

Στην σκέψη των Νέγκρι και Χαρντ ο δημόσιος χώρος έχει απορροφήσει τον ιδιωτικό. Μια Αρεντιανή κριτική βέβαια θα μπορούσε να αντιστρέψει αυτό το επιχείρημα, στην ουσία μπορεί αυτό το γεγονός που προκύπτει από την άυλη εργασία να επικυρώνει τους ισχυρισμούς της Άρεντ πως ο ιδιωτικός χώρος έχει καταλάβει ολότελα τον δημόσιο, καθώς η πράξη της παραγωγής είναι αυτή που παράγει και την κοινωνική ζωή, ότι πράττουμε στην κοινωνική μας ζωή, το συνολικό ανθρώπινο κεφάλαιο που διαρκώς εμπλουτίζεται καθίσταται οικονομικά ωφέλιμο και παραγωγικός συντελεστής.

Επάνω σε αυτήν την συνθήκη θεωρούμε πως καθίσταται και μια ουσιαστική διαφορά μεταξύ της σκέψης της Άρεντ και των Νέγκρι & Χαρντ. Η Άρεντ θεωρεί την πολιτική κυρίαρχη λειτουργία της συγκρότησης του δημόσιου χώρου. Από την άλλη για τους Νέγκρι και Χαρντ το πλήθος σαφώς χρειάζεται ένα πολιτικό σχέδιο για να υπάρξει. Σε αυτό το σχέδιο περιλαμβάνονται πολλά, εξεγέρσεις, μεταρρυθμίσεις, υπεράσπιση με θεσμίσεις των κοινών (creative commons). Το πλήθος λοιπόν εμφανίζεται με έναν πολύμορφο αγώνα ανταγωνιστικό στην κυριαρχία.

Ποια είναι όμως η σχέση του ίδιου του πλήθους με την πολιτική και με την δημοκρατία που το ίδιο οικοδομεί; Πάνω σε αυτήν την προβληματική οι Νέγκρι και Χαρντ εξετάζουν την έννοια της κυριαρχίας. Το πλήθος όπως αναφέρουν δεν μπορεί να είναι κυρίαρχο καθώς οι πολλαπλότητες δεν δύναται να λαμβάνουν αποφάσεις για την κοινωνία, και με αυτόν τον τρόπο δεν εμπίπτουν στην πολιτική με την ορθή έννοια του όρου (Negri & Hardt, 2011, σελ. 347).

Αυτός που μπορεί να είναι κυρίαρχος είναι ο μονάρχης, το κράτος, ο λαός, το κόμμα αλλά όχι το πλήθος. Η πολιτική σκέψη από την αρχαιότητα ως σήμερα διαπνέεται από την φιγούρα του ενός (είτε πολιτικού σώματος είτε μονάρχη) ο οποίος λαμβάνει αποφάσεις. Ανάμεσα στην βούληση του ενός πολιτικού σώματος και στις βουλήσεις των πολλών, δημιουργείται το δίλημμα κυριαρχία ή αναρχία. Οι Νέγκρι και Χαρντ προτείνουν έναν τρίτο δρόμο.

Ας θυμηθούμε ότι η σφαίρα της πολιτικής και της οικονομίας διατηρούν μια τάση συγχώνευσης. Η άυλη εργασία λοιπόν μπορεί να δώσει το μοντέλο μιας άλλου τύπου αυτοδιοίκησης και αυτοοργάνωσης. Το μοντέλο που οι ομάδες εργασίας στις οποίες τα μέλη αναπτύσσουν σχέσεις συνεργασίας χωρίς ιεραρχία ανάμεσά τους για την υλοποίηση ενός project, θα μπορούσε να ισχύσει και σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πεδίο καθόσον τα υποκείμενα μέσω της βιοπολιτικής παραγωγής τους έχουν συνηθίσει τρόπον τινά να λειτουργούν με αυτόν τον τρόπο και να είναι αποκλειστικοί παραγωγοί της κοινωνικής οργάνωσης (Negri & Hardt, 2011, σελ. 353). Το δίκτυο λοιπόν είναι ο τόπος και ο τρόπος του σχεδίου για την εγκαθίδρυση μιας δημοκρατίας του πλήθους. Τα δίκτυα είναι ήδη παντού, από τους νευρώνες του εγκεφάλου και το ίντερνετ ως την μεταφορντική παραγωγή, αυτό που μένει λοιπόν είναι να διαχυθούν και να ενεργοποιηθούν και στην κοινωνική οργάνωση για την διευθέτηση των δημόσιων ζητημάτων.

Η δημοκρατία του πλήθους όπως την φαντάζονται οι Νέγκρι και Χαρντ δεν θα έχει καμία σχέση με την άμεση δημοκρατία, στην οποία όπως λένε οι συγγραφείς, οι άνθρωποι κάνουν διάλειμμά από την εργασία για να ασχοληθούν με τα πολιτικά ζητήματα. Για τους Νέγκρι και Χαρντ στην δημοκρατία του πλήθους αυτό είναι αχρείαστο καθώς: *“η οικονομική και η πολιτική παραγωγή συμπίπτουν, και τα συνεργατικά δίκτυα υποδεικνύουν ένα νέο πλαίσιο για μια νέα θεσμική δομή της κοινωνίας. Η δημοκρατία αυτή στην οποία όλοι μας, μέσω της βιοπολιτικής παραγωγής μας, δημιουργούμε και διατηρούμε συνεργατικά την κοινωνία είναι αυτή την οποία ονομάζουμε*

απόλυτη.” (Negri & Hardt 2011: 367-368). Η μεγιστοποίηση της επικοινωνίας και της συνεργασίας μέσω των δικτύων είναι αυτή που θα επιφέρει την απόλυτη δημοκρατία.

Οι Νέγκρι και Χαρντ καταλήγουν σε μια αντιπολιτική προσέγγιση, η πολιτική συνδέεται περισσότερο με την κυριαρχία και την εξουσία κοινωνώντας από μια νεωτερική αντίληψη, η πολιτική ενασχόληση θεωρείται πιο πολύ ως αγγαρεία παρά ως μια πράξη απελευθέρωσης όπως στην σκέψη της Άρεντ. Για να αντιπαρατεθούν σε μια προοπτική άμεσης δημοκρατίας οι Νέγκρι και Χαρντ χρησιμοποιούν μια παρατήρηση του Όσκαρ Ουάιλντ κατά την οποία το πρόβλημα με τον σοσιαλισμό είναι πως θα μας “έτρωγε” τα απογεύματα. Για τους ίδιους η βιοπολιτική παραγωγή δίνει την δυνατότητα να γίνει η πολιτική εργασία της δημιουργίας και της διατήρησης των κοινωνικών σχέσεων από κοινού στα ίδια τα επικοινωνιακά, συνεργατικά δίκτυα και όχι σε ατελείωτες απογευματινές συζητήσεις. Σε αυτήν την σύμπτωση οικονομίας και πολιτικής που συμβαίνει στην σημερινή κοινωνία, στην συνδεσιμότητα, την δικτύωση και την διαρκή επικοινωνία οι Νέγκρι και Χαρντ βρίσκουν την λύση στο πολιτικό πρόβλημα, ενώ η Άρεντ ακριβώς εκεί εντοπίζει το πρόβλημα, στην σύμπτωση οικονομίας και πολιτικής προς όφελος της οικονομίας.

Η ευλαβική πεποίθηση των Νέγκρι & Χαρντ στην μετασχηματιστική επίδραση της μεταφορντικής άυλης εργασίας στην κοινωνική οργάνωση και στην βιοπολιτική παραγωγή του πλήθους, ακολουθεί έναν εξελικτικό δρόμο που προσιδιάζει ως νοητικό σχήμα στις θέσεις του Λένιν για τον ρόλο των βιομηχανικών εργατών εντός του κόμματος βάση των συνηθειών τους στην πειθαρχία και την μηχανικότητα εντός του φορντιστικού πλαισίου (Lenin 1984: 207). Οι μορφές οργάνωσης παραγωγής λειτουργούν κατά αυτόν τον τρόπο σαν μοτίβο οργάνωσης και του πολιτικού. Οι σημερινές συνήθειες των μεταφορντικών εργατών - η συνεργασία τους στην βάση δικτύου- οδηγεί τον Νέγκρι στην υπεραισιόδοξη εκτίμηση της δυναμικής τους.

Πέραν τούτου η δυναμική των υλικοτήτων, όπως έχουμε δει από την θεωρία της συνύφανσης, οι υλικότητες, ο “σταθερός” κόσμος ο οποίος μας περιβάλλει χρειάζεται διαρκή φροντίδα για την αναπαραγωγή του, ο ισχυρισμός για κυριαρχία της άυλης εργασίας και του διαρκή μεταβολισμού του στις υπόλοιπες μορφές εργασίας καθίσταται επισφαλής σε έναν κόσμο τον οποίο μοιραζόμαστε με ποικίλες υλικότητες οι οποίες είτε πρέπει να εξορυχτούν είτε να παραχθούν είτε να συντηρηθούν. Η κοινωνία της γνώσης, της πληροφορίας, της άυλης εργασίας εξαρτάται από υλικότητες από “ξεχασμένους” πρωταγωνιστές οι οποίοι συχνά αμελούνται. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σταμάτης (2005: 189): *“Ακόμη και μια κολοσσιαία εταιρία παραγωγής λογισμικού, ηλεκτρονικών υπολογιστών και υπηρεσιών πληροφορικής δεν μπορεί να παράγει εκ του μηδενός. Δεν μπορεί να λειτουργεί με καθαρό πνεύμα, εγκαταστάσεις, αναγκαίες για την βιομηχανική παραγωγή και την διοίκηση (...) Αλλά και ως προς την σχετική παραγωγή εντέλει υλοποιείται σε μηχανήματα υψηλής τεχνολογίας, τα οποία στην συνέχεια θα πωληθούν στην αγορά. (...) ακόμα και*

ένας αγύρτης του πνεύματος, που πωλεί από τηλεοράσεις θρησκευτικές υπηρεσίες προς αδελφείς, έχει ανάγκη πληθώρας υλικών στοιχείων προκειμένου να οργανώσει την προσοδοφόρα επιχείρησή του.”

Σαφώς για να μην είμαστε άδικοι δεν χρεώνουμε στον Νέγκρι την θέση πως η εργασία έχει γίνει εξ ολοκλήρου άυλη, αλλά καταδεικνύουμε μια τάση να αγνοούνται οι υλικοί δρώντες της κοινωνίας και η σημασία τους. Και αυτό είναι κάτι που μπορεί να στρεβλώσει την δυναμική της άυλης εργασίας στον σύγχρονο κόσμο, της δικτύωσης και επικοινωνίας των φορέων της.

4.4.2.5 Η αποικιοποίηση της ανθρώπινης ζωής από την παραγωγή, υποκειμενικότητα, εαυτός, ψυχική υγεία, ευτυχία, εργασία.

“Ο άνθρωπος των πειθαρχήσεων ήταν ένας ασυνεχής παραγωγός ενέργειας, ενώ ο άνθρωπος του ελέγχου είναι μάλλον κυματοειδής, αγγελιοφόρος σε τροχιά συνεχούς φάσματος.

(Deleuze:2001)

Από την πειθαρχήση των υποκειμένων στο φορντιστικό σύστημα οργάνωσης της παραγωγής, όπου παρατηρείται μια κανονικοποίηση των δραστηριοτήτων, με μετρήσεις, με διάταξη και με επιτήρηση των υποκειμένων στους χώρους εργασίας, επιτελείτε ένα πέρασμα στον διαρκή έλεγχο εντός των σύγχρονων θεσμών και στο περιβάλλον της επιχείρησης, όπου η διαχείριση και εκμετάλλευση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων έχει γίνει πιο δεξιοτεχνική. Ο καπιταλισμός δεν επιζητά μόνο την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης σε ένα ορισμένο χωρικό πλαίσιο και μέσα σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα για την αναπαραγωγή του, αλλά οι αξιώσεις του από τα υποκείμενα απλώνονται σε όλο το φάσμα της ζωής τους. Η καπιταλιστική αναπαραγωγή αφορά την ίδια την ζωή των υποκειμένων, την υγεία τους, τον πολιτισμό, την γνώση τους, τις σχέσεις τους, την επικοινωνία τους και ούτω καθεξής. Ο Μ. Lazzarato (2014: 59) σχολιάζοντας την παρούσα συνθήκη αναφέρει: «Στη σύγχρονη οικονομία, η παραγωγή υποκειμενικότητας αποκαλύπτεται ως η πρώτη και σημαντικότερη μορφή παραγωγής, ένα εμπόρευμα που υπεισέρχεται στην παραγωγή όλων των άλλων εμπορευμάτων».

Τα τεχνήματα και οι υλικότητες που παρεμβαίνουν σε αυτήν την σχέση κεφαλαίου/εργασίας λαμβάνουν ενεργό ρόλο στην προώθηση αυτής της κατεύθυνσης και αποτελούν τόσο οχήματα ελέγχου της “παραγωγικότητας” και της “επαγγελματικότητας” όσο και φορείς μιας διαρκούς διασυνδεσιμότητας, θεατότητας και αξιολόγησης που απλώνεται σε όλο το φαινόμενο της παραγωγικής δραστηριότητας. Τα τεχνήματα λοιπόν που επιτρέπουν την συνεχή ροή και επεξεργασία πληροφοριών συνοδεύουν αυτήν την κίνηση αποικιοποίησης της ζωής από την παραγωγή και καθιστούν τα υποκείμενα διαρκώς συνδεδεμένα μέσα στις ροές πληροφοριών.

Ο P. Virilio αναφέρει σχετικά ορμώμενος από ένα απλό υλικό τέχνημα και τις επιδράσεις του όταν τίθεται στην υπηρεσία της παραγωγικής δραστηριότητας, το κινητό τηλέφωνο. Σημειώνει λοιπόν σχετικά: «και τι να πούμε για το πάθος των μεταβιομηχανικών επιχειρήσεων για το κινητό τηλέφωνο που επιτρέπει να καταργηθεί, για τους υπαλλήλους τους, η διάκριση ιδιωτικής ζωής και χρόνου εργασίας; [...] σύναψη συμβάσεων όχι για μερικής απασχόλησης αλλά μηδενικής ώρας που συνοδεύονται από την προσφορά ενός κινητού τηλεφώνου: όταν η επιχείρησή σας έχει ανάγκη, σας ειδοποιεί τηλεφωνικά και σπεύδετε! Επανεφεύρεση των οικιακών υπηρετών, ίδιας φύσης με την ηλεκτρονική φυλάκιση των παραβατών του νόμου μέσα στο κλειστό κύκλωμα ενός αστυνομικού τμήματος» (Virilio 2000: 68-69).

Η διαρκής διασύνδεση, η διευκόλυνση της ροής πληροφορίας, η αέναη διαθεσιμότητα, η θεατότητα και η διαρκής αξιολόγηση είναι διακυβεύματα του σύγχρονου ελέγχου. Τα δίκτυα ως τόποι (κυβερνοχώρος, εταιρικά δίκτυα, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, πλατφόρμες παροχής υπηρεσιών, κλπ) είναι το software ενώ τα τεχνήματα ως υλικότητες είναι το hardware (εταιρικά κινητά, υπολογιστές, wearables, κλπ). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Deleuze (2001): “Ο έλεγχος είναι βραχυπρόθεσμος και σε ταχεία περιστροφή, αλλά επίσης συνεχής και απεριόριστος όπως η πειθαρχία ήταν μακράς διάρκειας, αέναη και ασυνεχής”. Ο άμεσος έλεγχος είναι παντού, όπως και η ροή πληροφοριών. Ας φέρουμε απλώς το παράδειγμα της άμεσης αξιολόγησης εστιατορίων και λοιπών υπηρεσιών διασκέδασης και τουρισμού μέσω της πλατφόρμας trip advisor, όπου βρίσκονται έκθετοι στο έλεγχο και στην ροή της πληροφορίας και της διαρκούς αξιολόγησης εκατομμύρια εργαζόμενοι και επιχειρήσεις μέσω κριτικών που μπορούν να επιτελεστούν από υπολογιστή ή από smartphone την ίδια ώρα της παροχής των υπηρεσιών.

Φυσικά ο έλεγχος δεν είναι μόνο εξωτερικός της επιχείρησης δηλαδή προερχόμενος από τους καταναλωτές και μέσω κριτικών, είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο την εισαγωγή των wearable συσκευών στην διαδικασία παραγωγής (βραχιολάκια Amazon), αλλά και των διασυνδεδεμένων συσκευών και συστημάτων στα οποία ο αμοιβαίος έλεγχος έχει πολύ μεγάλη σημασία.

Οι τεχνολογικές εξελίξεις και οι μεταλλάξεις του καπιταλισμού είναι ταυτόχρονες, μπορούμε να πούμε κατά κάποιο τρόπο πως συνυφαίνονται. Όπως αναφέρει σχετικά ο Deleuze (2001:13): “οι παλιές κοινωνίες της κυριαρχίας χειρίζονταν απλές μηχανές, μοχλούς, τροχαλίες, ρολόγια, ενώ οι πιο πρόσφατες πειθαρχικές κοινωνίες είχαν για εξοπλισμό τις μηχανές ενέργειας, με τον παθητικό κίνδυνο της εντροπίας και τον ενεργητικό κίνδυνο του σαμποτάζ, στις κοινωνίες ελέγχου λειτουργούν μηχανές τρίτου τύπου, μηχανές πληροφορικής και υπολογιστές, στις οποίες παθητικός κίνδυνος είναι το θόλωμα του μυαλού και ο ενεργητικός εκείνος της πειρατείας και της εισαγωγής ιών”. Η ψηφιακότητα σε αυτήν την εποχή της κοινωνίας του ελέγχου καθίσταται πολύ σημαντική καθώς επιτρέπει την απρόσκοπτη ροή πληροφοριών εντός των δικτύων.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει οι κοινωνικές δεξιότητες όπως οι επικοινωνιακές ικανότητες είναι πολύ σημαντικές για την αγορά εργασίας. Το σύνολο των παραγόντων που αποτελούν το “ανθρώπινο κεφάλαιο” όπως γνώσεις, γνωριμίες, κοινωνικό status, πολιτισμικό υπόβαθρο πρέπει να εκτίθενται σε μια αγορά εργασίας που αυτά επιζητά και να υπόκεινται σε διαρκή έλεγχο και αναβάθμιση. Η σύνταξη και αποστολή ενός απλού βιογραφικού σε ένα τέτοιο περιβάλλον καθίσταται σταδιακά ανεπαρκής, το βιογραφικό πρέπει να υπάρχει ως συμπληρωματικό ενός ψηφιακού προφίλ. Σε ένα τέτοιο ψηφιακό προφίλ υπάρχει η ζωντάνια της ροής πληροφορίας που συνεχώς ανανεώνει το προφίλ με εικόνες, δραστηριότητες και εμπειρίες. Σε ένα τέτοιο ψηφιακό περιβάλλον δύναται να επιβεβαιωθεί η ικανότητα ενός εργαζομένου να δουλεύει σαν “ατομικός επιχειρηματίας”, να ρισκάρει, να είναι ανοιχτός στην ευελιξία, επικοινωνιακός, να κατέχει όλες αυτές τις δεξιότητες που καθίστανται απαραίτητες στην σύγχρονη αγορά εργασίας. Η ύπαρξη ως εκ τούτου μέσω κοινωνικής δικτύωσης (LinkedIn) για την εύρεση και την προσφορά εργασίας εμφανίζεται σαν μια σύγχρονη ανάγκη της αγοράς εργασίας.

Σε αυτά τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης οικοδομείται μια ψηφιακή επαγγελματική ταυτότητα την οποία ενισχύουν οι γνωριμίες και η διασυνδεσιμότητα του ατόμου. Οι δεξιότητες κάποιου επιβεβαιώνονται από άλλα άτομα (endorsement) οι οποίοι εγγυώνται για αυτόν, επίσης υπάρχουν προτάσεις ατόμων από άλλους (recommendations) για την υλοποίηση συγκεκριμένων projects. Η αναβαθμισμένη σημασία επίσης των soft skills όπως οι επικοινωνιακές δεξιότητες και η κοινωνικότητα είναι δυνατόν μέσα από την δημοφιλία της ψηφιακής ταυτότητας του χρήστη να αποδειχθούν. Η οικοδόμηση μιας ψηφιακής ταυτότητας, ένα facebook στην ουσία περιβεβλημένο με έναν μανδύα σοβαρότητας είναι αυτό που μπορεί να προσφέρει ευκαιρίες για επαγγελματική δραστηριότητα. Καθίσταται απαραίτητος ένας ψηφιακός εαυτός που θα αποτελεί βιτρίνα της επιχείρησης του εαυτού, μια βιτρίνα η οποία θα ανανεώνεται ώστε να έλκει αγοραστές της εργατικής δύναμης.

Η παραγωγή στην σημερινή κοινωνία τείνει να γίνει συνεχής και αδιάλειπτη, κάθε λεπτό της ώρας συνδέεται με αυτήν και τα όρια ελεύθερου και δεσμευμένου χρόνου θολώνουν, το ίδιο συνεχής και αδιάλειπτος γίνεται και ο έλεγχος, οι αναδράσεις και ανατροφοδοτήσεις πληροφοριών. Το πανοπτικό δεν άρχεται πια από κάποιον πύργο εντός ενός κτηρίου, αλλά έχει απλώσει το δίκτυο του εκμεταλλευόμενο τους άπειρους κόμβους ελέγχου, αξιολόγησής, επιτήρησης και προτροπής πειθαρχήσεων. Υπάρχει μια κατάληψη του δημόσιου χώρου από την παραγωγή και μια παράλληλη εμπορευματοποίηση όλο και περισσότερων πτυχών της καθημερινότητας. Επίσης υπάρχει μια υπερσυνδεσιμότητα και μια επιτάχυνση των ροών πληροφορίας με τεχνήματα συναφή αυτής της κίνησης. Wearable συσκευές, smartphones, υπολογιστές, κοινωνικά δίκτυα, έξυπνα εργοστάσια, συστήματα ανάδρασης διευκολύνουν την ροή πληροφοριών. Ο άνθρωπος έρχεται σε στενότερη επαφή με αυτές τις “μηχανές” σε σημείο που έχει προταθεί πως επιτελείται μια υβριδοποίηση του

και μια σύζευξη με αυτές (Haraway 2014). Τα ερεθίσματα που καλείται να επεξεργαστεί ο εγκέφαλος είναι συνεχή.

Ο G. Simmel στο έργο του *Metropolis and mental life* αναφέρεται στην αλλαγή της ανθρώπινης ψυχολογικής βάσης που επιτελέστηκε με το πέρασμα του ανθρώπου από την ύπαιθρο στις μεγάλες πόλεις τις περιόδους των μεγάλων αστικοποιήσεων. Κατά τον Simmel (1993: 22) στο περιβάλλον της πόλης επιτελείται μια εντατικοποίηση της νευρικής διέγερσης η οποία προκαλείται από την ταχεία και αδιάκοπη μεταβολή ερεθισμάτων. Ας αναλογιστούμε λοιπόν τον αντίκτυπο στο σημερινό υποκείμενο της υπερσυνδεσιμότητας, της υπερπληροφόρησης, της ρευστότητας και της πολλαπλής ευελιξίας της εργασίας. Η συνεχής αλλαγή περιβάλλοντος, δεξιοτήτων και καθηκόντων, η διαρκής κίνηση και αλλαγή επιδρούν πάνω στα υποκείμενα, οι σύγχρονοι εργαζόμενοι επιβάλλεται να είναι multitaskers, να ρισκάρουν να κινούνται, να αλλάζουν να είναι συνεχώς εκτεθειμένοι στον ορυμαγδό της πληροφορίας, εντός αυτών των συνθηκών διαμορφώνεται μια εντατικοποίηση της νευρικής διέγερσης που διέκρινε ο Simmel η οποία γίνεται ακόμα πιο έντονη. Ο Virillio (2000: 43) αναφέρει κάποιους από τους κινδύνους αυτής της επικοινωνιακής και αισθητηριακής έκστασης, υπερκινητικές διαταραχές, διάσπαση προσοχής, απότομες και ανεξέλεγκτες κινητικές εκφορτίσεις. Το πρόβλημα της αδυναμίας επικοινωνίας που έβλεπε ο Μαρξ στους αγρότες της Γαλλίας όπου “ο τρόπος της παραγωγής τους τους απομονώνει τον ένα από τον άλλο, αντί να τους φέρνει σε αμοιβαία επικοινωνία.” (Marx 1982: 156) μέσα σε λιγότερο από 200 χρόνια μετασχηματίστηκε σε ένα πρόβλημα υπερσυνδεσιμότητας και ταυτόχρονης εξατομίκευσης. Οι σημερινές αντιστάσεις των υποκειμένων ομοιάζουν με την ψυχοσύνθεση που δομείται μέσα σε ένα περιβάλλον ακατάσχετης ροής πληροφορίας αλλά και εργασιακής επισφάλειας και ευελιξίας στο μεταφορντιστικό πρότυπο. Οι αντιστάσεις έχουν μια σπασμωδικότητα, υπάρχουν απότομα ξεσπάσματα και τις επαναστάσεις διαδέχονται οι περιοδικές εξεγέρσεις.

Επίσης στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας που η γνώση έχει μια εξέχουσα θέση στις παραγωγικές δραστηριότητες και ο ανταγωνισμός των παραγωγικών υποκειμένων είναι διάχυτος, σε συνδυασμό με την υπερσυνδεσιμότητα και την υπερπληροφόρηση αναπτύσσεται κατά τον Ιταλό στοχαστή F. Berardi (Bifo) μια συνθήκη την οποία αποκαλεί σχιζό-οικονομία. Για τον Bifo (2007:78), ο συνδυασμός του οικονομικού ανταγωνισμού με την ψηφιακή εντατικοποίηση των ψηφιακών ερεθισμάτων, είναι κάτι σαν ένα διαρκές ηλεκτροσόκ το οποίο επιφέρει μια παθολογική κατάσταση στα υποκείμενα η οποία εκδηλώνεται ως σύνδρομο πανικού ή διαταραχή της προσοχής. Εάν θέλει κάποιος να επιβιώσει πρέπει να είναι ανταγωνιστικός και επιδεκτικός στην διαρκή συνδεσιμότητα, πρέπει επίσης να είναι προπονημένος στην επεξεργασία ολόένα και μεγαλύτερης μάζας δεδομένων και πληροφοριών. Κατά τον Berardi (2007: 84) αυτό προκαλεί μια διαρκή διάσπαση προσοχής και μείωση του διαθέσιμου χρόνου για συναισθηματικότητα. Αυτές οι δύο συνδεδεμένες τάσεις καθίστανται καταστροφικές για την ψυχική υγεία, μια σειρά φαινομένων

μπορούν να επηρεάσουν τα υποκείμενα, κατάθλιψη, κρίσεις πανικού, άγχος, αίσθηση μοναξιάς, υπαρξιακή δυστυχία.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει παρατηρείται ένα πέρασμα από το πειθαρχικό υποκείμενο που διαμορφώνονταν εντός της εργασίας στον φορντισμό, σε ένα μεταφορντιστικό πλαίσιο στο οποίο επιτελείται το κυνήγι της επίδοσης, σε ένα περιβάλλον ανταγωνιστικό, διάσπικτο από προκλήσεις, κοινωνικές και οικονομικές επιβραβεύσεις, ρίσκα και κινδύνους, με πιο χαλαρούς κανόνες από αυτούς του φορντισμού και με μεγαλύτερη “ελευθερία” να χαράζει ο καθείς την ατομική του αφήγηση. Ο φορντισμός επέβαλε ένα σύστημα πειθαρχήσεων μέσω των οποίων κανονικοποιούσε εντός της παραγωγής κινήσεις και συμπεριφορές. Για να μπει κανείς στο εργοστάσιο του ζητούνταν να αφήσει τον εαυτό του απ’ έξω. Ο Engels (1874) λέει χαρακτηριστικά: *“Όλοι αυτοί οι εργάτες - άντρες, γυναίκες και παιδιά - είναι υποχρεωμένοι ν' αρχίζουν και να τελειώνουν τη δουλειά τους σε μια ορισμένη ώρα που την καθορίζει η εξουσία του ατμού, η οποία δεν πολυσκοτίζεται για την αυτονομία του μεμονωμένου ατόμου.”* και συνεχίζει: *“Ο αυτόματος μηχανισμός ενός μεγάλου εργοστασίου αποδεικνύεται πολύ πιο δεσποτικός απ' ό,τι ήταν άλλοτε οι μικροί κεφαλαιοκράτες στους οποίους δούλευαν οι εργάτες. Τουλάχιστον για τις ώρες εργασίας, μπορούμε να γράψουμε πάνω από την πύλη αυτών των εργοστασίων: “Άφησε, εσύ που μπαίνεις, κάθε αυτονομία πίσω σου!”*.

Υπό τις σημερινές συνθήκες και βάση των χαρακτηριστικών που έχουμε ήδη αναφέρει όπως το θόλωμα του δεσμευμένου και του ελεύθερου χρόνου, της κινητοποίησης των επικοινωνιακών δεξιοτήτων, των soft skills και life skills, ο εαυτός οφείλει να μας ακολουθεί στην δουλειά. Όμως να είναι ένας εαυτός καινοτόμος, ευχάριστος, επικοινωνιακός, ο οποίος να ρισκάρει και να επενδύει στο “ανθρώπινο κεφάλαιο” του, να “ενημερώνει” συνεχώς το LinkedIn. Σήμερα εντός των οργανώσεων παραγωγής, η εξουσία όχι μόνο δεν εμποδίζει τους ανθρώπους να φέρουν μαζί τους εαυτούς τους, αλλά τους προτρέπει κιόλας να το κάνουν. Στην εικόνα που παρατίθεται η οποία είναι διαφήμιση γνωστής πλατφόρμας εργασίας της gig economy και φέρει το όνομα της καμπάνιας *in doers we trust* βλέπουμε πως γίνεται επίκληση μιας υποκειμενικότητας που καμία σχέση δεν έχει με το πειθαρχικό υποκείμενο του φορντισμού, που ξυπνάει ότι ώρα θέλει, ακολουθεί τους ρυθμούς του αλλά που παρόλα αυτά αποτελεί έναν *doer*, έναν πράττων. Είναι μια freelancer η οποία επιδιώκει να σερφάρει τα κύματα των συνεχών και διαφορετικών project.

Μια πολύ εύστοχη παρομοίωση σχετικά, έχει κάνει ο G. Deleuze (2001:13), λέγοντας χαρακτηριστικά πως τα παλιά αθλήματα έχουν αντικατασταθεί από το surf. Αθλήματα με σαφείς κανόνες και πειθαρχίες έχουν αντικατασταθεί από το surf όπου τα κύματα είναι συνεχή αλλά και απροσδιόριστα ως προς το μέγεθος ή την ταχύτητα που έρχονται. Στα παλιά αθλήματα επιβάλλονται ποινές και κυρώσεις, στο surf απλά ή πετυχαίνεις ή αποτυγχάνεις με δική σου ευθύνη.

Ας μας επιτραπεί εδώ μια πρόσθεση, η πλειοψηφία των εργαζομένων σήμερα σερφάρουν σε έναν ωκεανό όπου τα κύματα είναι τεράστια και οι ίδιοι είναι διαρκώς εκτεθειμένοι στην πτώση.



***In doers we trust:** «σερφάροντας» τα κύματα των projects της gig economy όντας ο εαυτός σου.*

Το υποκείμενο αυτό που αναμετράται με τις προκλήσεις, και κεφαλαιοποιεί την επίτευξη μιας επιτυχίας ή το συμβάν μιας αποτυχίας ως προϊόντα ατομικής ευθύνης, αποτελεί αυτό που ο Han(2015) αποκαλεί επιδοσιακό υποκείμενο, ένα υποκείμενο που βρίσκεται σε διαρκή ανταγωνισμό με τον εαυτό του και με τους άλλους. Το υποκείμενο της επίδοσης μέσα από την διαρκή του μάχη για αύξηση της επίδοσης υπόκειται στον κίνδυνο εξάντλησης, κόπωσης και Burnout. Ο Han συμπεραίνει ότι οι κοινωνίες μας χαρακτηρίζονται από την κόπωση. Οι κοινωνίες της πειθαρχίας ήταν κοινωνίες που χαρακτηρίζονταν από την αναγκαιότητα της απαγόρευσης, η λέξη που συνοδεύει τις πράξεις είναι “δεν επιτρέπετε” ή το “πρέπει” το οποίο υποκρύπτει έναν εξαναγκασμό. Στην σημερινή κοινωνία που επικρατεί η επίδοση και ο κίνδυνος ενός burnout η θετικότητα είναι αυτή που κινητοποιεί την δράση. Το ρήμα “μπορώ” είναι αυτό που συνοδεύει τις πράξεις, μια σειρά από προκλήσεις και προτροπές δίνουν κίνητρο για πρωτοβουλία (Han 2015: 9), αντί για εντολές και πειθαρχήσεις υπάρχουν project προς υλοποίηση. Φυσικά αυτά δεν σημαίνουν ότι το υποκείμενο δεν είναι πειθαρχημένο, κάθε άλλο, το “μπορώ” είναι μια πιο εκλεπτυσμένη

τακτική για να καταστήσει το υποκείμενο ακόμη πιο παραγωγικό. Ως εκ τούτου, όσο αναφορά την παραγωγικότητα μεταξύ “πρέπει” και “μπορώ” δεν υπάρχει κάποιο ρήγμα αλλά συνέχεια.

Η “ελευθερία” του μπορώ δεν είναι ουσιαστική ελευθερία. Το κυνήγι της επίδοσης κάνει καταναγκασμό και ελευθερία να συμπίπτουν θολώνοντας τα όρια μεταξύ τους. Το υποκείμενο υπό την προτροπή του μπορώ και του πιασίματος απόδοσης δεν καθίσταται αυτοκυρίαρχο ή αυτοπειθαρχημένο αλλά περισσότερο υπόκειται σε ένα καθεστώς αυτοεκμετάλλευσης (Han 2015).

Μέσα από αυτήν την συνθήκη της υπέρμετρης θετικότητας του μπορώ, των ακατάσχετων ερεθισμάτων και του καταγισμού πληροφορίας, του multitasking, του κυνηγιού επίδοσης, εκδηλώνονται ψυχικές παθήσεις που ήδη έχουν αναφερθεί και συνοδεύουν τις σύγχρονες μορφές ζωής.

Το υποκείμενο παρ’ όλους τους κινδύνους και τις δυνάμει αποτυχίες πρέπει να παραμείνει παραγωγικό. Στο νέο μεταφορντικό τοπίο το υποκείμενο κουβαλάει τον εαυτό του εντός της εργασίας, ο εαυτός πρέπει να παραμείνει υγιής και ευτυχής. Και εδώ μια νέα βιομηχανία γεννιέται, η βιομηχανία της ευτυχίας, μια ευτυχία η οποία προωθεί και ενισχύει την καταναλωτική δραστηριότητα (Davies 2015). Ένας εαυτός-επιχείρηση οφείλει να επενδύει και να ενισχύει το “ανθρώπινο κεφάλαιο” του, πολιτισμικά, κοινωνικά, οικονομικά. Να είναι ένας εαυτός που αθλείται, διαλογίζεται, ξεπερνά τα άγχη, κάνει ψυχοθεραπεία, διασκεδάει όσο πρέπει, να είναι ένας εαυτός ευτυχής.

Σε αυτή την βιομηχανία της ευτυχίας πολλοί είναι οι συμμετέχοντες, life coaches, εναλλακτικοί θεραπευτές, personal trainers, θρησκευτικοί ταγοί, βιομηχανία της μόδας, ψυχοθεραπευτές, influencers. Ποικίλα είδη και τροπικότητες αυτών, ώστε να ταιριάζουν στην εξατομικευμένη ατομική βιογραφία του καθένα. Το *well being*, η ευτυχία στην καθημερινή ζωή γίνονται αντικείμενα έρευνας τα οποία μπορούν να ποσοτικοποιηθούν και να μετρηθούν, έρευνες για την ποιότητα και την ευχαρίστηση που αντλούν τα υποκείμενα από την ζωή τους γίνονται όλο και πιο συχνές³², ενώ στα πρότυπα του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, έχει συσταθεί ακόμα το ακαθάριστο προϊόν ευτυχίας (Gross Happiness product) ως δείκτης³³.

Μια “φυγή προς τα μέσα” του υποκειμένου επιτελείτε και μια ψυχολογικοποίηση της καθημερινότητας με μια ταυτόχρονη και διαρκή προσπάθεια εμπλουτισμού του ανθρωπίνου κεφαλαίου έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η μόνιμη ευελιξία (Cabanas & Illouz 2020: 162). Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά οι Cabanas & Illouz (2020: 133): “Οι ψυχολόγοι έχουν σε γενικές γραμμές λειτουργήσει ως «αρχιτέκτονες της προσαρμογής», διατηρώντας την ισχύουσα τάξη πραγμάτων και όχι ως φορείς κοινωνικοπολιτικής αλλαγής”. Η ψυχολογικοποίηση της

³²Ενδεικτικά: <https://www.eurofound.europa.eu/data/european-quality-of-life-survey>

³³Ενδεικτικά: <https://www.grossnationalhappiness.com/>

καθημερινότητας και η φυγή προς τα μέσα έρχεται παράλληλα με μια αποπολιτικοποίηση και μια συντριβή της κοινωνικοπολιτικής συμμετοχής στην καθημερινότητα.

Οι ίδιες οι εταιρίες κατανοώντας την σημαντικότητα της επένδυσης στην ευτυχία και την συμβολή της στην αύξηση της παραγωγικότητας του ανθρωπίνου δυναμικού που απασχολούν, υιοθετούν στρατηγικές για την “καλλιέργεια” της στους εργαζομένους τους. Δωρεάν μαθήματα γιόγκα, προσφερόμενες αθλητικές δραστηριότητες, συμμετοχή σε πολιτιστικές ομάδες, life coaching. Όπως αναφέρει ο Terry Eagleton (2017): “*Η ευτυχία είναι θαυμάσια για τις επιχειρήσεις. Ένας χαρούμενος εργαζόμενος είναι πιο παραγωγικός κατά 12%*”. Εταιρίες πρωτοπόρες στον οικονομικό ανταγωνισμό όπως η Google έχουν θεσπίσει τον θεσμό του *Chief Happiness officer (CHO)* στα πρότυπα του CEO ο οποίος ασχολείται με την βελτίωση του ευ ζην των εργαζομένων.

Φυσικά τα τεχνήματα και οι υλικότητες δεν μένουν άπραγα μέσα σε αυτήν την απόπειρα “κατάκτησης” της ευτυχίας. Ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός εφαρμογών (apps) και τεχνημάτων (wearables) smartwatches, περικάρπιων, βραχιολιών παρακολούθησης των λειτουργιών του οργανισμού μας εισβάλουν ολοένα και πιο πολύ στην ζωή μας. Η διάδοση τεχνικών και εργαλείων για την παρακολούθηση του ύπνου, της άσκησης, της διάθεσης και για την ενίσχυση των κοινωνικών δραστηριοτήτων επιταχύνεται. Τα δε συναισθήματα και όλες οι απαραίτητες διαστάσεις για το ευ ζην έχουν γίνει ένα πεδίο παρακολούθησης, βελτίωσης και άσκησης μέσα σε ένα περιβάλλον Dataποίησης της καθημερινότητας, ποσοτικοποίησης του εαυτού, εντός της διευρυνόμενης επικράτειας του internet of things.

Στο περιβάλλον της εργασίας οι απόπειρες εισαγωγής wearable συσκευών έχουν ξεκινήσει από το 2000 με πιο δυναμική παρουσία το 2009 όπου η Hitachi κυκλοφόρησε στην αγορά μια συσκευή με το όνομα Επιχειρησιακό Μικροσκόπιο (Business Microscope), σκοπός της συσκευής είναι να ανιχνεύσει τον τόνο της φωνής ενός ατόμου που το φορά, καθώς και τις κινήσεις του και να κερδίσει έτσι μια πρόσβαση στην εμπειρία του χρήστη, στα κοινωνικά του πρότυπα, καθώς και την ποιότητα της επικοινωνίας του. Τρία μόνο χρόνια από την κυκλοφορία του Επιχειρησιακού Μικροσκοπίου της Hitachi, χρησιμοποιήθηκε σε εκατοντάδες οργανισμούς, όπως τράπεζες, εταιρίες υπηρεσιών πληροφορικής, σχεδιαστικές фіρμες, ερευνητικά κέντρα, τηλεφωνικά κέντρα και νοσοκομεία και έχουν συγκεντρωθεί περίπου 10 terabyte συμπεριφορικών δεδομένων. Οι δημιουργοί της συσκευής θεωρούν πως μπορεί να υπάρξει ένα είδος τεχνολογίας που βοηθάει τους ανθρώπους να βελτιώσουν τις προσωπικές τους ζωές, μπορεί να αποφέρει θετικά αποτελέσματα στον χώρο εργασίας: καλύτερη επικοινωνία, καλύτερη συνεργασία στο πλαίσιο μίας ομάδας και μεγαλύτερη ικανοποίηση από την εργασία σε όλα τα επίπεδα της οργάνωσής της. Με ένα μείγμα μηχανικής και ψυχολογίας κατά τους δημιουργούς αυτό μπορεί να επιτευχθεί (Yano & Lyubomirsky & Chancellor 2012). Πολλά είναι τα τεχνήματα έκτοτε που έχουν εισαχθεί προς αυτήν την κατεύθυνση, επί παραδείγματι αισθητήρες παρακολούθησης της κόπωσης, οι οποίοι

παρατηρούν τότε το κεφάλι ή το σώμα ατονούν και παρέχουν πληροφορίες πολύ ενδιαφέρουσες για τους οδηγούς επαγγελματικών οχημάτων και άλλους χειριστές εξοπλισμού (Wilson 2013). Επίσης κάμποσες είναι οι εφαρμογές που μετράνε³⁴ ή που διατείνονται πως βελτιώνουν το στρες και λειτουργούν αγχολυτικά και οι οποίες μπορούν να γίνουν άμεσα διαθέσιμες με την εισαγωγή τους σε ένα smartphone.³⁵



business microscope: το Επιχειρησιακό Μικροσκόπιο της Hitachi έχει περίπου το μέγεθος μίας ταυτότητας και ζυγίζει μόνο 33 γραμμάρια. Φοριέται γύρω από τον λαιμό με ένα λουρί, όπως θα φορούσε κανείς ένα καρτελάκι με το όνομά του. Μέσα στην θήκη υπάρχουν έξι πομποδέκτες υπερύθρων, ένα επιταχυνσιόμετρο, ένα chip μνήμης flash, ένα μικρόφωνο, ένας ασύρματος πομποδέκτης και μία επαναφορτιζόμενη μπαταρία ιόντων λιθίου που επιτρέπει στην κάρτα να λειτουργεί για μέχρι και δύο μέρες τη φορά.

Συνάγοντας από τα συμπεράσματα της Άρεντ, αναλογιζόμενοι αυτά που αναφέραμε στο παρόν κεφάλαιο, θα μπορούσαμε να πούμε πως παράγεται μια κυρίαρχη υποκειμενικότητα που προσομοιάζει στον ανθρωπότυπο του Animal Laborans. Η vita activa εκδιπλώνεται από έναν εαυτό διαρκώς σε κίνηση αγωγή της ροής πληροφοριών, από ένα ον που μοχθεί εκτεθειμένο στην κόπωση, την ψυχική εξάντληση και κατάρρευση, μέσα στον ορυμαγδό της επικοινωνίας, μιας επικοινωνίας όμως που επιτελείται υπό την κυριαρχία της ιδιωτικής σφαίρας επί της δημόσιας σε μια κοινωνία της εργασίας, όπου το δημόσιο είναι στην ουσία ένας πεπλατυσμένος οίκος και η πολιτική είναι παραδομένη στην οικονομία. Το υποκείμενο μπορεί να φέρει τον εαυτό του μαζί στο

³⁴Ενδεικτικά: <https://appstofollow.com/5-of-the-best-apps-to-check-your-stress/>

³⁵Ενδεικτικά: <https://www.inc.com/lolly-daskal/13-of-the-best-apps-to-manage-stress.html>

σύνολο της ζωής αλλά αυτός ο εαυτός είναι ένας ιδιώτης, ένας εαυτός που παρομοιάζεται με μια μικρή επιχείρηση, έχει γίνει και ο ίδιος ένας μικρός οίκος.

Το ζήτημα της ευτυχίας από την άλλη η οποία ποσοτικοποιείται, εξατομικεύεται, αποκτά δείκτες μέτρησης και πυροδοτεί την έλευση μιας νέας βιομηχανίας, αφορά άμεσα τις επιχειρήσεις ως θεσμούς καθώς αυτές παίζουν σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της σύγχρονης υποκειμενικότητας. Η ευτυχία για την οποία γίνεται λόγος αφορά μια ατομικίστικη ευτυχία, δεν επιδιώκεται στο πλαίσιο συλλογικών αξιών, πολιτικής συμμετοχής και ενασχόλησης με τα κοινά, όπως αναφέρουν οι Cabanas & Ilouz (2020) στην παρούσα φάση: *“τομείς όπως η εργασία άρχισαν προοδευτικά να γίνονται κατανοητοί με όρους προσωπικών σχεδίων δημιουργικότητας και επιχειρηματικού πνεύματος, η εκπαίδευση με όρους ατομικών δεξιοτήτων και ταλέντων (...) η ταυτότητα με όρους επιλογής προσωπικότητας, η κοινωνική πρόοδος με όρους ατομικής εξέλιξης”*. Η επελαύνουσα εξατομίκευση και ο ωφελισμός που διέπει την οικονομία έχει αντίκτυπο και στον τρόπο που νοείται ο ευτυχισμένος βίος. Μια καταβύθιση στην σκέψη του Αριστοτέλη θα βοηθούσε να δούμε από μια άλλη διάσταση το ζήτημα της ευδαιμονίας. Η ευδαιμονία αποτελεί ύψιστο σκοπό και το τελειότερο αγαθό του ανθρώπου, σε σχέση με το οποίο όλα τα άλλα, οι επιμέρους σκοποί και τα επιμέρους αγαθά είναι σχετικά και δημιουργούν τον δρόμο για τον προορισμό της ευδαιμονίας. Στην σκέψη του Αριστοτέλη τα μέσα δεν είναι διαχωρισμένα από τους σκοπούς, μια πράξη χαρακτηρίζεται από εμμένεια, αυτό που έχει αξία για την ανθρώπινη ζωή βρίσκεται εντός μιας δραστηριότητας την οποία επιλέγουμε για αυτήν την ίδια και όχι για χάρη κάποιας άλλης. Αυτή η αριστοτέλεια φιλοσοφία έρχεται σε αντίθεση με τον σύγχρονο ωφελισμό όπου ο άνθρωπος, ανεξάρτητα από την ορθότητα ή την ηθικότητα των μέσων που χρησιμοποιεί, πρέπει να επιδιώκει με τις πράξεις του την μέγιστη ευτυχία στην βάση του δίπολου κόστος/όφελος.

Για τον Αριστοτέλη η πολιτική η οποία ως πράξη είναι αρχιτεκτονική και οργανώνει και προσδιορίζει τις ανθρώπινες δραστηριότητες είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ευδαιμονία. Η αξία των δραστηριοτήτων, και κατ' επέκταση ο ενάρετος βίος, ποιες πράξεις είναι πιο σημαντικές, είναι ένα ζήτημα το οποίο ανήκει στην πολιτική. Μέσω λοιπόν της πολιτικής ιεραρχούνται οι πράξεις οι οποίες συνάδουν με έναν ευδαιμονικό βίο (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1094a–1094b). Σαφώς η πολιτική στον Αριστοτέλη όπως και στην Άρεντ δεν έχει το νόημα που της αποδίδεται σήμερα. Η ευδαιμονία λοιπόν είναι ο τελικός σκοπός της αλύσωσης των πράξεων μας, και αυτή η αλύσωση καθορίζεται από την πολιτική, κατά την διάρκεια δε αυτήν της ένωσης των κρίκων, των διαδοχικών πράξεων και δραστηριοτήτων, το υποκείμενο μπορεί να απολαμβάνει την ευδαιμονία, την ευτυχία, εφόσον μέσα στις πράξεις είναι εμμενής ο σκοπός. Η αρετή ως *έξις προαιρετική* η οποία μαθαίνεται μπορεί να καλλιεργηθεί μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, και η πολιτική είναι πολύ σημαντική διάσταση προς αυτήν την κατεύθυνση.

5. Συμπερασματικά

Στο παρόν πόνημα αποπειραθήκαμε να κάνουμε μια κοινωνικο-ιστορική προσέγγιση των αλλαγών και της διαμόρφωσης της σύγχρονης πραγματικότητας όπως και των επιπτώσεων στα υποκείμενα αντλώντας από ποικίλες θεωρητικές καταβολές. Συλλέξαμε και συνθέσαμε στοιχεία από τις θεωρίες των νέων υλισμών, των θεωριών δικτύων, των κοινωνικοτεχνικών συστημάτων, της θεωρίας της συνύφανσης, της Αρεντιανής οντολογίας για την ανθρώπινη κατάσταση κ.α..

Σε αυτήν την απόπειρα διατηρήσαμε κατά νου την πολυπλοκότητα που διέπει τα κοινωνικά φαινόμενα. Δεν ακολουθήσαμε έναν δρόμο γραμμικής αιτιότητας ώστε να εξηγήσουμε τα πράγματα κατά τον οποίο το Α αίτιο διαμορφώνει μονόπλευρα το Β αποτέλεσμα. Η εστίαση στην πολυπλοκότητα προϋποθέτει ότι σκεφτόμαστε τις αλλαγές με όρους βρόγχων και όχι με όρους γραμμικότητας. Την μηχανική και μονόπλευρη αιτιότητα την αντικαθιστά η αμοιβαία αιτιότητα όπου το Α και το Β είναι αλληλεπιδρώντα και αμοιβαία επηρεάζονται, αλληλοενισχύονται ή αναιρούνται (Morgan 1999: 324). Οι διαδικασίες θετικής ανάδρασης ανάμεσα σε νευραλγικούς βρόγχους εντείνουν τις ροές πληροφορίας, ενέργειας και ύλης ανάμεσα στους ποικίλους κοινωνικούς δράστες. Ο μετασχηματισμός αυτής της ρευστής μετανεωτερικής πραγματικότητας οφείλεται σε αυτές τις ροές.

Οι βρόγχοι της παραγωγής και της τεχνολογίας μας απασχόλησαν ιδιαίτερα καθώς όπως είδαμε αποτελούν πεδία αλληλοενίσχυσης και αμοιβαίας θετικής ανάδρασης. Αποτελούν δηλαδή παράγοντες σημαντικούς για τους διαρκείς μετασχηματισμούς της μορφής του κοινωνικοτεχνικού συστήματος.

Μέσα από την θεωρία της συνύφανσης προσεγγίσαμε τα πράγματα μέσα από την σχεσιακότητα τους και όχι απλώς ως παρειρισκόμενα αντικείμενα. Υπό αυτήν την έννοια θεωρήσαμε πως, οι υλικότητες, τα τεχνήματα, οι θεσμοί, αλλά και φυσικά φαινόμενα αποτελούν και αυτά ενεργούς δράστες για την συγκρότηση του κοινωνικοτεχνικού συστήματος. Είδαμε να παρεμβαίνουν στην διαμόρφωση του κοινωνικοτεχνικού κόσμου όχι μέσω ενός ντετερμινισμού, ως αίτια δηλαδή των φαινομένων αλλά ως συμμετέχοντες και σε συνδυασμό με πληθώρα παραγόντων, εμπλεκόμενα σε σχέσεις εξάρτησης και εξαρτησίας.

Πιο συγκεκριμένα είδαμε την εισαγωγή τεχνημάτων στην παραγωγή και σε συνδυασμό με τις οργανωσιακές πρακτικές εξετάσαμε τις επιδράσεις στα ανθρώπινα υποκείμενα. Τα ανθρώπινα υποκείμενα και διαμορφώνουν αλλά και διαμορφώνονται από τον εμπράγματο κόσμο. Σε αυτήν την διαδικασία την οποία προαναφέραμε και η οποία πηγάζει από μια μη ανθρωποκεντρική οπτική δεν υβριδοποιήσαμε τις επιμέρους οντότητες που λαμβάνουν χώρα ως ενεργοί δράστες στην συγκρότηση του κοινωνικοτεχνικού. Δεν αφαιρέσαμε από τον άνθρωπο την “ανθρωπινότητα” του παρασυρόμενοι από μεταδομιστικές και μεταανθρωπιστικές θεωρίες που κηρύττουν τον θάνατο του

ανθρωπίνου υποκειμένου. Ωστόσο πάντα είχαμε κατά νου πως ο άνθρωπος δεν είναι η μόνη οντότητα η οποία παράγει την “Ιστορία”, αλλά υπάρχει και πλήθος άλλων δραστών υλικών/φυσικών οι οποίοι συχνά παραμελούνταν από την κοινωνική θεωρία.

Προσπαθήσαμε λοιπόν να κατανοήσουμε τα καίρια μοτίβα που σχηματίζουν την δυναμική του συστήματος, ιδιαίτερα εκείνα που παγιδεύουν το κοινωνικοτεχνικό σύστημα σε επαναλαμβανόμενους κύκλους ανάδρασης. Είδαμε το κέρδος ως ελκυστή των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων και ως μια σύγχρονη έξις. Η αμοιβαία αιτιότητα και αλληλοενίσχυση τεχνολογίας και παραγωγής στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς είναι μια συνομάδωση θετικών αναδράσεων η οποία έχει αντίκτυπο στα ανθρώπινα υποκείμενα και στις μεταξύ τους σχέσεις.

Η εργασία ως ανθρώπινος συντελεστής στην επίτευξη του οικονομικού κύκλου (παραγωγής/κατανάλωσης) καθίσταται πολύ σημαντική δραστηριότητα απαραίτητη για την επιβίωση και την διαμόρφωση του υποκειμένου. Η εργασία όπως ήδη έχουμε αναφέρει δεν είναι απλώς άλλη μια δραστηριότητα ανάμεσα σε πολλές, η εργασία δίνει πρόσβαση στην κατανάλωση. Η εργασία είναι πολύ σημαντικός παράγοντας για την ενσωμάτωση των υποκειμένων στην κοινωνία. Ο Beck (2005: 192) αναφέρει χαρακτηριστικά πως η εργασία μας δίνει μια θέση εντός της κοινωνίας, μια επαγγελματική και ταξική θέση. Καθορίζει σε μεγάλο μέρος τις καταναλωτικές μας συμπεριφορές, πως ντυνόμαστε, τι τρώμε, πως ψηφίζουμε, πως ενεργούμε. Το πως ζούμε εν ολίγοις εξαρτάται από το τι κάνουμε για να κερδίσουμε τα προς το ζην. Η εργασία γίνεται το κεντρικό γνώρισμα κοινωνικής ταυτότητας των ανθρώπων, ωστόσο στην σημερινή κοινωνία εμφανίζεται μια αδυναμία άντλησης νοήματος από την εργασία, παρόλο που οι κοινωνίες μας παραμένουν “κοινωνίες εργασίας”. Υπάρχει μια πιο ασταθής, ρευστή και επισφαλής σχέση με την εργασία.

Ακολουθώντας μια Αρεντιανή οντολογία για την ανθρώπινη κατάσταση και για το πως διαμορφώνονται οι σχέσεις των ανθρώπων, είδαμε πως στις σύγχρονες κοινωνίες η δημόσια σφαίρα της πολιτικής πράξης έχει καταληφθεί από τον ιδιωτικό χώρο της παραγωγής. Η Arendt καταδεικνύει πως στις απαρχές του δυτικού πολιτισμού, οι δραστηριότητες του μόχθου θεωρούνταν κατώτερες από λοιπές δραστηριότητες που έπρατταν οι άνθρωποι όπως, η πολιτική δράση, η καλλιτεχνική δημιουργία και η άσκηση μιας τέχνης. Οι εν λόγω δραστηριότητες θεωρούνταν πως δημιουργούσαν πράγματα με νόημα τα οποία είχαν μια σταθερότητα, ενώ οι δραστηριότητες του μόχθου παρήγαγαν πράγματα εφήμερα προς άμεση κατανάλωση για την βιολογική αναπαραγωγή του ανθρώπου. Στην νεωτερικότητα ο δυτικός πολιτισμός υποβάθμισε την σημασία των υπόλοιπων δραστηριοτήτων και οικοδόμησε μια κοινωνία που βασίζονταν εξ ολοκλήρου στις δραστηριότητες του μόχθου, στην εργασία, στην παραγωγή και κατανάλωση, σε ένα περιβάλλον διαρκούς χρονικής επιτάχυνσης του οικονομικού κύκλου. Ο *οίκος* επεβλήθει της *πόλις*. Το *animal laborans* είναι αυτό το *Ον* που κατά την Arendt κυριαρχεί και κατισχύει στον δημόσιο χώρο.

Οι υποκειμενικότητες που παράγονται στην παρούσα φάση της ύστερης νεωτερικότητας, βάση των όσων είδαμε, επηρεάζονται από τις συνθήκες αυτές υπό τις οποίες καλούνται να ασκήσουν τις δραστηριότητες του μόχθου, από τις νέες μορφές εργασίας. Εν προκειμένω δηλαδή από την ευελιξία, την επισφάλεια, το γεγονός ότι καλούνται να καταστήσουν τους εαυτούς τους μικρές επιχειρήσεις, αλλά και μια σειρά άλλων παραγόντων που αναδείξαμε, και όλα αυτά σε μια κοινωνία ελέγχου και εντατικοποίησης της ροής των πληροφοριών.

Φυσικά, σκεπτόμενοι πάντοτε μέσα από το πρίσμα της πολυπλοκότητας των φαινομένων, αυτή η ανθρώπινη κατάσταση είναι ένα προϊόν ανάδυσης και όχι ένας σχεδιασμός από κάποιο παράξενο κέντρο, από μια μυστική κλειστή ομάδα ανθρώπινων δραστών. Αυτό θεωρούμε ότι καθίσταται πολύ σημαντικό σε μια εποχή που η συνομωσιολογική σκέψη κερδίζει σημαντικό έδαφος στον δημόσιο χώρο. Η μεταβλητότητα και η ενδεχομενικότητα, όπως και οι ποικίλοι δράστες, από τεχνήματα έως μικρόβια, από οργανωμένες αντιστάσεις έως και τυχαία συμβάντα, είναι θεμελιώδη χαρακτηριστικά των πολύπλοκων συστημάτων τα οποία μπορούν συμπαράσourn τον μετασχηματισμό τους.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι επιταγές του πολύ γνωστού αφηγήματος *There is no alternative* (TINA) το οποίο υποστηρίζει το τέλος της ιστορίας καθίσταται ασταθής. Η συνύφανση του κοινωνικοτεχνικού κόσμου η οποία ενέχει ενδεχομενικότητα δύναται να αποκτήσει διαφορετική κατεύθυνση. Η ανάδειξη και η κατανόηση των πραγμάτων ως ζωντανών ροικών διαδικασιών ανταλλαγής ενέργειας/ύλης/πληροφοριών μπορεί να ανοίξει τα “μαύρα κουτιά” και να διαλύσει την “πραγμοποίηση”, την μυστικοποίηση τους δηλαδή ως απλά αντικείμενα τις περισσότερες φορές εμπορεύσιμα διαπνεόμενα από μια λογιστική λογική. Είναι εφικτό λοιπόν να κατανοήσουμε τα πράγματα μέσα στην σχεσιακότητα τους. Αυτό μπορεί να εμπλέξει τον άνθρωπο σε μια άλλη οικολογία και σε μια άλλη συσχέτιση με τα πράγματα όσον αφορά τις σχέσεις κυριότητας (σχέσεις ιδιοκτησίας/χρήσης) και την χρονικότητα (αναλωσιμότητα, σταθερό/εφήμερο).

Οι τωρινές σχέσεις με τα πράγματα, όπως και η παγίδευση των υποκειμένων στον ελκυστή του κέρδους, έχουν καταστήσει τον άνθρωπο να αναπτύξει την μια πλευρά των συνιστωσών της τριμερούς Αρεντιανής ανθρωπολογίας. Οι θεραπευτικές κινήσεις που επιχειρούνται και προτάσσονται μπορούν μόνο να απαλύνουν κάποιες από τις πολύ αρνητικές επιδράσεις που έχει πάνω στα υποκείμενα η εργασιακή πραγματικότητα, όχι όμως και να συνεισφέρουν στην ουσιαστική αλλαγή του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται τα ανθρώπινα υποκείμενα εντός της κοινωνίας. Το *flexicurity* μια πολιτική που προωθεί την εργασιακή ευελιξία αλλά με ασφάλεια και κοινωνική προστασία αρχίζει να γίνεται αρκετά δημοφιλής για την θεραπεία των αρνητικών επιδράσεων, επίσης πληθαίνουν οι φωνές οι οποίες επικαλούνται την αναγκαιότητα ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, ενός μισθού του πολίτη ανεξάρτητα από το αν εργάζεται.

Χωρίς να χαρακτηρίζουμε ανώφελες και ανούσιες τέτοιες κινήσεις, στην παρούσα εργασία θα υπερασπιστούμε -βάση των εξαγόμενων συμπερασμάτων- την ανάγκη για μια επανεπινόηση της πολιτικής δραστηριότητας. Την ανάπτυξη της πολιτικής ως πράξης έτσι ώστε να ανατραπεί η ετεροβαρής ανάπτυξη των ανθρωπίνων υποκειμένων (βάση της Αρεντιανής ανθρωπολογίας) και από *animal laborans* να μετασχηματιστεί σε πολιτικό ον. Μια επανεφεύρεση της πολιτικής κρίνεται απαραίτητη προκειμένου να παίξει σημαίνοντα ρόλο στον τρόπο που υποκειμενοποιούνται, ενσωματώνονται και συμμετέχουν στην κοινωνία οι άνθρωποι. Ο σύγχρονος άνθρωπος ζει απομακρυσμένος, αποξενωμένος και πολλές φορές αρνητικά διακείμενος προς την πολιτική. Ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι ισχυρίζονται πως δεν ασχολούνται με την πολιτική και δείχνουν περήφανοι για αυτό. Σε αυτό είναι δύσκολο να τους κατηγορήσει κάποιος εφόσον η πολιτική έχει καταλήξει να είναι στον σύγχρονο κόσμο θεραπεινίδα οικονομικών συμφερόντων. Η δημοκρατία δε, καλείται έτσι μόνο κατ'επίφαση.

Μια σύγχρονη επιταγή προκύπτει ώστε να δοθεί καινούργιο νόημα στην πολιτική. Όπως αναφέρει ο Καστοριάδης (1985: 59) η πολιτική δεν πρέπει να είναι αγώνας για την εξουσία μέσα στους δοσμένους θεσμούς, αλλά η πολιτική εφεξής θα πρέπει να είναι αγώνας: *“για την μετατροπή της σχέσης της κοινωνίας προς τους θεσμούς της, για την εγκαθίδρυση μιας κατάστασης, μέσα στην οποία ο κοινωνικός άνθρωπος μπορεί και θέλει να βλέπει τους θεσμούς που ρυθμίζουν τη ζωή του σαν δικά του συλλογικά δημιουργήματα.”*

Αυτή η μετατροπή της σχέσης της κοινωνίας με τα πράγματα, τόσο με υλικότητες και τεχνολογίες όσο και με άυλες οργανωσιακές διαδικασίες, με τεχνήματα και με θεσμούς μπορεί να εισφέρει μια προοπτική διεξόδου από προβλήματα τα οποία ταλανίζουν τις σημερινές κοινωνίες και αφορούν τις ποικίλες και διαρκώς διευρυνόμενες σχέσεις ανισότητας και κοινωνικού αποκλεισμού που διαμορφώνονται εντός του κοινωνικοτεχνικού συστήματος. Μια άλλη αντίληψη για τα “κοινά”, για όσα συλλογικά παράγονται αλλά και συλλογικά μας επηρεάζουν σαν οντότητες, μπορούν να εμπλέξουν τα ανθρώπινα υποκείμενα σε διαφορετικές οικολογίες και σε άλλες κατευθύνσεις συνύφανσης τον κοινωνικοτεχνικό κόσμο εν συνόλω. Μια διεύρυνση και υπεράσπιση των κοινών λοιπόν μπορεί να γίνει απαρχή για μια τέτοια προοπτική.

Μιλώντας για “κοινά” έχουμε κατά νου, τόσο τις κοινές υποθέσεις, τα δημόσια ζητήματα, τους θεσμούς, όσο και τον φυσικό κόσμο με τον οποίο αλληλεπιδρούμε, τα τεχνήματα, τις υλικότητες και τις γνώσεις. Με μια λέξη τα «πράγματα» που τα διαμορφώνουμε και μας διαμορφώνουν ως οντότητες, τα «πράγματα» από τα οποία εξαρτόμαστε και τα οποία εξαρτώνται από μας.

Οι σύγχρονες συζητήσεις για τα κοινά είναι πολύ πλούσιες και διαρκώς το ενδιαφέρον μεγαλώνει (Dardot & Laval 2020, Boiller 2016, Κιουπκιάλης 2014). Πολλά από τα σύγχρονα αγαθά, που αφορούν γνώσεις, πληροφορίες και γενικά άυλα προϊόντα τα οποία εκρέουν από την σύγχρονη παραγωγή διαμορφώνοντας την εγκοσμιότητα, με την χρήση τους όχι μόνο δεν

εξαντλούνται αλλά εμπλουτίζονται. Τα κοινά προϋποθέτουν συμμετόχους (commoners) ομότιμους παραγωγούς και χρήστες. Επίσης εσφαλμένα έχουν συνδεθεί τόσο άρρηκτα με το “τζάμπα”, με την απουσία κανονιστικών πλαισίων και με αγαθά που είναι αποκλειστικά ανεξάντλητα (Bollier 2016: 44).

Τα “κοινά” θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναν ανταγωνιστικό ελκυστή όσον αφορά την παραγωγή και την διαχείριση αγαθών και να κινητοποιεί ποιοτικά διαφορετικές δραστηριότητες από αυτές που έλκει ο ελκυστής του κέρδους. Η ανάγκη για συνεργασία, για αυτοοργάνωση, για συμμετοχή θα μπορούσε να υποσκελίζει τον ανταγωνισμό, την κάθετη οργάνωση και αποξένωση από τους θεσμούς, την ιδιώτευση. Αυτά τα ποιοτικά διαφορετικά “σημεία διακλάδωσης” των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων που πιθανώς να δημιουργήσει ο ανταγωνιστικός ελκυστής των “κοινών” μπορούν να οδηγήσουν την συνύφανση του κοινωνικοτεχνικού σε διαφορετικές κατευθύνσεις.

Μια έλκυση στην επικράτεια των κοινών μιας σειράς «πραγμάτων», θα πρέπει να συνοδεύεται από μια παράλληλη θεσμική, πολιτική οργάνωση η οποία να τα υπερασπίζεται, να τα δημιουργεί, να τα μεταχειρίζεται, να τα συντηρεί, να τα οργανώνει.

Σαφώς, όπως ήδη αναφέραμε, διαφορετική θα πρέπει να είναι και η σύλληψη και νοηματοδότηση της συνθήκης του *πολιτικού*. Μια ποιοτικά διαφορετική σχέση των ανθρώπων με τους θεσμούς, μια σχέση που θα αντιλαμβάνεται την αμοιβαιότητα της αλληλοδιαμόρφωσης, οι άνθρωποι συλλογικά δημιουργούν τους θεσμούς και οι θεσμοί διαμορφώνουν τους ανθρώπους. Οι θεσμοί είναι “κοινοί” και η συμμετοχή και η διαμόρφωση τους θα πρέπει να είναι διευρυμένη για το σύνολο της κοινωνικής βάσης. Για τον Καστοριάδη (1976: 83) το κοινωνικό/ιστορικό γίνεσθαι είναι δημιουργία “*καινούργιων σημασιών και καινούργιων θεσμών και ταυτόχρονα πηγή για μας και γι’ αυτό που σκεφτόμαστε*”. Στις σύγχρονες κοινωνίες ο Καστοριάδης (1975: 196) παρατηρεί μια ξένωση της κοινωνίας από τους θεσμούς της και η αντιμετώπιση τους ως κάτι εξωτερικό αυτής αφού δεν αντιμετωπίζονται ως επινοητικά δημιουργήματα της ίδιας της κοινωνίας. Υπάρχει μια αυτονόμηση των θεσμών από την κοινωνία. Η ξένωση δεν αποτελεί φαινόμενο συμφύης του θεσμού. Μπορεί να αρθεί αν η κοινωνία κατανοήσει τους θεσμούς όπως ακριβώς είναι, ως δικές τις κατασκευές που φυσικά καθορίζουν την κοινωνικο-ιστορική της ύπαρξη. Μπορεί να εκλείψει αν αντιληφθεί την θεσμίζουσα και θεσμισμένη μορφή της, δηλαδή την αυτοθέσμηση της και της δημιουργικές και δημιουργημένες φαντασιακές σημασίες που την συνέχουν.

Αυτό που λείπει από την πολιτική συγκρότηση των σημερινών δημοκρατικών θεσμών είναι το πιο πολύτιμο χαρακτηριστικό τους, ο ίδιος ο δήμος, οι συμμετέχοντες, οι πολίτες. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Καστοριάδης (1999β: 32-35) παρουσιάζοντας την σημασία της αρχαίας δημοκρατίας: *Τι είναι πόλις; Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη: «άνδρες γαρ πόλις», πόλις είναι οι Αθηναίοι. [...] Για τους αρχαίους Έλληνες δεν υπάρχει πολιτεία των Αθηνών. Αθήναι είναι*

γεωγραφική έκφραση. *Η πόλη είναι οι Αθηναίοι. Άνδρες γαρ πόλις. Ο Θουκυδίδης δεν μιλάει ποτέ για Αθήνα ή για οποιαδήποτε άλλη πόλη λέει: οι Αθηναίοι, οι Κορίνθιοι, Μυτιληναίοι. Λέει: Αθήνα, Κόρινθος κλπ. Όταν πρόκειται για τον τόπο. Η πόλις δεν είναι γεωγραφικός προσδιορισμός.*”

Στις σημερινές κοινωνίες η σφαίρα του πολιτικού έχει ως επί το πλείστον καταληφθεί από το επάγγελμα του πολιτικού. Ο “δήμος”, οι πολλοί, έχουν εξοβελιστεί στην ιδιωτική σφαίρα και έχουν εκπέσει στην ιδιότητα ενός οικονομικού συντελεστή, του παραγωγού/καταναλωτή. Αυτό που λείπει λοιπόν από την σημερινή δημοκρατία είναι ο ίδιος ο δήμος, για αυτό όταν αναφωνούμε την λέξη δημοκρατία πυροδοτείται μια εκκωφαντική κενότητα νοήματος στην αντίληψη των περισσότερων.

Η Arendt (1986: 436) ωστόσο επισημαίνει πως ο σύγχρονος άνθρωπος δεν έχει χάσει τις ικανότητες που επισημαίνει η ίδια περιγράφοντας την ανθρώπινη κατάσταση, οι άνθρωποι επιμένουν να δημιουργούν, να φτιάχνουν, να κατασκευάζουν και να οικοδομούν παρόλο που αυτές οι ικανότητες περιορίζονται όλο και πιο πολύ στις δεξιότητες του καλλιτέχνη. Ο σύγχρονος άνθρωπος είναι αποξενωμένος από μια εμπειρία συμμετοχής στην κατασκευή του εμπράγματος κόσμου. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε πως η δημιουργία, το έργο δηλαδή για τον δήμο, μιλώντας ετυμολογικά είναι πολύ ιδιαίτερο εγχείρημα καθώς εκλείπει η κοινότητα, η συλλογικότητα, η κοινή χρήση και κατ’ επέκταση το νόημα που μπορεί να αντληθεί από μια δραστηριότητα παραγωγής. Μια διεύρυνση λοιπόν των “κοινών”, των πραγμάτων δηλαδή ως βιωμένων συλλογικών υποθέσεων μπορεί να ενδυναμώσει την δυνατότητα του ανθρώπου να συμμετέχει στην κατασκευή της εγκοσμιότητας ως Homo Faber.

Για την Arendt (1986: 437) παρόμοια με την ικανότητα για κατασκευή διατηρείται και η ικανότητα για πράξη η οποία βέβαια τείνει να γίνει αποκλειστικό προνόμιο των επιστημόνων. Ο τεχνοκρατικός λόγος, ο οποίος -όπως είδαμε στην εργασία μας - κυριαρχεί στην επίλυση των δημόσιων ζητημάτων αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη εμβέλεια. Η τεχνοεπιστήμη λοιπόν και πως αυτή παράγεται, καθίσταται ένα πολύ σημαντικό πεδίο στο οποίο θα πρέπει να στραφούν όσοι επιδιώκουν μια αναδιάταξη του κοινωνικοτεχνικού κόσμου. Το εγχείρημα της συμπαραγωγής είναι μια νέα μορφή παραγωγής γνώσης και τεχνοεπιστήμης το οποίο προϋποθέτει νέους θεσμούς, και είναι ένα εγχείρημα πάνω στο οποίο διαρκώς πληθαίνουν οι υποστηρικτικές συνεισφορές (Jasanoff 2004, Harbers 2005). Ως συμπαραγωγή νοείται μια μορφή παραγωγής γνώσης και τεχνολογίας η οποία βασίζεται στην δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ επιστήμης και κοινωνίας. Σε αυτά τα πλαίσια ποικίλες ομάδες συγκεντρώνονται μέσα σε θεσμούς διαβούλευσης και εκθέτοντας διαφορετικούς τρόπους προβολής των ζητημάτων συν διαμορφώνουν νέες γνώσεις, τεχνολογίες και καινοτομίες. Φυσικά αυτές οι ποικίλες ομάδες και οι διάφοροι δράστες (agents) έχουν διαφορετικό ποσοστό εξουσίας στην τελική διαμόρφωση ενός προϊόντος. Παρά τις όποιες αστοχίες στην εφαρμογή τους στον σημερινό κόσμο, οι απόπειρες συμπαραγωγής δείχνουν μια νέα κατεύθυνση στην παραγωγή γνώσης, επιστήμης και τεχνολογίας περισσότερο συμμετοχικής.

Εν τέλει, καταλήγοντας, κρίνουμε πως η διαύγαση των ποικίλων σχέσεων που διαμορφώνονται και εγκιβωτίζονται εντός των οργανωσιακών δομών, και των τεχνημάτων, οι οποίες γίνονται αδιόρατες, βοηθά στην κατανόηση των παραπάνω, αναδεικνύοντας την διττή τους φύση ως διαμορφωτικά και διαμορφούμενα πράγματα εντός του κοινωνικού πλέγματος. Αυτή η διαύγαση μπορεί να συνεισφέρει ώστε να κατανοηθούν τα πράγματα όχι ως εξωτερικά και απομονωμένα αλλά ως συμφυείς και συνδεδεμένες οντότητες με την κοινωνία των ανθρώπων. Έτσι μέσα από μια τέτοια θέαση τα πράγματα μπορούν να κατανοηθούν ότι αφορούν τους πάντες, ότι είναι κοινές υποθέσεις και αυτό μπορεί να πυροδοτήσει την ανάγκη για μια πιο ενεργή συμμετοχή. Κατ' επέκταση μπορεί να ενισχυθεί η εικόνα του ανθρώπου ως *homo politicus*. Η εργασία μέσα σε αυτά τα πλαίσια δύναται να λάβει διαφορετικό χαρακτήρα, και από τον σημερινό διαμορφωμένο ανθρωπότυπο που περιγράψαμε στην παρούσα διπλωματική και που προσιδιάζει σε ένα *animal laborans*, να περάσουμε σε άλλες μορφές υποκειμενοποίησης του ανθρώπου και άλλες κατευθύνσεις συνύφανσης του κοινωνικοτεχνικού συστήματος.

Φυσικά δεν θα μπορούσε να γίνει μια αναλυτική και διεξοδική περιγραφή των προοπτικών που κατατίθενται συμπερασματικά στην παρούσα εργασία. Όμως θεωρήθηκε χρήσιμο να κατατεθούν κάποιες σκέψεις ως σημεία προβληματισμού για την σχέση των ανθρωπίνων οντοτήτων με τις υπόλοιπες οντότητες υλικές και άυλες, φυσικές και τεχνητές, με τις οποίες μοιράζεται και συνδιαμορφώνει τον κοινωνικοτεχνικό κόσμο αλλά και τον ίδιο του τον εαυτό. Μια συνολική αναδιάταξη άλλωστε των ποικίλων σχέσεων, και μια διάνοιξη ενός δρόμου προς μια ευρύτερη ισότητα για μια ποιοτικά διαφορετική οικολογία δεν μπορεί να είναι άσκηση επί χάρτου.

Βιβλιογραφία

Akorsu, Angela, (2016), “*Feminization of Labor*”. The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies, First Edition. Edited by Nancy A. Naples. 2016 John Wiley & Sons, Ltd. Ανακτήθηκε 3/10/20 από:

https://www.researchgate.net/publication/316364049_Feminization_of_Labor

Allen, J. (2010). “Μεταβιομηχανισμός και μεταφορντισμός”, στο συλλογικό Hall, S. (Επιμ.), *Η νεωτερικότητα σήμερα* (249-322). Αθήνα: Σαββάλας.

Aprahamian, S. (2019). *Hip-Hop, Gangs, and the Criminalization of African American Culture: A Critical Appraisal of Yes Yes Y'all*, Journal of Black Studies 2019, Vol. 50(3), (298 –315).

Ανακτήθηκε 29/10/20 από: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0021934719833396>

Arendt, H. (1986). *Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita activa)*. Αθήνα: Γνώση.

Badiou, A. (2011). *Από το είναι στο συμβάν*. Αθήνα: Πατάκης.

Baptiste, I. (2001). *Educating Lone Wolves: Pedagogical Implications of Human Capital Theory*. Adult Education Quarterly, 51(3), (184–201).

Bauman, Z. (2002). *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Beck, U. (2005). *Ελευθερία και καπιταλισμός*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Becker, S.G. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.

Begg D. & Vernasca G. (2015). *Εισαγωγή στην Οικονομική*. Αθήνα: Κριτική.

Bell, D. (1973), *The coming of post industrial society*. New York: Basic Books.

Benjamin, W. (2013). *Το έργο τέχνης στην εποχή της τεχνολογικής του αναπαραγωγικότητας*. Αθήνα: Επέκεινα.

Berardi, F. (2007). “Schizo-economy”, SubStance 112, Vol. 36, no. 1, 2007, ανακτήθηκε 23/1/21 από: https://www.researchgate.net/publication/236794503_Schizo-Economy

Bertalanffy von, L. (1968). *General Systems Theory: foundations, development, applications*. New York: Brazillier.

Boiller, D. (2016). *Κοινά, μια σύντομη εισαγωγή*. Αθήνα: Angelus Novus.

Bonefeld W. & Holloway J. (1994). *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή*. Αθήνα: Εξάντας.

Bookchin, M. (1979). *Προς μian απελευθερωτική τεχνολογία*. Αθήνα: Διεθνής βιβλιοθήκη.

Bouvier, A. (2013). *Μανατζμεντ και γνωστικές επιστήμες*. Αθήνα: διάδραση.

Brenner, Barbara& Schlegelmilch, Bodo & Ambos, Björn (2013), “*Inside the NIKE matrix*”, Palgrave Macmillan, UK, ηλεκτρονική έκδοση ανακτήθηκε 25/9/2020 από: <https://core.ac.uk/reader/11008023>

- Breton, P. (1991). *Ιστορία της πληροφορικής*. Αθήνα: Δίαυλος.
- Brown, W. (2017). *Η καταστροφή του δήμου, η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*. Αθήνα: Πατάκης.
- Butler, J. (2009). *Frames of war: When is life grievable?* Λονδίνο-Ν. Υόρκη: Verso.
- Butler, J. (2017). *Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης*. Αθήνα: Angel Novus.
- Cabanas E. & Illouz E. (2020). *Ευτυχιοκρατία*. Αθήνα: Πόλις.
- Caffentzis, G. (2005). *Το τέλος της εργασίας ή η αναγέννηση της σκλαβιάς;*. Θεσσαλονίκη: Εργάτες του αρνητικού.
- Calvert, J. (2008). *The Commodification of Emergence: Systems Biology, Synthetic Biology and Intellectual Property*. Biosocieties (3), σελ. 383-398, London.
- Castells, M. (2005). “Ο Γαλαξίας του διαδικτύου” στοχασμοί για το διαδίκτυο, της επιχειρήσεις, την κοινωνία. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Dardot, P. & Laval C. (2020). *Κοινό, Δοκίμιο για την επανάσταση του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Davies, W. (2015). *The Happiness industry*. London: Verso.
- DeLanda, M. (1998). *Deleuze and the Genesis of Form*. Art Orbit, No 1, Stockholm: Art Node.
- DeLanda, M. (2002). *Χίλια χρόνια μη γραμμικής ιστορίας*. Αθήνα: Κριτική.
- DeLanda, M. (2011). *Emergence, Casuality and realism*. Melbourne: re.press,
- DeLanda, M. (2019). *A new philosophy of society, assemblage theory and social complexity*. London: Bloomsbury academic.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (2004). *A thousands plateaus*. London: Continuum.
- Deleuze, G. (2019). *Διαφορά και επανάληψη*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Deleuze, Gilles, (2001), “Η κοινωνία του ελέγχου”, Αθήνα: Ελευθεριακή κουλτούρα.
- Drucker P. (2000). *Προκλήσεις στο management για τον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Leader Books.
- Durkheim, E. (1984). *The division of labour in society*. London: Macmilan Press.
- Eagleton, T. (2017). “The Happiness Industry by William Davies review – why capitalism has turned us into narcissists”. The Guardian. Retrieved 27 December 2017. Ανακτήθηκε 16/1/2021 από: <https://www.theguardian.com/books/2016/aug/03/the-happiness-industry-by-william-davies-review>

Eason, K., & Abdelnour-Nocera, J. (2009). *Socio-Technical Theory and Work Systems in the Information Age*. Στο: B. Whitworth, & A. Moor, Handbook of Research on Socio- Technical Design and Social Networking Systems (σσ. 65-77). Hershey - New York: nformation Science Reference.

Ellul, Z. (2012). *Το Τεχνικό ζήτημα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλήστου Μνήμης.

Engels, F. (1874). “Για την εξουσία”, διαθέσιμο ψηφιακά, ανακτήθηκε 12/2/21 από: <https://marxists.architexturez.net/ellinika/archive/marx/works/1872/giaexoyisia.html>

European Commission, (2017). “Digital Transformation, Monitor Germany: Industrie 4.0” ανακτήθηκε 30/11/20 από: https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/dem/monitor/sites/default/files/DTM_Industrie%204.0.pdf

Fleck, J. (1993). *Configurations: Crystallizing Contingency*. The International Journal of Human Factors in Manufacturing, Vol. 3 (1) 15-36 John Wiley & Sons, Inc.

Foucault, M. (1982). *The Subject and Power*. Στο: d. Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow (επιμ.) *Afterward to Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago, IL: University of Chicago Press

Foucault, M. (1987). *Εξουσία, γνώση και ηθική*. Αθήνα: Ύψιλον.

Foucault, M. (1989). *Επιτήρηση και τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Ράππα.

Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. New York: Palgrave Macmillan.

Freeman C. & Soete L. (2000). *Εργασία για όλους ή μαζική ανεργία, ο ρόλος της πληροφορικής στο κατώφλι του 21ου αιώνα*. Θεμέλιο, Αθήνα.

Gates, B. (1999). *Επιχειρηματικές ευκαιρίες στην ψηφιακή οικονομία*. Αθήνα: Κλειδάριθμος.

Geels F.W. (2004). *Processes and patterns in transitions and system innovations: Refining the co-evolutionary multi-level perspective*. στο: Technological Forecasting & Social Change 72 (2005) 681–696.

Giddens, A. (1993). *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Gleik, J. (1990). *Χάος, η επιστήμη της μη γραμμικής δυναμικής*. Αθήνα: Κάτοπτρο.

Gramsci, A. (1990). *Αμερικανισμός και φορντισμός*. Αθήνα: Α/συνέχεια.

Grosz, E. (2001). *Architecture from the outside: essays on virtual and real space*. Cambridge: MIT press.

Habermas, J. (1977). “Hannah Arendt's Communications Concept of Power”, Social Research, Vol. 44, No. 1, pp. 3-24, The Johns Hopkins University Press.

Haeckel, S. & Nolan, R. (1993). “Managing by Wire”, Harvard Business Review (September–October 1993), ανακτήθηκε 27/2/2020 από: <https://hbr.org/1993/09/managing-by-wire>

- Hammer, M. & Champy, J. (1993). *“Re-engineering the corporation”*, New York: Harper Buiseness.
- Han, Byung-chul. (2015). *Η κοινωνία της κόπωσης*. Αθήνα: Όπερα.
- Haraway, D. (2014). *Το μανιφέστο των Cyborg*. Αθήνα: Τοποβόρος.
- Harbers, H. (2005). *Inside the Politics of Technology: Agency and Normativity in the Co-Production of Technology and Society*. Amsterdam: University Press.
- Harvey, D. (2015). *Δεκαεφτά αντιφάσεις και το τέλος του καπιταλισμού*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Hecht, G. (2009). *The Radiance of France: Nuclear power and National Identity After World War II*. Cambridge: MIT Press.
- Hobsbawm, Eric (2008). *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Hobsbawm, Eric (2012). *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Hodder, I. (2014). *Συνύφανση, μια αρχαιολογία των σχέσεων μεταξύ πραγμάτων και ανθρώπων*. Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου.
- Horace, A. (1915). *Ford methods and Ford shops*. New York: Engineering magazine company.
- Jasanoff, S. (2004). *States of Knowledge: The Co-Production of Science and the Social Order*. UK: Routledge.
- Jasanoff, S. (2007). *“Making Order: Law and Science in Action.”* The Handbook of Science and Technology Studies, Third Edition. Ed. Edward J. Hackett, Olga Amsterdamska, Michael Lynch, and Judy Wajcman, 761-786. Cambridge: MIT Press
- Klein, N. (2005). *No Logo*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Kranakis, E. (2007). *“Patents and Power: European Patent-System Integration in the Context of Globalization”*, Technology and Culture, Volume 48, Number 4, October 2007, Johns Hopkins University Press.
- Kropotkin, P. (2015). *Διανοητική και χειρωνακτική εργασία*. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Kuhn, T. (2008). *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. Αθήνα: Σύγχρονα θέματα.
- Landes, David (2009). *Ο προμηθέας χωρίς δεσμά*. Αθήνα: πολιτιστικό ίδρυμα ομίλου Πειραιώς.
- Langlois, R.N. (2002). *“Cognitive Comparative Advantage and the Organization of Work: Lessons from Herbert Simon’s Vision of the Future”*, Economics Working Papers, Paper 200220, ανακτήθηκε 3/3/21 από: http://digitalcommons.uconn.edu/econ_wpapers/200220
- Latour, B. (1986), *“The Powers of association”*. Ανακτήθηκε 7/12/2010 από: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/19-POWERS-ASSOCIATIONS-GBpdf.pdf>

- Latour, B. (2013). *Που είναι τα πλήθη που λείπουν; Η κοινωνιολογία μερικών κοινοτόπων τεχνημάτων*, στο: Ασημακόπουλος, Μ. (επιμ.): “Διαμορφώνοντας την τεχνολογία, δομώντας την κοινωνία”. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του χρωμένου ανθρώπου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lenin, V. (1984). *Ένα βήμα μπρός, δυο βήματα πίσω*. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Levy, F. & Murnane R.J. (2004). *The New Division of Labor: How Computers Are Creating the Next Job Market*. New York-Princeton: Russell Sage Foundation-Princeton University Press.
- Lewis, S. & Mark, M. (2018). *The Human Planet: How We Created the Anthropocene*. Loondon: Pelican books.
- Lipovetsky, G. (1999). *Το λυκόφως του καθήκοντος*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Luckacs, G. (2006). *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Mandelbrot, Benoît (1982). *The fractal geometry of the nature*. United States: W. H. Freeman and Co..
- Marcuse, H. (1971). *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Marx, K. (1974). *Μηχανές, Βιομηχανία, συσσώρευση*. Αθήνα: Χρόνος.
- Marx, K. (1990). *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας - Grundrisse τομ.ΙΙ*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Marx, K. (2014). *Κείμενα από την δεκαετία του 1840*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Marx, Leo. (1997), “ «Technology»: The emergence of a hazardous concept”, στο: Social Research, Vol. 64, No. 3, Technology and the rest of culture (FALL 1997), 965-988.
- Mason, P. (2016). *Μετακαπιταλισμός, ένας οδηγός για το μέλλον μας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Meszaros, I. (1974). *Η Θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*. Αθήνα: Ράππα.
- Mill J.S. (1992). “Περί του Ορισμού της Πολιτικής Οικονομίας και της Προσέκρουσας προς αυτήν Μεθόδου Έρευνας”, στο: Μανόλης Αγγελίδης-Κοσμάς Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Κείμενα Πολιτικής Οικονομίας και Θεωρίας της Πολιτικής*. Αθήνα: Εξάντας.
- Mill J.S. (2002). *Ωφελιμισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Montlibert De C. (1998). *Εισαγωγή στην κοινωνιολογική συλλογιστική*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Moorkens, Joss, (2020). *A tiny cog in a large machine": Digital Taylorism in the Translation Industry*. Ανακτήθηκε 13/2/21 από:
https://www.researchgate.net/publication/343713539_A_tiny_cog_in_a_large_machine_Digital_Taylorism_in_the_Translation_Industry
- Morgan, G. (1999). *Όψεις της οργάνωσης, εισαγωγή στην θεωρία των οργανώσεων*. Καστανιώτης, Αθήνα.

- Moshe Z. Marvit (2014). “*How Crowdworkers Became the Ghosts in the Digital Machine*” The nation, 24 φεβρουαρίου 2014, ανακτήθηκε 23/12/20 από:
<https://www.thenation.com/article/archive/how-crowdworkers-became-ghosts-digital-machine/>
- Negri A. & Hardt M. (2011). *Πλήθος, πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Neilson B. & Rossiter N. (2008) “Precarity as a Political Concept, or, Fordism as Exception”, Theory, Culture and society, Volume 25 Issue 7-8, December 2008.
- Pereira AC, Romero F. (2017). *A review of the meanings and the implications of the Industry 4.0 concept*. Manufacturing Engineering Society International Conference 2017(σσ. 1206–1214). MESIC 2017, 28-30 June 2017, Vigo (Pontevedra), Spain: Procedia Manufacturing 13
- Polanyi, Karl, (2007). *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Porter, Michael, (1985), “COMPETITIVE ADVANTAGE, Creating and Sustaining Superior Performance” THE FREE PRESS A Division of Macmillan, Inc., New York.
- Prigogine, I. & Stengers, I. (2008). *Τάξη μέσα από το χάος*. Αθήνα: Κέδρος.
- Psillos Stathis, (1999). *Scientific Realism, How Science tracks truth*. London: Routledge.
- Rancière, J. (1989) *The Nights of Labor: The Worker's Dream in Nineteenth Century France*, Philadelphia: Temple University Press.
- Read, John, (2009), “A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity”, στο Foucault Studies, No 6, ηλεκτρονική έκδοση, ανακτήθηκε 15/10/20 από:
<https://rauli.cbs.dk/index.php/foucault-studies/issue/view/365>
- Rifkin, J. (1996). *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Rifkin, J. (2017). *Η κοινωνία του μηδενικού οριακού κόστους*. Αθήνα: Ενάλιος.
- Saussure, de F. (1979). *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Schumpeter, Joseph, (1939) *Business Cycles*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Senge, M. (1990). *The fifth discipline: the art and practice of the learning organization*. New York: Doubleday/Currency.
- Sennet, R. (2010). *Ο ελαστικοποιημένος άνθρωπος*. Αθήνα: Πεδίο.
- Sharpe, J.A. (1984). *Crime in early modern England, 1550-1750*. London: Longman.
- Sherman B. & Jenkins C. (1979). *The collapse of work*. London: Eyre Methuen.
- Shiyong Wang et al. (2016). *Towards smart factory for industry 4.0: a self-organized multi-agent system with big data based feedback and coordination*. Elsevier, Computer Networks, Volume 101, 158-168.

- Smith, A. (2010). *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Smith, Adrian & Stirling, Andrew (2017). “*Innovation, sustainability and democracy: an analysis of grassroots contributions*”. *Journal of Self-Governance and Management Economics*, 6 (1). pp. 64-97
- Srilalitha, S. (2015). “«*Ringi System*» *The Decision Making Process in Japanese Management Systems: An Overview*” στο: *International Journal of Management and Humanities (IJMH)*, Volume-1 Issue-7, April 2015 10 Published By: Blue Eyes Intelligence Engineering & Sciences Publication Pvt. Ltd.
- Standing, G. (2011). *The precariat, the new dangerous class*. London: Bloomsbary.
- Stonier, T. (1983). *Ο πλούτος των πληροφοριών, το προφίλ της μεταβιομηχανικής κοινωνίας*. Θεσσαλονίκη: Αγροτικές συνεταιριστικές εκδόσεις.
- Taylor, F. (2019). *Scientific management, η επιστημονική οργάνωση της εργασίας*. Αθήνα: Αντιστοχολείο.
- Thiel, P. (2015). *Από το μηδέν στο ένα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Tilly, Charles & Tilly, Chris (2001). *Η εργασία στον καπιταλισμό*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Turksel, k. & Ufuk, T. & Yucel, Y. (2018), “*How a Workforce for Industry 4.0 Era? Labor 4.0*” in “*Industry 4.0 from the MIS Perspective*”, ανακτήθηκε 14/1/21 από: https://www.researchgate.net/publication/331576850_How_a_Workforce_for_Industry_40_Era_Labor_40_in_Industry_40_from_the_MIS_Perspective
- Virilio, P. (2000). *Η Πληροφοριακή βόμβα*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Virno, P. (2006). *Η Γραμματική του πλήθους*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Wacquant, L. (2005) *Habitus*. *International Encyclopedia of Economic Sociology*. J. Becket and Z. Milan. London: Routledge.
- Wells H. G. (1902). “«*Locomotion in the Twentieth Century*», *Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress upon Human Life and Thought*”, Harper & Brothers, New York and London.
- Westfall, R. (1993). *Η συγκρότηση της σύγχρονης επιστήμης*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Whitworth, B. (2009). “*The Social Requirements of Technical Systems*.” Στο: B. Whitworth, & A. Moor, *Handbook of Research on Socio-Technical Design and Social Networking Systems* (σσ. 3-22). Hershey - New York: Information Science Reference.
- Wilson J. (2013), “*Wearables in the workplace*”, *Harvard Business review*, ανακτήθηκε 13/9/20 από: <https://hbr.org/2013/09/wearables-in-the-workplace>
- Wittgenstein, L. (1977). *Φιλοσοφικές έρευνες*. Αθήνα: Παπαζήσης.

World Economic Forum (2017), The Global Human Capital Report, ανακτήθηκε 23/11/20 από: (http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Human_Capital_Report_2017.pdf)

Yano K.& Lyubomirsky S.& Chancellor Z. (2012), “Can technology makes you happy, Yes, and it can make your office a better place to work, too”, spectrum IEE, ανακτήθηκε 3/11/20 από: <https://spectrum.ieee.org/at-work/innovation/can-technology-make-you-happy>

Αιβαλής, Οδυσσέας, (2015), “Οι επισφαλείς μορφές εργασίας ως τεχνική εξουσίας”, Θέσεις, Τεύχος 132, περίοδος: Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2015, ανακτήθηκε 4/1/21 από: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1295&Itemid=29

Αραποστάθης, Σ. & Παπανελοπούλου, Φ. & Τυμπας, Τ. (2015). *Τεχνολογία και κοινωνία στην Ελλάδα*. Αθήνα: εκδοτική αθηνών.

Αριστοτέλης. (2010). “Πολιτικά”. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

Αριστοτέλης. “*Ηθικά Νικομάχεια*”. Διαθέσιμο απόσπασμα στον κάτωθι σύνδεσμο, ανακτήθηκε 28/2/21: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=78&page=1

Αρμάν, Φελίξ,- Μορτόν, Α, - Ντωτρύ, Ζαν. (άγνωστη). *Οι τρεις μεγάλοι πρόδρομοι του επιστημονικού σοσιαλισμού, Σαιν Σιμόν – Φουριέ – Οουεν*. Αθήνα: Πανόραμα.

Βαβούρας Ι. & Μανωλάς Γ. (2006). *Εισαγωγή στις Μακροοικονομικές Έννοιες*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Γεωργοπούλου, Π. (2007). “Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία και η διεύρυνση του «κοινωνικού» στον κόσμο των τεχνοφυσικών αντικειμένων: Η θεώρηση του B. Latour”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 123(123), 145-167.

Γεωργοπούλου, Π. (2010). *Η στροφή της κοινωνικής σκέψης στις επιστήμες της πολυπλοκότητας*. Αθήνα: Κριτική.

Δασκαλάκης, Δ. (2009). *Βιομηχανικές σχέσεις*. Αθήνα: Σάκκουλα.

Ιωσιφίδης, Θ. (2004), “Οι σχετικιστικές θεωρήσεις στις κοινωνικές επιστήμες: επιπτώσεις και κριτική”. *Θέσεις*, τεύχος 46, Αθήνα.

Καντζάρα, Β. (2008). *Εκπαίδευση και κοινωνία, κριτική διερεύνηση των κοινωνικών λειτουργιών της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Πολύτροπον,

Καραμπάτσος, Χρήστος, (2020) «Μαγικό Εργαλείο αυτός ο Υπολογιστικός Κανόνας!»: Η Τεχνοπολιτική Διάσταση και η Ιστοριογραφική Σημασία της κατά Φρέντερικ Τέιλορ «Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας», ψηφιακή δημοσίευση, Ανακτήθηκε 20/12/20 από: <https://eclass.uniwa.gr/modules/document/file.php/MSCRES102/karampatsos%20final%20taylorism%20technopolitics%20NEFSIS.pdf>

Καστοριάδης, Κ. (1975). *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Κέδρος.

Καστοριάδης, Κ. (1976). *Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα*. Αθήνα: Βέργος.

- Καστοριάδης, Κ. (1999α). *Τα σταυροδρόμια του λαβυρίνθου*. Αθήνα: Υψιλον.
- Καστοριάδης, Κ. (1999β). *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία για εμάς σήμερα*. Αθήνα: Υψιλον.
- Κιουπκιάδης, Α. (2014). *Για τα κοινά της ελευθερίας*. Αθήνα: Εξάρχεια.
- Κονδύλης, Π. (2000). *Από τον 20ο στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λυμπεράκη, Αντιγόνη, (1990) “Στον Αστερισμό της Ευελιξίας: Μεταφορντικά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και η Ευέλικτη Εξειδίκευση” *Θέσεις*, Τεύχος 32, περίοδος: Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1990, ανακτήθηκε 7/3/2021 από:
http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=303
- Λύτρας, Α. (2000). *Κοινωνία και εργασία, Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λύτρας, Α. (2016). *Η μισθωτή εργασία στην κοινωνική οργάνωση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λύτρας, Α. (2019). “Τα Κοινωνικά : επιλογές από την ελληνική κοινωνιολογία, τόμ. ΙΧ: Το κοινωνικό υποκείμενο της ανατροπής, στον εικοστό πρώτο αιώνα”. Πάντειο Πανεπιστήμιο, ηλεκτρονική δημοσίευση, ανακτήθηκε 4/11/20 από:
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=%CE%9B%CF%85%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%82&page=3&scope=0&lang=el&pid=iid:18933>
- Μαγκλάρας, Β. (2013), “Θεωρίες κοινωνικών συστημάτων, *Parsons, Luhmann, Habermas*”, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.
- Μπιτσάκης, Ε. (1983). *Το είναι και το γίνεσθαι*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Μπιτσάκης, Ε. (1984). “Τι είναι φιλοσοφία. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2001). *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Κριτική.
- Σταμάτης, Κ. (2005). *Η αβέβαιη κοινωνία της γνώσης*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Τραυλός-Τζανετάτος, Δ. (2019). *Το εργατικό δίκαιο στην τέταρτη βιομηχανική επανάσταση*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Φωτάκης, Κ. & Σελίμης Α. (2018), “Η Ελλάδα μπροστά στην 4η βιομηχανική επανάσταση”, Ινστιτούτο Ένα, ηλεκτρονική δημοσίευση, ανακτήθηκε 14/1/21 από:
<https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2018/11/4%CE%92%CE%95-3.pdf>